

LUND UNIVERSITY

Willy Brandt och Berlinfrågan

En studie i kontinuiteten i Brandts politiska tänkande

Hellström, Lennart

2004

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hellström, L. (2004). *Willy Brandt och Berlinfrågan: En studie i kontinuiteten i Brandts politiska tänkande*. [Doktorsavhandling (monografi), Statsvetenskapliga institutionen]. Department of Political Science, Lund University.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Willy Brandt och Berlinfrågan

Willy Brandt och Berlinfrågan

En studie i kontinuiteten i Brandts politiska tänkande

•

Lennart Hellström

© 2004 Lennart Hellström
ISBN 91-88306-47-x
ISSN 0460-0037

Omslag och layout: PROSE DESIGN & GRAFIK
Tryckt av Studentlitteratur
Lund 2004

Distribution:
Statsvetenskapliga institutionen
Lunds universitet
Box 52
SE-22100 Lund
<http://www.svet.lu.se/lps/lps.html>

Privat distribution:
Lennart Hellström
Repslagaregatan 1
SE-541 30 Skövde
e-post:
lennart.hellstrom@skovde.mail.telia.com

Innehåll

Förkortningar 10

Förord 11

1 Introduktion 13

- Syfte och frågeställning 14
- Nivåstruktur i den empiriska delen 18
- Disposition och avgränsning 20
- Material av Brandt 21
- Litteratur om Brandt 23
- Litteratur om Berlinfrågan 26
- Kort biografi över Brandt (1913–1992) 27
 - Lübeck 27
 - Skandinavien 1933–1946 28
 - Berlin 1947–1966 29
 - Bonn 1966 –1992 32

2 Berlinfrågan – en politisk bakgrundsteckning 35

- Inledning 35
- Berlinfrågans ursprung och framväxt 1943–1947 36
- Berlinblockaden 1948–1949 39
- Berlinfrågan under 1950-talet 42
- Den andra Berlinkrisen 1958–1963 44
- Berlinfrågan 1963–1969 49
- Berlinfrågan och östpolitiken 52

3 Metod och teori 55

- Det politiska språket 55
- Semantisk idéanalys 57
 - Evaluering – en samlingsterm för värdeomdöme och analys 59
 - Preskription 62
 - Arbetsregler 64
 - Sammanfattande bestämning av evaluering och preskription 65
- ”Belief systems” 65

4 Evaluering 71

- Berlinfrågan och västmakterna 71
 - Fyrmaktsavtal 71
 - Västmakternas roll i relationerna mellan Bonn och Berlin 72
 - Fyrmaktsförhandlingar och lösning av Berlinfrågan 73
 - Västmakternas närvaro och frågan om fritt tillträde 74
 - De allierades Berlinpolitik 74
 - De allierades garantier för Väst-Berlins säkerhet 78
- Berlinfrågan och Sovjetunionen 76
 - Sovjet och fyrmaktsavtalen 76
 - Sovjets roll i fyrmaktsförhandlingarna för en lösning av Berlinfrågan 77
 - Sovjets Berlinpolitik 78
 - Målen för den sovjetiska Berlinpolitiken 79
 - Relationerna mellan Sovjet och DDR 80
- Berlinfrågan och Förbundsrepubliken 80
 - Väst-Berlin i Förbundsrepublikens utrikespolitik 81
 - Berlins statsrättsliga ställning och inomtyska tillhörighet 82
 - Förbundsrepublikens Berlinpolitik 82
 - Åtgärder för att stärka Väst-Berlins ställning 83
 - Huvudstadsfrågan 83
- Berlinfrågan och DDR 83
 - DDR:s legitimitet och frågan om erkännande och förhandling 83
 - DDR:s Berlinpolitik 84
 - Brandt och Ulbricht 85
- Berlinfrågan och Väst-Berlin 86
 - Lösning av Berlinfrågan och befolkningens rättigheter 86
 - Normalisering och lättnader 86
 - Väst-Berlins eget agerande 87
- En analys av evalueringarnas funktion i Brandts argumentation i Berlinfrågan 87

5 Preskription 97

- Berlinfrågan och västmakterna 95
 - Fyrmaktsavtal 95
 - Västmakternas roll i relationerna mellan Bonn och Berlin 96
 - Fyrmaktsförhandlingar och lösning av Berlinfrågan 96
 - Västmakternas närvaro och frågan om fritt tillträde 97
 - De allierades Berlinpolitik 98
 - De allierades garantier för Väst-Berlins säkerhet 98
- Berlinfrågan och Sovjet 98
 - Sovjets roll i fyrmaktsförhandlingar för en lösning av Berlinfrågan 98
 - Sovjets Berlinpolitik 99
 - Relationerna mellan Sovjet och DDR 99

Berlinfrågan och Förbundsrepubliken	100
Väst-Berlin i Förbundsrepublikens utrikespolitik	100
Berlins statsrättsliga ställning och inomtyska tillhörighet	100
Förbundsrepublikens Berlinpolitik	101
Åtgärder för att stärka Väst-Berlins ställning	101
Huvudstadsfrågan	101
Berlinfrågan och DDR	102
DDR:s legitimitet och frågan om erkännande och förhandling	102
DDR:s metoder mot Väst-Berlin	102
DDR:s Berlinpolitik	103
Berlinfrågan och Väst-Berlin	103
Lösning av Berlinfrågan och befolkningens rättigheter	103
Väst-Berlins Berlinpolitik	104
En analys av preskriptionernas funktion i Brandts argumentation i Berlinfrågan	105
Den semantiska argumentationens struktur – en analys och sammanfattning	109
Brandts operationella kod och Berlinfrågan	111
1. Hur såg Brandt på politikens grundläggande natur?	112
2. Var Brandt optimistisk eller pessimistisk när det gällde att realisera ideologiska mål?	113
3. Determinism och ledarens roll för att påverka historien.	114
4. Hur skall man välja mål i politiken?	114
5. Hur skall man agera för att förverkliga sina mål?	114
6. Hur skall risker kunna kontrolleras?	115
7. Vilken ”timing” är bäst för att främja intressena?	115
8. Vilken är nyttan av olika medel?	115

6 Kontinuiteten i Brandts politiska tänkande på den internationella nivån

Brandts värdekategorier	117
Inledning och bakgrund till den empiriska delen av kapitlet: Berlin i stormaktspolitiken	118
Berlin i återföreningspolitiken	120
Berlins symbolvärden	121
Berlinfrågan och västmakterna	123
Fyrmaktsavtal	123
Västmakternas roll i relationerna mellan Bonn och Berlin	123
Fyrmaktsförhandlingar och en lösning av Berlinfrågan	123
Västmakternas närvaro och frågan om fritt tillträde	125
De allierades Berlinpolitik	125
De allierades garantier för Väst-Berlins säkerhet	126

Berlinfrågan och Sovjetunionen	126
Sovjet och fyrmaktsavtalen	126
Sovjets roll i fyrmaktsförhandlingarna för en lösning av Berlinfrågan	127
Målen för den sovjetiska Berlinpolitiken	127
Relationerna mellan Sovjet och DDR	128
Sammanfattande analys av den internationella nivån	128
Berlin och den tyska frågan	129
Berlins normalisering	131
Berlins fyrmaktsstatus	132
Berlins säkerhet	134

7 Kontinuiteten i Brandts politiska tänkande på den nationella och lokala nivån

Berlinfrågan och Förbundsrepubliken	139
Väst-Berlin i Förbundsrepublikens utrikespolitik	139
Berlins statsrättsliga ställning och inomtyska tillhörighet	140
Förbundsrepublikens Berlinpolitik	140
Berlinfrågan och DDR	141
DDR:s Berlinpolitik	141
Sammanfattande analys av den nationella nivån	142
Berlinmuren	145
Kontinuiteten i Brandts politiska tänkande på den lokala nivå	146
Berlinfrågan och Väst-Berlin	146
Lösning av Berlinfrågan och befolkningens rättigheter	146
Väst-Berlins Berlinpolitik	147
Normalisering och lättnader	150
Sammanfattande analys av den lokala nivån	151

8 Relationen mellan Brandts Berlinperiod och hans senare politikergärning

Historiens lärdomar	155
Idéer, erfarenheter och praktisk politik	156
Avspänning och aktiv försoning	158
Den internationella politikens möjliggörande kraft	161
Etik och pragmatisk realism	164

9 Konklusioner

Brandt som propagandist	167
Brandts operationella kod	169
Kontinuiteten i Brandts politiska tänkande	170
Tidigt tänkande – sent agerande	175

10 Deutsche Zusammenfassung und Analyse 179

Einleitung 179

Die internationale Ebene 179

Die nationale Ebene 187

Die lokale Ebene 191

Die Verbindung zwischen Brandts Berliner Zeit und seinen Jahren als

Aussenminister und Kanzler 193

Die Argumentation Brandts in der Berlin-Frage 200

Auswertung – (Evaluation) 200

Preskription 203

Die Struktur der Argumentation 204

Brandts Operational Code und die Berlin-Frage 206

Instrumental Beliefs. 210

Noter 213

Käll- och litteraturförteckning 243

Lund Political Studies 273

Förkortningar

Abgh. Abgeordnetenhaus
BRD Bundesrepublik Deutschland
CDU Christlich -Demokratische Union Deutschlands
CSU Christlich-Soziale Union Deutschlands
DDR Deutsche Demokratische Republik
DM Deutsche Mark
EAC European Advisory Commission
FDP Freie Demokratische Partei Deutschlands
KPD Kommunistische Partei Deutschlands
LP Landesparteitag
NAP Norwegische Arbeiterpartei
NATO North Atlantic Treaty Organization
PLB Pressedienst des Landes Berlin
SAP Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands
SBZ Sowjetische Besatzungszone
SED Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
SPD Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SJV Sozialistischer Jugendverband (der SAPD)
WP Warszawapakten

Förord

När man skriver en avhandling är man beroende av många råd och kritik. Följande personer har i varierande utsträckning hjälpt mig under den långa resans gång. Som distansdoktorand har jag haft förmånen att ha två handledare.

Professor Hans F. Petersson var min handledare i början av studierna och genom hans osedvanliga psykologiska blick, handlag och långa erfarenhet gjorde han att jag inte gav upp dessa utan fortsatte.

Punkt för doktorerandet sätter professor Magnus Jerneck som med outtröttlig energi, uppslagsrikedom och ifrågasättande har handlett mig och dämpat min upplevelse av att sväva fritt i Västergötland. Han har under en följd av år varit min fasta punkt på institutionen och gett mig många värdefulla råd och mycken konstruktiv kritik. Tack Magnus!

I Väst-Berlin har Peter Müller långt tillbaka i tiden gett mig idéer om ämnets avgränsning till Berlin-frågan. Framlidne professor Richard Löwenthal har vid samtal gett värdefulla råd, inte minst i egenskap av nära vän till Willy Brandt.

I Bonn vid Friedrich-Ebert-Stiftung fick jag uppleva många intressanta samtal med arkivchefen Werner Krause och bibliotekarierna Wolfgang Gröf och Wolfgang Staercke. Under gemytliga former lärde de mig också att tala tyska på ett otvunget och ledigt sätt.

I Skövde har framlidne lektorn Carl-Bonne Bonnesen översatt den tyska sammanfattningen. Den har genomgått en översyn av Staercke och har nu en modern och korrekt tysk språkdräkt.

Fil. dr Mikael Sundström tackas för att med sina gedigna datakunskaper ha sett till att mitt ofullgångna datamanus kommit i tryckbart skick.

Avhandlingen tillägnas min livskamrat Lena och minnet av mina föräldrar Sally och Karl Hellström.

Introduktion

Detta är en studie av den tyske politikern Willy Brandt (1913–1992) och hans idévärld och politiska gärning. Brandt framstår som en av efterkrigstidens stora karismatiska ledare. Han har framkallat såväl entusiasm som motvilja både inom och utanför Förbundsrepubliken. Genom sin verksamhet har han präglat Europas och Förbundsrepublikens nutidshistoria.

Willy Brandt är intressant att studera ur flera allmänna aspekter och perspektiv, inte minst genom sitt långa växlingsrika politiska liv med många olika maktpositioner och roller. Som politiker förkroppsligar han en stor del av Förbundsrepublikens historia och politiska utveckling. Att behandla hela Brandts mångfasetterade politiska verksamhet under efterkrigstiden torde dock vara en alldeles för stor forskningsuppgift, vilket också bekräftas av de vetenskapliga studier som redan finns om honom. Mest känd är han förmodligen för sin avspännings- och normaliseringspolitik gentemot Sovjet och Öst-Europa i slutet av 60-talet och början av 70-talet. Denna räknas definitivt till hans mer bestående insatser som politiker.¹ Brandt var idémässigt normbildande; hans uppfattning i sakfrågan blev så småningom allmänt omfattad i Förbundsrepubliken och ledde så småningom fram till den s k östpolitiken. Det som från början var en enskild västberlinsk politikers uppfattning uppträdde sedermera som den officiella västtyska linjen.

Brandts livslånga engagemang i Berlinfrågan – han kom att syssla med den från början av sin politiska karriär i Berlin 1948 och fram till sin avgång som kansler i maj 1974 – banade väg för avspänningen i Europa. Han har därför, med rätta, förknippats med brytningen med den gamla blockpolitiken och det kalla kriget. Utvecklingen i Tyskland och Öst-Europa under hösten 1989 och 1990 har setts som en bekräftelse på Brandts insatser som försoningspolitiker. Agerandet ifråga om Berlins status och framtid har i hög grad kommit att framstå som symbolisk för hela hans politiska gärning. Det är skälet till att jag i denna avhandling har valt att studera och koncentrera mig på Brandts tänkande i just Berlinfrågan.

Inom svensk statskunskap har intresset för studier av politiker tidigare inte varit så stort, om man ser till de avhandlingar som skrivits. Lundastatsvetaren

Leif Johansson redovisar 8 avhandlingar om politiker mellan 1890-1999.² Under de senaste årtiondena kan man dock skönja en ökad inriktning mot forskning om politiker även i Sverige. Ett flertal studier om ledare och politiska gestalter, i första hand verksamma inom arbetarrörelsen, som exempelvis Geijer, Erlander, Branting, Hansson, Möller, Sandler, Wigforss, Undén, Thorsson, Palme, Lidbom, Sköld, Bengtsson, Carlsson, Alva och Gunnar Myrdal och Johansson.

På 90-talet har också borgerliga politiker som Fäldin, Ohlin, Westerberg, Hedlund och Heckscher varit föremål för forskning. Också Aronssons avhandling om fem högerledare och Gustafssons om tre politiker kan nämnas. Men även om utländska politiker finns det ingående svenska studier, som Lundquists om Lenin, Bryders om Machiavelli och de journalistiska essäerna av Ehnmark om Machiavelli och Tocqueville.³

Syfte och frågeställning

Politiker och politiska ledare kan studeras på många olika sätt. Inom amerikansk och även tysk statsvetenskap finns det sedan länge en tradition med särskild inriktning på studiet av t ex politiskt ledarskap, psykobiografier och beslutsfattaress k operationella koder. Synen på politiska gestalter och deras betydelse har växlat. Man kan naturligtvis fråga sig vilken faktor som är viktigast vid utformandet av kollektiva beslut, den enskilde aktören eller den struktur som hans agerande påverkas av och ingår i. Ibland har man tillmätt sociala och strukturella faktorer som organisationer, processer och byråkratier större vikt än enskilda aktörers uppfattningar. Men det torde egentligen snarare röra sig om ett samspel mellan aktör och omgivande struktur. Aktörs- och strukturperspektiven bör ses som komplementära och det är således ej självklart var man skall lägga tyngdpunkten. Detta aktualiserar frågan om ledarskapets villkor, funktioner och karaktär.⁴

De allra flesta politiker har i allmänhet mer övergripande målsättningar med sin verksamhet. Det kan vara att öka sin egen makt, utvidga det egna handlingsutrymmet, få ett större inflytande på samhällsutvecklingen eller att omforma denna enligt sina egna värderingar.

Få forskare kan därför förneka betydelsen av att veta hur inflytelserika politiker uppfattar den politiska scenen och verkligheten. Genom att skaffa sig kunskap om en politikers tankemönster kan man förstå vad som tidigare har präglat honom, hur han har resonerat och vilka motiv och bevekelsegrunder som påverkat honom. Det har även sagts att man kan förutsäga vilka beslut han kan komma att fatta.⁵

En aspekt, bland många, på studiet av politiker är att utgå från deras språk. Detta beror på att mycket av den information som en forskare får om en politikers perceptioner och argumentation kommer från muntliga eller skriftliga källor. Hans verbala och skriftliga beteende kan ge många intressanta infallsvinklar och uppslag för en forskare. Därför är en politikers språk en fruktbar källa till upplysning om och förståelse av hur han resonerar.⁶ Eftersom det samtidigt också måste vara rimligt att tillskriva en enskild politiker som Willy Brandt en stor roll, har jag valt att studera hans politiska språk och tänkande.

Genom att rikta in mig på Berlinfrågan får jag inte bara en god bild av Brandts tankar och idéer om östpolitiken. Tidsmässigt infaller den under större delen av efterkrigstiden och är politiskt sammansatt och mycket komplicerad. Ett överordnat intresse i avhandlingen är att få bakgrunden till Brandts östpolitik belyst och att studera vilka idéer och erfarenheter den förda politiken byggde på. Avhandlingens tidsmässiga avgränsning är åren 1948 till 1974. Fram till 1966 var Brandt aktiv som politiker i Berlin, därefter som västtysk utrikesminister (1966–69) och kansler (1969–74).

Tre olika aspekter, eller dimensioner, står i fokus för avhandlingen. Den första, den semantiska, är en analys av Brandts olika argument och resonemang i Berlinfrågan, såsom de framträder under Berlinåren. Här är själva tidsdimensionen inte så intressant som de olika uppfattningar Brandt ger uttryck för i ett antal för Berlin mycket kritiska frågor. De olika utsagorna klassificeras i enlighet med begreppsparet *evaluering- preskription*, en dikotomi, vars principiella innebörd behandlas mer utförligt i kapitel tre i avhandlingen. Med hjälp av denna satslogiska typologi kan jag rekonstruera de mönster och linjer som utmärker Brandts tänkande i just denna fråga. Genom att granska Brandts evalueringar och se vilka som återkommer under undersökningsperioden ökar möjligheterna att avgöra vilka olika överväganden som ligger bakom hans rekommendationer,⁷ var han föredrog att lägga tyngdpunkten i sitt verbala agerande, ifall argumentationen präglas av konsistens och logik samt i vilken grad han är att betrakta som en odogmatisk och flexibel politiker. Det anses t ex att hans samtida, de tyska politikerna Schumacher och Ulbricht, var utpräglat rigida till sin natur.

Jag knyter i kapitel fem an till en, ej publicerad, sk operationell kod-studie om Brandt, utförd av den amerikanske forskaren Ashby. Det kan vara viktigt att undersöka vilka av Brandts mer generella föreställningar om politik, så som de framgår ur denna, som också kan återfinnas i hans åsikter och idéer i Berlinfrågan. Ashbys studie kan på så vis fungera som en kontrollstation. Om jag finner klara överensstämmelser mellan mina slutsatser och Ashbys om Brandt, får jag ett indirekt stöd för mina observationer och därmed något som kan höja kvaliteten och därmed öka giltigheten av min studies analys och resultat.

Genom att använda mig av den operationella koden ansluter jag mig arbetsmässigt till Lundquists Leninstudie, som utgår från en liknande indelningsgrund. Där urskiljs en basnivå som innehåller fundamentala begrepp av värderande och kognitiv natur och en operativ, flexibel nivå där de konkreta politiska besluten fattas. Den innehåller även mål och medel för politisk styrning. Min undersökning ligger i första hand på den operativa nivån.⁸

Den *andra* aspekten har att göra med frågan i vilken utsträckning en politikers grundläggande uppfattningar förändras och vad det i så fall kan bero på. Här är tidsdimensionen viktig; sker det någon värdförskjutning i hans synsätt?⁹ Graber anser att en politiker i regel i det längsta håller fast vid sina perceptioner, även om starka skäl motsäger dessa. Orsakerna kan vara flera vid sidan av moraliska överväganden. Ofta är prestigeskäl inblandade och en politiker som ändrar uppfattning kan anklagas för att vara intellektuellt opålitlig, sakna principfasthet eller medvetet försöka vilseföra. Det är svårt att överge en uttalad uppfattning, eftersom den gode, starke, moraliske politikern förlorar ansiktet om han ger efter i en principfråga.¹⁰ Detta behöver naturligtvis inte innebära att en politiker inte gör taktiska anpassningar och justeringar i en enskild sakfråga pga ändrade omständigheter och situationer. I hans idévärld kan man förmodligen hitta nyanseringar och mindre förskjutningar.¹¹ Men ett rimligt antagande är att en politikers tankevärld i regel präglas av kontinuitet. Om förändringar sker är de i regel gradvisa.

Jag anser det därför väsentligt att studera om Brandt ändrar uppfattning i någon delaspekt i Berlinfrågan under sitt aktiva, kvartsseckellånga engagemang i tysk politik. Det måste här betonas att det är den officiella politikern Brandt som i sina olika roller och de åsikter som han framför i egenskap av innehavare av olika politiska ämbeten som studeras, inte privatmannens.¹² De privata åsikter, Brandt hyser under den här tidsperioden är förmodligen endast tillgängliga via hans dagböcker och privatkorrespondens.¹³ Det kan vara en viss skillnad mellan officiella och mer privata åsikter men eftersom en så lång tidsperiod studeras förmodar jag att dessa till en stor del tenderar att sammanfalla åtminstone när det gäller huvudargumenten. Gränsen mellan de båda är förmodligen oklar och flytande och kan vålla problem. Det är inte heller sannolikt att en politiker under en längre tid offentligt ger uttryck för åsikter och uppfattningar som han privat inte omfattar. Ett annat problem är vad som är en politikers egentliga drivkrafter och motiv för sitt handlande.¹⁴

Jag anser det vara av stor betydelse att studera de olika *roller* en politiker spelar som är verksam under en längre tidsperiod. Ofta växlar de roller han uppträder i och även de förväntningar omgivningen ställer på honom. Rollen kan forma hans åsikter, men även tidigare uttalanden kan vara av betydelse för

de ståndpunkter han framför. Brandt spelade under den här tiden tre olika politiska roller. Han var borgmästare för Väst-Berlin 1957–1966, utrikesminister 1966–1969 och förbundskansler 1969–1974.

De internationella och nationella politiska *miljöerna* med växlande historiska situationer bestående av kriser, hot och spänningar kan även ha betydelse för politikeruppfattningen och hans ordval, liksom de olika *arenor* där han framträder på vid skilda tillfällen.

Det kan då vara intressant att undersöka om dessa faktorer – roll, miljö och arena – påverkade hans olika ställningstaganden eller utsatte honom för ett förändringstryck¹⁵ Detta avgörs genom att jag undersöker vilka huvudaspekter i Berlinfrågan som Brandt, som utrikesminister och kansler, håller fast vid och tycker är väsentliga. Material från både borgmästartiden och utrikes- och kanslertiden jämförs och utnyttjas.

Den *tredje* aspekten knyter an till frågan om relationen mellan Brandts Berlinperiod och hans senare politikergärning, dvs. i vad mån de tidiga idéerna kunnat omsättas i praktisk politik, och i vad mån tidiga erfarenheter varit av principiellt värde senare i den politiska praktiken, genom historiska analogier. Här riktas intresset mot de praktiska och teoretiska betydelserna av perceptioner. I likhet med den andra aspekten ovan rör det sig om en kontinuitetsproblematik, men från en något annan utgångspunkt.

Mot bakgrund av ovanstående resonemang blir följande tre frågeställningar naturliga:

Frågeställning 1: Hur argumenterar och resonerar Brandt i Berlinfrågan under perioden 1948 – 1966 med avseende på de satslogiska kategorierna *evaluering* och *preskription*?

Frågeställning 2: I vilken utsträckning präglas Brandts tanke- och idévärld i Berlinfrågan under åren 1948 – 1974 av *kontinuitet*? Vad kan *förskjutningar* i tankemönster bero på?

Frågeställning 3: Finns det idéer och argument under Brandts Berlinperiod som tydligt kan *kopplas till* den konkreta östpolitik han som utrikesminister och som kansler kunde genomföra? Vad har Brandts Berlinerfarenheter inneburit av principiella *erfarenheter* och *lärdomar* i rollerna som utrikesminister och förbundskansler?

Nivåstruktur i den empiriska delen

Brandt agerade på tre olika nivåer: på den lokala som regerande borgmästare i Väst-Berlin och på den nationella som socialdemokratisk kanslerkandidat och partiledare. På den internationella nivån var han Väst-Berlins främste talesman vid internationella kriser och konferenser rörande Berlin.

För att kunna förstå Brandts argumentation i Berlinfrågan är det nödvändigt med en ram, med vilken man kan placera in hans åsikter i det större perspektiv som den internationella politiken och den tyska frågan utgör. Denna fungerar även som bakgrund och ger relief till de resonemang han för. Jag kommer därför att antyda några av de funktioner som han ansåg att Berlin stod för, internationellt och nationellt.

Brandts allmänna syn på den internationella politiken präglades av det kalla kriget. Den öst-västliga konflikten, och de motsättningar som uppstod genom den, är typiska beståndsdelar i hans syn på det internationella läget. För honom fanns det två supermakter, USA och Sovjet, och deras relationer som dominerade världspolitiken. Förändrade relationer dem emellan skulle kunna betyda mycket för det delade Tysklands och Berlins svåra situation.

På den nationella nivån spelade den olösta tyska frågan störst roll. Brandts perspektiv var hur Berlin relaterades till den och vilka funktioner den fick i återföreningspolitiken. Här intog Berlin som kommande huvudstad i ett återförenat Tyskland en viktig plats. På denna nivån återfanns också de olika symbolfunktioner som han ansåg att Berlin representerade.

För Brandt spelade den internationella nivån störst roll eftersom det var här de avgörande diskussionerna och besluten om Berlinfrågan fattades. På den nationella nivån var den olösta tyska frågan – och Berlinfrågan var ju bara en del av den – viktigast. Som tysk politiker hade Brandt både intresse av och kanske något större möjlighet av att kunna påverka och möjligen försöka genomföra en lösning än på den internationella nivån. Den lokala nivån var i första hand väsentlig för Brandt som hans maktbas och här kunde han agera utan större restriktioner under visst hänsynstagande till de fyra stormakterna.

Eftersom det i Berlinproblemet ganska klart kan urskiljas tre nivåer har det empiriska textmaterialet, som avhandlingen bygger på, av analytiska skäl nivåstrukturerats på följande sätt:

1. Ett internationellpolitiskt problem som i allt väsentligt bestäms av stormaktspolitiken

2. Ett alltyskt problem som formas av Tysklands delning och principen om självbestämmande
3. Ett lokalt problem som rör Berlins existens i delad form p.g.a. Berlinmuren

Berlinfrågan eller Berlinproblemet utgör således ett helt komplex av frågor som i varierande grad hänger samman alltifrån den stormaktspolitiska över den nationella till den lokala nivån. De olika aspekterna i varje kapitel är empiriskt grundade och har tagits fram dels genom läsning av den mycket omfångsrika litteraturen om Berlinfrågan dels genom ett studium av det omfattande Brandtmaterialet. De fungerar i första hand som klassificeringsinstrument och är därför inga analyskategorier.

Framställningen omfattar m.a.o. tre olika nivåer; den internationella, den nationella och den lokala. Varje nivå har sedan delats upp i en västlig och en östlig del. På den *internationella nivån* återfinns den kollektive aktören västmakterna som består av USA, Storbritannien och Frankrike. Här behandlas Berlins fyrmaktsstatus så som den framgår ur fyrmaktsavtalen om Berlin liksom västmakternas roll i relationerna mellan Bonn och Berlin och de fyrmaktsförhandlingar som fördes för att lösa Berlinfrågan. Därefter tas de allierades Berlinpolitik upp som omfattar Väst-Berlins säkerhet som garanterades av dessa, västmakternas rätt till närvaro och tillträde.

Som motpart på den internationella nivån finns Sovjet som är den dominerande aktören i det östliga lägret. Här redogörs för Sovjet och fyrmaktsstatusen och fyrmaktsavtalen, Sovjets roll i fyrmaktsförhandlingar för en lösning av Berlinfrågan. Sedan tas Sovjets Berlinpolitik upp och målen med denna. Som avslutning redogörs för relationerna mellan Sovjet och DDR.

Den *nationella nivån* fokuserar på Förbundsrepubliken och dess motpol DDR. Här behandlas: Väst-Berlin i Förbundsrepublikens utrikespolitik, Berlins statsrättsliga ställning och Förbundsrepublikens Berlinpolitik med avseende på åtgärderna för att stärka Väst-Berlins ställning och Berlins framtida roll som ett återförenat Tysklands huvudstad. I fråga om DDR behandlas den östtyska regeringens legitimitet och frågan om förhandling och erkännande, samt DDR:s Berlinpolitik, dvs. dess metoder och mål mot Väst-Berlin, och Väst-Berlins funktion för Öst-Berlin och DDR.

Den *lokala nivån* behandlar Väst-Berlin och dess motpart Öst-Berlin. Jag har avstått från att betrakta Öst-Berlin som en egen aktör utan låtit den representeras av DDR, eftersom Öst-Berlins agerande i allt väsentligen bestämdes av regeringen i DDR. När det gäller Väst-Berlin diskuteras fyrmaktsstatu-

sen och en lösning av Berlinfrågan med hänsyn tagen till befolkningens rättigheter. Därpå tas Väst-Berlins Berlinpolitik upp samt stadens agerande för att åstadkomma lättnader och på sikt en normalisering av förhållandena i den delade staden.

Disposition och avgränsning

Den tidsmässiga avgränsningen är lätt att göra. Som tidigare påpekats började Brandt sin politiska verksamhet under efterkrigstiden i januari 1948 i Berlin. Jag inleder undersökningen här och sätter, som tidigare påpekats, punkt vid hans avgång som kansler 1974.

Kapitel 1, Introduktion, är en översikt till avhandlingen. I kapitel 2, Berlinfrågan, ges en kortfattad historisk bakgrund till hela Berlinproblematiken. Denna skall tjäna som en allmän inledning i sakfrågan till avhandlingen. Avsikten är i första hand att teckna det diplomatiska och politiska spelet i Berlinfrågan.

Kapitel 3 tar upp avhandlingens olika metodologiska och teoretiska aspekter. En kort inledning till den innehållsanalytiska metoden ges. De svårigheter som uppstår vid en definition och operationalisering av de satslogiska begreppen diskuteras, liksom föreställningar om kontinuitet och grundläggande trosföreställningar.

Kapitel 4, Evaluering, är en redovisning av Brandts bedömning och analys av de olika aktörerna västmakterna, Sovjet, Förbundsrepubliken, DDR och Väst-Berlin. Det avslutas med ett besvarande av frågeställning ett som innebär en analys av evalueringarnas funktion i Brandts politiska språk.

Kapitel 5, Preskription, är redogörelse för de rekommendationer och slutsatser Brandt drager från sina evalueringar och sedan följer en sammanfattande semantisk analys av Brandts politiska språk. Kapitlet avslutas med en diskussion av resultaten i relation till Brandts mer allmänna operationella kod.

Kapitel 6, redovisar kontinuiteten i Brandts politiska tänkande på den internationella nivån. I kapitlet redogör jag för de värdekategorier som Brandt knöt an till i sin argumentation, följt av en analys av mitt empiriska material och ett besvarande av frågeställning två med avseende på den internationella nivån. Kapitel 7 är en analys av kontinuiteten i Brandts politiska tänkande på den nationella och lokala nivån. I kapitlen 6 och 7 besvaras frågeställning två.

I kapitel 8 diskuteras frågeställning tre, nämligen relationen mellan Brandts Berlinperiod och hans senare politikergärning. Kapitel nummer 9 är ett konklusionskapitel, där mina slutsatser från avhandlingen presenteras.

Material av Brandt

Friedrich-Ebert-Stiftung lade 1990 fram en "Personalbibliographie" över Brandt som täcker åren 1928-1989 och som redovisar nästan 3500 titlar. Hans efterlämnade papper omfattar 400 regalmeter – korrespondens, manuskript, dokument och personligt material av allehanda slag. Detta förvaras i "Willy-Brandt-Archiv im Archiv der sozialen Demokratie der Friedrich-Ebert-Stiftung" i Bonn. I oktober 1994 beslöt förbundsdagen att inrätta en "Bundeskanzler-Willy-Brandt-Stiftung" som tillsammans med Friedrich-Ebert-Stiftung skall förvalta Brandts efterlämnade papper. Stiftelsen har sitt säte i "Rathaus Schöneberg" i Berlin.¹⁶

Det primärmaterial som jag har utnyttjat är ytterst omfattande och består av Brandts uttalanden återgivna i fyra huvudgrupper. För tiden 1948-1963 har följande utnyttjats: pressmeddelanden (PLB), parlamentariskt och partipolitiskt material och för tiden 1966-1974 ett antal böcker med samlingar av tal. De olika tidsperioderna i primärmaterialiet återspeglar Brandts olika politiska roller och funktioner.

Bland avhandlingens viktigaste material är Presse- und Informationsamt des Landes Berlins *pressmeddelanden* (PLB). Dessa har undersökts för tidsperioden 1956-1963. Brandts uttalanden börjar 1956 och slutar 1963. Jag har valt att systematiskt granska de pressmeddelanden som finns bevarade i Senatsbibliothek i Väst-Berlin eftersom de bäst, utförligast och löpande återger hans ståndpunkter i ämnet. 270 av dessa var av intresse för avhandlingen. Det kan här nämnas att Egon Bahr från och med 1960 var chef för pressavdelningen i rådhuset i Schöneberg och blev en nära medarbetare till Brandt. Han kom som bekant senare att spela en stor roll i Brandts östpolitik.¹⁷

I det *parlamentariska materialet* spelar Brandts officiella regeringsdeklarationer i Abgeordnetenhaus, Berlins parlament, störst roll. Materialet har granskats för tiden 1949-1963. Berlinfrågan spelade av naturliga skäl inte lika stor roll i förbundsdagen. Brandt höll dock en del principiellt viktiga tal som är av stort intresse för avhandlingen, t ex i samband med Berlinmurens tillkomst. Materialet omfattar tal från 1949-1957 och 1961.

I det *partipolitiska materialet* är Brandts tal på Berlin-SPD:s partidagar viktigast. Han använde här ett fränare språkbruk och uttryckte sig friare än i det parlamentariska materialet. I sak är dock skillnaden inte så stor. Även på Bundes-SPD:s partidagar diskuterades och behandlades Berlinfrågan ibland. Jag har gått igenom Brandts inlägg från 1948-1964. En annan partipolitisk material-

kategori är veckotidningarna Vorwärts, som är Bundes-SPD:s organ, och Berliner Stimme, som är Berlin-SPD:s organ. Dessa har systematiskt undersökts för tidsperioden 1951-1963 med avseende på Berlinfrågan.

Det finns även många uppsatser och broschyrer av Brandt om Berlinproblemet. De är ofta bra sammanfattningar av hans åsikter vid skilda tillfällen under undersökningsperioden. Av stort intresse är också de många tidnings-, radio- och TV-intervjuer som Brandt gett. Dessa är arkiverade i förbundsda- gens pressarkiv och omfattar med pressklipp cirka 20 000 titlar.

Jag har själv gjort en omfattande skriftlig intervju med Brandt och en kompletterande muntlig med honom i Bonn. Dessa skall betraktas som ett komplement till det övriga Brandt-materialet och refereras i källmaterialet som "Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn".

Brandt har läst en tidigare version av avhandlingen och fäller i brev den 4.3 1992 följande omdöme om den:

Man ist natürlich befangen (und sollte sich wohl auch zurückhalten), wenn das eigene Wirken wissenschaftlicher Betrachtung unterzogen wird. Dies vorausgeschickt, will ich nicht verhehlen, dass mich ihre Arbeit beeindruckt.

Jag tar här bara upp de böcker av Brandt som har relevans för ämnet. Det primära källmaterialet är viktigast och Brandts böcker har främst fått tjäna som kontroll för att några viktigare aspekter ej skulle förbises. I allt material tangeras Berlinfrågan men allt är ej lika centralt.

Brandt har skrivit många böcker även om en del av dessa är samlingar av tal. 1957 kom dokumentationen om huvudstadsfrågan, "Von Bonn nach Berlin", där Brandt pläderade för att Berlin åter skulle förklaras som huvudstad. Boken är av direkt relevans för avhandlingen.

Sedan Brandt blivit SPD:s kanslerkandidat i november 1960 kommer det flera böcker med talsamlingar och de innehåller alltid ett avsnitt om Berlinfrågan: "Plädoyer für die Zukunft"(1961), "Mit Herz und Hand" (1962) och "Brandt-Reden 1961-1965" (1965). 1963 kom den betydelsefulla "The Ordeal of Coexistence" med två föreläsningar som Brandt höll vid Harvard på hösten 1962 och vilka klart angav hans önskemål om ett nytänkande i den tyska utrikespolitiken. Han hämtade där många exempel från Berlin.

För tiden 1966-1974, dvs Brandts utrikesminister- och kanslerår, har ett antal *böcker med samlingar av tal* använts. Jag har inte ansett det nödvändigt att granska allt primärmaterial för denna period eftersom böckerna tillräckligt utförligt redovisar Brandts åsikter i Berlinfrågan. Dessa kan betraktas som ytterligare en materialtyp.

Under Brandts tid som utrikesminister kom några böcker med tal som allmänt berörde utrikespolitiken och inledningen till östpolitiken och därmed Berlinfrågan. 1968 kom "Friedenspolitik in Europa" och "Aussenpolitik, Deutschlandpolitik, Europapolitik", 1969 "Reden und Interviews 1968-1969" där man kan följa Brandts åsikter i bl a Berlinfrågan. Huvudkällan i bokform för kanslerperioden 1969-1974 är "Bundeskanzler Brandt: Reden und Interviews I-II", omfattande 1100 sidor, där alla viktigare tal och intervjuer till 1974 finns dokumenterade.

Det finns sju memoarer eller självbiografier av Brandt. 1960 kom "Mein Weg nach Berlin" som förmodligen var avsedd att presentera Brandt för en större allmänhet i Tyskland inför valet till förbundsdagen 1961. Den presenterar bl a hans huvudåsikter i Berlinfrågan. 1964 kom "Begegnungen mit Kennedy" vilken redogör för hans besök i Vita huset och den stora roll som Kennedy spelade för hans försök att inleda en ny utrikespolitik. 1966 utkom "Draussen" som består av utdrag ur Brandts emigrationsskrifter och där han inledde varje kapitel med en tillbakablickande kommentar som ibland berörde Berlinfrågan. 1974 kom "Über den Tag hinaus" som mest berör inrikespolitiken under hans kanslerskap. Den för avhandlingen intressantaste memoaren är "Begegnungen und Einsichten" (1976) som han skrev efter sin avgång och som behandlar åren 1960-1975. Hela hans omtänkande i början på 1960-talet beskrivs utförligt liksom hans östpolitik. 1982 kom Brandts mest personliga memoarer "Links und frei" som mer i förbigående berör Berlinfrågan. 1989 blickade Brandt tillbaka i sina "Erinnerungen". Memoarerna har relevans för mitt arbete genom att han i efterhand värderade sin politiska verksamhet och gjorde ett bokslut över sin gärning som politiker.¹⁸

Under utgivning är Willy Brandts valda verk i tio band "Berliner Ausgabe". Från början uteslöt man en utgåva av Brandts samlade verk av finansiella och utrymmesmässiga skäl. "Berliner Ausgabe" vänder sig till den intresserade allmänheten och vill ge ett tvärsnitt av hela Brandts enorma produktion.¹⁹

Litteratur om Brandt

I detta avsnitt, som är en kort sammanfattning av forskningsläget, redogörs för vad som skrivits om Brandt biografiskt och vetenskapligt.

De biografier som skrivits om Brandt kan, enligt Lehmann, indelas i fyra grupper och har i regel skrivits av anhängare eller motståndare.²⁰

Den *första gruppen* kan karaktäriseras som agitations-, anklagelse- eller avslöjandeskrifter. Titeln säger ofta vad det handlar om. Det är böcker eller

broschyrer av Frederik, Kern, Kleist, Mortensen, Scholl, Schrörs, Wittmann, Wolf och Siegerist.²¹

Den *andra gruppen* består av skrifter som tar Brandt i försvar eller förhålligar honom. Hit hör böcker av Harpprecht, Lindlau, Ahlers och Kettlein.²² Harpprecht var en tid Brandts talskrivare.

Den *tredje gruppen* omfattar journalistiska skrifter eller essäer exempelvis av Berkandt, Hynd, Bolesch-Leicht, Dollinger, Hermann och Schreiber-Simon, Müller-Schreiber, Hofmann och Koch.²³ De är populärt hållna och ger inte särskilt mycket information utöver det vi vet från andra, mer seriösa källor.

Den *fjärde gruppen* består av populärvetenskapliga verk. De har en högre ambitionsnivå än de journalistiska arbetena och den bästa är Carola Sterns korta biografi över Brandt i "Selbsteugnissen und Bilddokumenten". Hon redogör på det begränsade utrymmet för biografiska fakta och vetenskapliga slutsatser. En annan bra biografi är David Binders. Brandt har läst igenom hela boken i manuskript utom kapitlet om sin avgång och antagligen rättat de sakfel som kan ha förekommit. Pritties biografi är den mest omfattande men otillförlitlig genom många sakfel. Draths biografi lanserar en tveksam tes beträffande Brandt.²⁴

En *femte vetenskaplig grupp* har nu tillkommit. Professor Schöllgen har skrivit en biografi över Brandt men den är populärt hållen och ganska kortfattad och översiktlig. Den karaktäriseras av Harpprecht som "... en alltför snabbt på papper sammanställd essä". Han borde annars ha haft goda förutsättningar som medlem i styrelsen för "Bundeskanzler-Willy-Brandt-Stiftung" och medutgivare av Willy Brandts valda verk i tio band.²⁵

Journalisten, TV-mannen och författaren Merseburger har förmodligen skrivit den definitiva biografien om Brandt. Men jag vill reservera mig för att kanske kommer någon tysk forskare i framtiden att skriva en ännu mer omfattande biografi liknande den tvåbandsbiografi som Schwarz skrivit om Adenauer. Merseburgers biografi är glänsande skriven och omsorgsfullt utforskad. Den kan karaktäriseras som den första stora biografien om en av 1900-talets stora socialdemokratiska politiker.²⁶

Brandts tredje fru Brigitte Seebacher har skrivit en biografi om sin man. Den är en försvarsskrift där hon bemöter de som kritiserat en del av Brandts politikergärning. Hon påstår bl a att hans avgång i maj 1974 var resultatet av en intern sammansvärjning inom SPD. Boken får omdömet "ett imponerande porträtt" men "många frågor förblir obelysta".²⁷

I följande avsnitt tas de vetenskapliga studier upp som finns om Brandt. Lorenz tecknar i sin "Willy Brandt in Norwegen" hans biografiska och ideologiska utveckling på grundval av tidigare delvis okänt material. Det är en detaljerad skildring av Brandts norska emigrationsår 1933-1940.²⁸

Lehmann skriver i sin bok "In Acht und Bann. Politische Emigration, NS-Ausbürgerung und Wiedergutmachung am Beispiel Willy Brandts", München 1976, att det saknas ett vetenskapligt verk om Brandts exiltid. Detta är inte riktigt eftersom det finns en, visserligen ej tryckt, amerikansk avhandling om exiltiden av Barbara Kellerman.²⁹ I Lehmanns studie om Brandts exiltid används han som ett exempel på nazisternas politik gentemot sina politiska motståndare.

Kellerman karaktäriserar sin avhandling som en politisk biografi och behandlar i första hand åren 1931-1948. Det kan tilläggas att avhandlingen har en psykologisk inriktning och metod. Hon undersöker vad som påverkat Brandt och vilka personer som har betytt mest för honom under den här tiden. Hon använder sig av Levinsons kända schema för att beskriva olika faser i Brandts personlighetspsykologiska utveckling som sätts in i ett historiskt och sociokulturellt sammanhang. Kellerman har senare sammanfattat en del av sina slutsatser i en uppsats.³⁰

Brandts emigrationstid i Sverige behandlas i en avhandling i historia av Klaus Misgeld. Den skildrar den politiska grupp som bildades i Sverige under det andra världskriget och som kom att kallas "den lilla internationalen". Brandt var sekreterare i denna och spelade en stor roll vid formuleringen av gruppens politik. Man diskuterade vilket samhällssystem och vilken trolig fredsordning som skulle komma efter kriget. Avhandlingen är således inte enbart inriktad på Brandt men han är en mycket viktig person i den.³¹

Om Brandts verksamhet under efterkrigstiden finns det ett ej publicerat arbete av Ned Ashby.³² Han gör en jämförelse mellan Brandts och Schumachers operationella koder. I det avslutande analyskapitlet kommer jag, som redan nämnts, att knyta an till denna. Ernst Kuper jämför i sin avhandling Gerhard Schröders och Willy Brandts inställning till avspänningspolitik. Det är en grundlig perceptionsstudie.³³

När det mångåriga avhandlingsarbetet börjar närma sig slutet har jag funnit en avhandling om Brandt av den tyske forskaren Schmidt. Det är en mycket omfattande och detaljerad studie som belyser Brandts syn på den tyska frågan 1948-1963 och i vilken utsträckning denna präglas av kontinuitet. Den bygger på material som bara delvis varit tillgängligt för författaren. Där redovisas bakgrunden till Brandts östpolitik och han drar slutsatsen att många av Brandts uppfattningar om den fanns långt före Berlinmurens tillkomst, vilket annars ofta anges som den direkta inspirationskällan för Brandts östpolitik. Schmidts studie bekräftar många av mina slutsatser eftersom han även tar upp Berlinfrågan relativt utförligt.³⁴

Litteratur om Berlinfrågan

Litteraturen i ämnet är mycket omfattande. Den anges av en författare till över 10 000 arbeten allt från omfångsrika standardverk till broschyrer.³⁵

Till hjälp för att orientera sig i Berlinlitteraturen finns Berlin-bibliografier utgivna av Senatsbibliothek i Väst-Berlin. Störst nytta i detta avseende har jag haft av Haupts "Die Berliner Mauer" som kom 1981 med anledning av 20-årsminnet av murens tillkomst.³⁶

Bland de allmänna studierna om Berlinfrågan har Herzfeld skrivit den mest omfattande. Men den är väl utförlig. Schweizaren Riklin beskriver Berlinfrågan ur ett historiskt och folkrättsligt perspektiv. Windsor skildrar åren 1945-1962 i vad som allmänt anses som en bra Berlinstudie. Många intressanta inblickar i Berlinfrågan på 1950-talet ger Prowe. Bark ger en mycket detaljerad skildring av åren 1949-1955. Smith tecknar Berlinfrågan inom det diplomatiska spelets ram under tiden 1945-1963. Mahncke ger i sitt arbete en heltäckande bild av argumenten på alla nivåer ur både västligt och östligt perspektiv under hela tidsperioden. Den fungerar som en slags katalog över alla de olika synpunkter som framförts i ämnet.³⁷

Av naturliga skäl överväger specialstudierna i ämnet. Man har koncentrerat sig på någon eller några aspekter. Berlinfrågans bakgrund och uppkomst behandlas i en amerikansk avhandling av Nelson. Gottlieb tar upp Berlinfrågans uppkomst och tillmäter valutafrågan en stor roll för den senare utvecklingen. Franklins uppsats beskriver och förklarar det diplomatiska spelet under kriget om Tyskland och Berlins uppdelning.³⁸ Berlinblockaden 1948-1949 har varit föremål för flera omfångsrika studier. Davison och Shlaim behandlar blockaden ur ett västligt perspektiv och Keiderling ur ett östligt. Den senares arbete kan karaktäriseras som en försvarsskrift för det östliga agerandet.³⁹ Adomeit redovisar hur Sovjet agerar i internationella kriser och har valt Berlinblockaden och Berlinkrisen 1961 vid murens tillkomst som exempel. Det är en mycket instruktiv och givande studie.⁴⁰

Fijalkowski står som utgivare av en antologi som tar upp Väst-Berlins integration med Förbundsrepubliken, rättsligt, ekonomiskt och socialt. Det är en grundlig studie som i detalj belyser de aktuella problemen på basis av mycket svårtillgängligt material.⁴¹

De flesta enskilda studierna redogör för Berlinkrisen 1958-1962. Schicks bok om den är den bästa och mest heltäckande som finns. I första hand är den en studie om det diplomatiska spelet under de här åren. Speier behandlar med liknande inriktning åren 1958-1961. Catudal tar upp det amerikanska

beslutsfattandet under 1961. Stützle behandlar Kennedy och Adenauers agerande 1961–1962 och ställer sig mycket kritisk till Adenauer. Shells arbete är skrivet ur gräsrotsperspektiv och ger, inte minst genom många opinionsmätningar, en bra bild av Brandts och senatens agerande och stämningar hos befolkningen.⁴²

Bland arbetena om östpolitiken förtjänar följande att nämnas. Griffiths standardverk sätter in östpolitiken i ett stort internationellt och historiskt perspektiv. Catudal har två intressanta studier om Berlinavtalet 1971, en om förhandlingarna och en som värderar avtalet. Bender behandlar hela östpolitiken och Keithly koncentrerar sig på Berlinavtalet. Det bästa kapitlet i Barings stora bok om epoken Brandt-Scheel handlar om östpolitiken. Prowes uppsats ger en bakgrund till hur östpolitiken inleddes i Berlin under Brandts borgmästarskap.⁴³

I den biografiska teckning av Brandt som följer görs ett försök att presentera en del av de fakta som har relevans för förståelsen av hans åsikter i Berlinfrågan.

Kort biografi över Brandt (1913–1992)

Lübeck

Den 18 december 1913 föddes Herbert Ernst Karl Frahm i Lübeck som son till Martha Frahm. Han föddes utom äktenskapet, ett faktum som senare kom att utnyttjas av Adenauer i valrörelsen 1961. Han växte upp i en proletär miljö och namnet Willy Brandt antog han först 1933 som ett politiskt täcknamn. 1932 avlade han studentexamen. Det kom att bli hela hans formella utbildning.⁴⁴

1930 beviljades Brandt medlemskap i SPD på rekommendation av Julius Leber, som var riksdagsman för SPD och socialdemokraternas obestridde ledare i Lübeck.⁴⁵ Genom vänskapen med Leber fick Brandt en slags bekräftelse på sin förmåga. Leber kritiserade, uppmuntrade och jämnade vägen för honom i hans politiska karriär. Brandt ansåg att relationen till Leber hade präglats av ett slags fader-son-förhållande. Brandt erinrade sig nästan 40 år senare att Leber hade gjort ett bestående intryck på honom.⁴⁶

I oktober 1931 lämnade Brandt SPD för SAP (Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands), som var ett nybildat vänsterrevolutionärt politiskt parti mittemellan SPD och KPD. Men SAP kom aldrig att spela den stora roll som grundarna hade tänkt sig utan blev en splittringsgrupp inom vänstern. För Brandt kom det dock att betyda mycket genom att han blev SAP:s ungdomsförbunds (SJV) ledare i Lübeck. Detta ledde till en definitiv brytning mellan honom och Leber.⁴⁷

Genom nazismens framväxt och Hitlers maktövertagande i januari 1933

ändrades den politiska situationen radikalt i Tyskland och så småningom upphörde allt politiskt arbete genom nazisternas agerande. Brandt beslöt då att emigrera till Norge i början av april 1933. Lehmann menar att det måste ha varit en tidsfråga innan han kunde räkna med häktning. Han hade att välja mellan emigration eller fängelse.⁴⁸

Skandinavien 1933–1946

I Oslo var Brandt ledare för SAP-byrån och SJV:s utlandsarbete, vilket var prestigefyllda positioner. Han hade två uppgifter: att hålla kontakt med motståndsrörelsen i Tyskland och vara förbindelseman till NAP och dess ungdomsförbund.⁴⁹

Från februari till juli 1937 vistades Brandt i Spanien, sände rapporter till SAP-centralen i Paris och skrev i skandinaviska arbetartidningar. Vistelsen i Spanien var lärorik och bidrog troligen till att befria honom från en hel del illusioner om Sovjet och kommunismens verkliga natur.⁵⁰ Detta kan ha varit av en viss betydelse för hans verksamhet som regerande borgmästare i Berlin, där Sovjet var huvudmotståndare.

Genom sitt arbete för SAP och dess folkfrontsarbete blev Brandt i april 1938 berövad sitt tyska medborgarskap. Han ansökte då, efter en viss tvekan, om norskt medborgarskap. Han betraktade Norge som sitt andra hemland och har senare sagt att han där genomgick de viktigaste politiska läroåren i sitt liv – i Nordens skola. Av en ursprungligen doktrinär marxist blev det så småningom en radikaldemokratisk, pragmatisk SAP-socialist och han hade därmed ändrat politisk profil.⁵¹

Vid den tyska invasionen av Norge den 9 april 1940 stod Brandt på Gestapos svarta lista. Han flydde efter en tid till Sverige och blev för andra gången fosterlandslös och flykting. Han betraktades med stor misstänksamhet av Säpo. På grund av hans svårigheter vid ankomsten till Sverige gav den norska exilregeringen i London honom till sist norskt medborgarskap.⁵² Lehmann menar att nyckeln till förståelse av Brandts emigrationstid är hans antifascism. Han var i första hand antifascist och i andra hand tysk eller norrmann och betraktade sig som representant för ”det andra Tyskland”, dvs anti-nazismen.⁵³ Brandt var en tysk som flytt till Norge och en norrmann som flytt till Sverige och därmed en dubbelemigrant. Arbetet i den norska motståndsrörelsen var viktiga erfarenheter för honom vid Sovjets Berlinoffensiv 1958.⁵⁴

I Stockholm grundade Brandt 1942 en svensk-norsk pressbyrå och tog tillsammans med Stefan Szende m fl initiativ till en ”Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten” som bildades i juli 1942. Den kom också att kallas ”Lilla

Internationalen". Han var dess sekreterare och kom att spela en viktig roll i gruppen som såg som sin uppgift att vara en diskussionscirkel om den internationella socialistiska arbetarrörelsens fredsmål. Den utrikespolitiska delen av dess efterkrigsprogram försökte han till en viss del förverkliga som kansler. Brandt var en del av den norska exilen i Stockholm och hans huvudsakliga sysselsättning under krigsåren var att bedriva propaganda för "Norges sak". Han författade ett flertal böcker och broschyrer vid sidan av alla tidningsartiklar.⁵⁵

Schöllgen påpekar att förutom resandet bildar skrivandet ett dominerande och bestående drag i Brandts liv. Han började redan under exilen att tänka på "sin roll i historien".⁵⁶

Mot slutet av 1944 lämnade han SAP och gick åter med i SPD, förmodligen under inflytande av den svenska socialdemokratiska modellen.⁵⁷ Han antog att SAP inte skulle komma att spela någon större roll under efterkrigstiden.

Krigsslutet betydde för Brandt en djup vändpunkt. Han erbjöds efter kriget flera jobb. Han fick bl a ett erbjudande av Halvard Lange att bli norsk pressattaché i Berlin. Alternativet Berlin, som var det mest intressanta ur hans perspektiv, avgjorde saken och han antog genast anbudet.⁵⁸ Några veckor före hans ankomst till Berlin hade en annan emigrant återvänt. Det var Ernst Reuter, som skulle bli Berlins legendariske borgmästare. Gemensamt för båda var att de under kriget varit "draussen".⁵⁹

Berlin 1947-1966

Brandt kom att tjänstgöra som norsk pressattaché från januari 1947 till januari 1948. Han fick därigenom möjlighet att fundera över var han hörde hemma, i Norge eller i Tyskland.⁶⁰

Han fick på hösten 1947 ett erbjudande av SPD-centralen i Hannover att bli dess representant i Berlin gentemot Berlin-SPD och samtidigt företräda SPD gentemot det allierade kontrollrådet som hade sitt högkvarter i Berlin. Betydelsefullt för hans fortsatta verksamhet är att vid återvändandet till Tyskland hade han nästan 20 år av internationell politisk verksamhet och erfarenhet bakom sig.⁶¹

Genom att acceptera anbudet skulle Brandt förbli i händelsernas centrum och samtidigt erbjöd SPD-posten honom en prominent plats i partiet. Han ägnade sig under Berlintiden med stor energi åt att främja sin karriär och förbättra sin position i västtysk politik.⁶²

Efter inträdet i SPD:s tjänst ansåg han det riktigt att bli tysk medborgare igen vilket han blev den 1 juli 1948. I augusti 1949 erhöll han rätten att officiellt kalla sig Willy Brandt.⁶³

Brandts politiska samarbete och vänskap med Ernst Reuter, Berlins regerande borgmästare 1947-1953, kom att bli mycket betydelsefullt för honom. Den blev antagligen avgörande för hans försök att etablera sig i Tyskland och försåg honom med moraliska, ideologiska och känslomässiga band till Berlin och SPD. Reuter blev en förebild för honom och fick enligt Merseburger en präglande betydelse för Brandts tänkande som knappast kan överskattas. Han påverkade Brandt att bli politiker och avslutade därmed vad Leber hade påbörjat. Reuter gjorde det också lättare för honom att inleda hans karriär inom Berlin-SPD och kom att bli hans politiske fosterfar och mentor framför alla andra.⁶⁴

Brandt betraktade sig som arvtagare till Leber och Reuter; till Leber genom sin roll som aktiv bekämpare av Hitler-Tyskland i exilen och till Reuter som fullföljare av dennes kamp under blockaden genom sitt agerande under den andra Berlinkrisen.⁶⁵

Brandt började mycket tidigt att sträva mot en mer betydande position än den begränsning som Berlin-SPD innebar. Han främjade sin karriär genom att flitigt uppträda som populär talare där inte ens kafferep för pensionärer försumrades. Han ägnade sig samtidigt åt en omfattande publicistisk verksamhet. Pennan blev hans starkaste vapen.⁶⁶ 1949 blev han en av Berlins åtta, ej röstberättigade representanter i den nyvalda förbundsdagen. I Bonn gällde hans verkliga intresse utrikespolitikens betydelse för Berlin. Nästan alla frågor bedömdes ur Berlins synvinkel och han företrädde dess intressen med stor energi, som medlem av förbundsdagens utrikesutskott.⁶⁷ 1950 valdes han in i Berlin-SPD:s partistyrelse och Berlins parlament, Abgeordnetenhaus, som han tillhörde till 1966. Detta gav möjlighet till politiskt inflytande utöver det egna partiets ram.⁶⁸

Som anhängare och politisk arvtagare till Ernst Reuter fick Brandt uppleva flera svåra nederlag som tog honom hårt. Två gånger kandiderade han till posten som Berlin-SPD:s ordförande mot den traditionelle socialdemokratiska politruken Franz Neumann men föll igenom. Den andra gången 1954 blev han visserligen vice partiledare.⁶⁹

Känd för den stora allmänheten i Berlin blev Brandt 1956 då han lyckades stoppa en protestmarsch in i Öst-Berlin, i anledning av Ungernupproret, eftersom en sådan kunde ha fått ödesdigra konsekvenser.⁷⁰ Detta blev genombrottet för honom till den stora politiska karriären.

Två gånger försökte han bli medlem i Bundes-SPD:s partistyrelse men först 1958 lyckades han.⁷¹

Skälet till Brandts politiska svårigheter var att han förknippades med Berlin-SPD:s högerflygel som leddes av Ernst Reuter fram till dennes död i september 1953, och vars roll han sedan övertog.⁷² I januari 1955 valdes han enhälligt till president för Berlins Abgeordnetenhaus.⁷³ Den 3 oktober 1957 valdes

Brandt till Väst-Berlins regerande borgmästare tack vare stöd från massmedia, inte minst Springer-pressen, och berlinarna men trots intriger och motstånd från sitt eget parti. Han ansågs representera en ny politikertyp med större utstrålning än den traditionella funktionärstypen.⁷⁴

Brandt hade som regerande borgmästare uppgiften att företräda Berlin utåt och vara förbindelselänk mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken.⁷⁵ Närmare än så preciserades inte hans utrikespolitiska skyldigheter. Han hade med andra ord stor frihet att själv bestämma form och innehåll för sitt agerande i Berlinfrågan, även om förbundsregeringen och västmakterna med vetorätt var överordnad och sista instans. Genom att systematiskt påverka och erövra partibasen valdes Brandt i januari 1958 till ordförande för Berlin-SPD. Han förenade därmed de två viktigaste lokala posterna i Berlin, den regerande borgmästarens och partiledarens för Berlin-SPD, och slapp den polaritet som präglat Reuterepoken.⁷⁶

I november 1960 nominerades Brandt till SPD:s kanslerkandidat inför valet i september 1961. Detta var en följd av hans renommé utomlands förvärvat genom en omfattande resediplomati med anledning av Berlinkrisen som började i november 1958 genom Chrustjevs ultimatum. Han blev den erkände talesmannen för det fria Berlin. En resa i december 1958 gick till Frankrike och en jordenruntresa följde i februari 1959. Han blev genom Berlinkrisen känd och uppskattad i hela världen och framträdde som en stark ledarpersonlighet inte minst vid Berlinmurens tillkomst.⁷⁷

Brandt drog i sin karriär skickligt nytta av Berlins plats på den utländska och inhemska scenen. Inom SPD hoppades man att han, understödd av en strömlinjeformad partiplattform, skulle kunna skapa ett intryck av ungdomlig styrka och framsteg i jämförelse med den åldrande Adenauer.⁷⁸ Valrörelsen komplicerades emellertid av Berlinmuren som började byggas den 13 augusti 1961. Adenauer kände sig hotad av Brandt och använde dennes börd och emigrationstid som ett argument mot honom dagen efter murens tillkomst.⁷⁹ SPD gick fram i valet 1961 men Adenauer och CDU-CSU behöll regeringsmakten med FDP:s stöd. Brandt återvände till Berlin.⁸⁰

I december 1963 dog SPD:s partiledare Erich Ollenhauer och Brandt valdes på en extra partistämma i februari 1964 till dess nye partiledare.⁸¹ Vid valet 1965 ökade SPD sitt röstetal men CDU-CSU bildade åter regering med FDP. Adenauer hade 1963 efterträtt av sin finansminister Erhard. Efter valet förklarade Brandt att han inte tänkte kandidera till kanslerposten någon mer gång. Det angivna skälet var att han inte ville utsätta sig för några mer intensiva smädeskampanjer.⁸² Han misslyckades således både 1961 och 1965 med att bli kansler.

Han omvaldes 1966 till SPD:s ordförande med 324 röster av 326. Strax därefter sprack regeringen Erhard och den stora koalitionen CDU-SPD bildades. Där blev Brandt vice-kansler och utrikesminister, trots en stor tvekan in i det sista.⁸³

Bonn 1966 -1992

Först 1966, genom socialdemokraternas inträde under Brandts ledning i koalitionsregeringen med CDU-CSU, gavs möjlighet till en nyorientering av den tyska östpolitiken. Han kunde nu som utrikesminister börja förverkliga en del av de idéer och tankar han fått som regerande borgmästare i Väst-Berlin. Här spelade hans stora internationella erfarenhet, grundlagd redan på 30-talet, en stor roll och genom hans internationella orientering framstod östpolitiken som naturlig.⁸⁴ Den framgång han hade som utrikesminister gjorde att han mot alla tidigare avsikter lät sig nomineras som kanslerkandidat inför valet 1969. Valet blev en framgång för SPD och i koalition med FDP kunde en social-liberal regering bildas med Brandt som förbundskansler och Walter Scheel som utrikesminister. Detta var en maktväxling i tysk efterkrigshistoria och SPD efterträdde CDU som statsbärande parti. För första gången på 39 år var en socialdemokrat åter tysk regeringschef.⁸⁵

Brandt kunde som regeringschef – försoningspolitikens kansler – energiskt driva sin östpolitik och trots ett intensivt motstånd från CDU-CSU föra den i hamn. Ett misstroendevotum i förbundsdagen 1972 för att avsätta honom misslyckades.⁸⁶ Han hade 1971 mottagit Nobels fredspris i Oslo som en hyllning för sin avspänningspolitik.⁸⁷ I maj 1974 trädde Brandt tillbaka som förbundskansler och efterträddes av Helmut Schmidt. Orsaken var att en sekreterare till Brandt, Günther Guillaume, hade avslöjats som officer i den östtyska underrättelsetjänsten.⁸⁸ Han kvarstod emellertid som SPD-ledare och avgick först i juni 1987 efter att ha utsatts för kritik från både vänster- och högerflygeln inom partiet. Han förblev ordförande för Socialistinternationalen och valdes till SPD:s hedersordförande på livstid.⁸⁹

Utvecklingen har sedan dess gått oerhört snabbt i Tyskland och Berlin. Den 9 november 1989 föll Berlinmuren och i DDR hölls det fria val den 18 mars 1990. Den 3 oktober 1990 skedde Tysklands återförening. Brandt trodde förmodligen, sedan han 1987 avgått som partiledare, att hans roll som tysk politiker i stort sett var slut. Nu fick han uppleva en ”exempellös renässans” i både Förbundsrepubliken och DDR genom den inomtyska men även den europeiska utvecklingen. Gorbatjov ansåg att de revolutionära omvälvningarna i Öst-Europa hade inte varit möjliga utan Brandts östpolitik. På en fråga

från författaren om det var riktigt menade Brandt att det får historiker avgöra. Han ansåg dock att besöket i Erfurt 1970 hade en symbolisk betydelse och bidrog till att hålla samman Förbundsrepubliken och DDR.⁹⁰

Brandt avgick som Socialistinternationalens ordförande i september 1992 i Berlin men kunde pga sjukdom inte själv närvara. Hans avskedstal fick i stället läsas upp av Hans-Jochen Vogel. Brandt avled i sitt hem i Unckel den 8 oktober 1992 och hyllades av en hel värld för sin freds- och avspänningspolitik.

Låt mig få sluta med ett citat från Förbundsrepublikens tidigare utrikesminister Hans-Dietrich Genscher (FDP) vid Brandts officiella avgång som partiledare i juni 1987:

Willy Brandt ist aus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland nicht hinwegzudenken. Sie wäre ohne ihn ärmer, und sie wäre wohl auch anders verlaufen. Das aber heisst: Willy Brandt hat Geschichte gemacht.⁹¹

En epok i Bonn var därmed slut.

Berlinfrågan – en politisk bakgrundsteckning

Inledning

Inledningsvis vill jag framhålla att jag i detta kapitel inte gör någon egen självständig historisk analys utan förlitar mig på den omfattande sekundärlitteraturen om Berlinfrågan.

Avsikten med följande inledning är att ge en kort orientering om Berlinfrågans huvudaspekter. Utan kunskaper om Berlinfrågans historiska ursprung, uppkomst och komplexitet ter sig många av dess senare händelser som svårbegripliga.

Berlinproblemets ursprung är naturligtvis en direkt följd av det andra världskriget och Hitlers olika anfallskrig. Från början var den Tysklandsfrågans viktigaste delaspекt, men så småningom utvecklades den till en självständig fråga. Det framgår både av dess historiska förlopp och fyrmaktsavtalet om Berlin 1971.

Varför var Berlinfrågan så svårlöst? Varför var Berlin under nästan tre decennier en central krishärd i Europa? Det berodde på att Berlin snabbt blev en brännpunkt och symbol för det kalla krigets spänningar och motsättningar.⁹²

För väst blev Berlin redan under Berlinblockaden 1948–1949 en ”frihetens bastion”. Den symboliserade både den västliga beslutsamheten att försvara friheten i Berlin och uppfattningen att Berlin, Tyskland och Europa skulle återförenas. Samtidigt testades USA:s trovärdighet i dess förpliktelser gentemot sina allierade i Europa vid åtskilliga tillfällen i Berlin.⁹³

För öst fick Berlin både funktionen att vara en symbol för Tysklands och Europas ofullbordade delning och för västs permanenta ifrågasättande av Sovjets hegemonianspråk och maktområde i Europa.⁹⁴

Berlin kom att fungera som en barometer för relationerna mellan öst och väst. Misslyckanden och framgångar i de båda stormakternas utrikespolitik kunde lätt avläsas där.⁹⁵ Det innebar att hela Tysklandsproblematiken koncentrerades till Berlin som blev centrum för olika återföreningssträvanden. Genom sin närvaro i Berlin kunde västmakterna hävda sitt anspråk på medbestämmande i Tysklandsfrågan.⁹⁶

Dessa symbolfunktioner och motstridiga stormaktsintressen gjorde Berlin till en komplicerad fråga och krishärd.⁹⁷

Berlinfrågans ursprung och framväxt 1943–1947

På utrikesministerkonferensen i Moskva i oktober 1943 tillsattes en Europeisk Rådgivande Kommission, "European Advisory Commission" (EAC), med säte i London. Denna fick i uppdrag att utarbeta förslag till en lösning av de problem som skulle uppstå efter Tysklands väntade nederlag i kriget.⁹⁸

I protokoll den 12 september 1944 med en komplettering den 14 november bestämdes att Tyskland av 1937 års gränser skulle indelas i tre, senare fyra, ockupationszoner och "ein besonderes Berliner Gebiet, das gemeinsam von den drei Mächten besetzt wird".⁹⁹ Den högsta makten i Tyskland skulle utövas av de allierade överbefälhavarna i det allierade kontrollrådet. Det blev det grundläggande fyrmaktsavtalet om Berlin.¹⁰⁰

Berlins gemensamma förvaltning skulle ombesörjas av en allierad kommandantur, som underställdes kontrollrådet och som skulle arbeta på samma sätt som det. Kommendanturen blev Berlins högsta beslutande organ och skulle se till att stadens styrelse fungerade. Under kommandanturen skulle det finnas en civil lokal tysk förvaltning med en borgmästare och stadsfullmäktige.¹⁰¹

Kontrollrådet skulle övervaka en tysk centralförvaltning för hela landet. Besluten i kontrollrådet och kommandanturen måste fattas enhälligt. Berlin indelades först i tre, senare i fyra, sektorer och varje sektor skulle styras av en kommandant. I juli 1945 bestämdes det att Frankrike skulle vara en fjärde ockupationsmakt.¹⁰²

Två omständigheter framstår som särskilt anmärkningsvärda vid ett studium av Berlinfrågans uppkomst. Den första är Berlins placering som en enklav inne i den sovjetiska ockupationszonen. Den andra är att Berlin gjordes till ett särskilt område skilt från de övriga ockupationszonerna och att staden delades in i fyra separata sektorer. Fanns det inte andra alternativ till en placering av det allierade kontrollrådet än i Berlin? Förklaringen är den stora symboliska betydelse som de allierade tillmätte Berlin. Staden hade en gång varit symbol för Tredje riket och nazismen och blev nu en symbol för seger över denna.¹⁰³

Två frågor är grundläggande för hela den kommande Berlin-problematiken: Berlins folkrättsliga status och västmakternas tillträde till Berlin.

Berlinfrågan är naturligtvis i första hand en maktpolitisk fråga.¹⁰⁴ Men detta har inte hindrat vare sig väst eller öst från att i regel framföra sina krav kamouflerade i folkrättsliga argument.¹⁰⁵

I den *folkrättsliga* argumentationen kan tre huvudargument urskiljas.

Som exempel på det *första* kan nämnas att Sovjet redan under början av Berlinblockaden 1948 hävdade: "Berlin liegt im Zentrum der sowjetischen Besatzungszone und stellt einen Teil dieser Zone dar."¹⁰⁶ Vid den andra Berlinkrisens början i november 1958 slog Chrustjev fast att Väst-Berlin var "Teil der Hauptstadt der DDR".¹⁰⁷ Den särskilda status som Berlin fick i EAC tillkom för att säkra de allierade kontrollorganens verksamhet och var av administrativ natur, menade östsidan.¹⁰⁸

Västmakternas genomgående argumentation 1945–1990 var att hänvisa till det avtal som förklarade att hela Berlin utgjorde ett särskilt område. För dessa var det i den långvariga striden med öst om Berlins rättsliga ställning, gynnsammast att hålla fast vid status quo, dvs Berlins rättsliga status från 1944–1945.¹⁰⁹ Västmakterna betraktade fram till Tysklands återförening i oktober 1990 både Öst- och Väst-Berlin som en internationell ockupationszon, ett separat territorium. Berlin hörde varken till Sowjetische Besatzungszone (SBZ) eller senare DDR eller Förbundsrepubliken.¹¹⁰ Ingen av de fyra makterna hade egen suveränitet över hela Berlin. Den hade en särskild fyrmaktsstatus och skulle styras gemensamt och likaberättigat.¹¹¹ Fyrmaktsförvaltningen av Berlin fungerade relativt bra de första åren efter kriget fram till 1948 och praxis bekräftade således avtalet.¹¹²

Tesen om Berlins tillhörighet till sovjetzonen framfördes för första gången när Sovjet insett att man ej kunde erhålla Berlin på laglig väg, genom Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) valnederlag i oktober 1946. Uppkomst, tillbakatagande och framförande på nytt av tesen hängde tidsmässigt samman med de sovjetiska Berlinoffensiverna.¹¹³

Hur behandlades då Berlin under förhandlingarna i EAC under kriget 1943–1945? Nelson, som skrivit en avhandling om Berlinfrågans uppkomst och ursprung, har granskat protokollen från EAC och skriver ". Berlin was always treated more or less as a special case". I ett sovjetiskt dokument från förhandlingarna stadgades att ett "special system of occupation" förutsågs för Berlin.¹¹⁴

Det *andra* argumentet innebar att öst hävdade att med sammanbrottet av den gemensamma förvaltningen av Berlin upphörde västmakternas närvarorätt där. Skulden till detta tillskrevs västmakterna. Genom deras påstådda fördragsbrott betraktade Sovjet fyrmaktsavtalet om Berlin som inte längre rättsgiltigt.¹¹⁵ Västmakternas närvarorätt i Berlin förutsatte medgivande av Sovjet.¹¹⁶

Denna argumentation bemöttes av västmakterna som påpekade att deras rätt att vara i Berlin grundades på ockupation. Genom ockupationen av västsektorerna i juli 1945 uppstod det ockupationsrättigheter. Dessa var en konsekvens av Tysklands villkorslösa kapitulation och gällde alla fyra segrar-

makterna. Det var det som folkrätten kallade *occupatio bellica*. Ockupationsrättigheterna var således ursprungliga rättigheter och ej härledda ur något avtal och därmed oberoende av Berlins fyrmaktsstatus. Västmakternas närvarorätt i Berlin kunde ej härledas från något sovjetiskt tillstånd. Sovjet kunde därför ej heller inkräkta på de ursprungliga ockupationsrättigheterna, förklara dem ogiltiga, påstå att de upphört att existera eller överlåta dem på någon tredje part.¹¹⁷ Endast genom ett gemensamt handlande av de fyra ockupationsmakterna kunde Berlins status förändras.¹¹⁸

Det *tredje* argumentet om Berlins folkrättsliga status kopplades av den östliga sidan ofta ihop med Potsdamavtalet från augusti 1945. Öst hävdade att västmakterna på ett grovt sätt kränkt detta genom att de delat Tyskland och Berlin. Därmed hade de också själva förstört Berlins fyrmaktsstatus.¹¹⁹ Avtalet om Berlins status hade en underordnad karaktär och kunde bara ses i samband med de avtal som slöts i Jalta och Potsdam.¹²⁰

Som påpekats ovan hävdade västmakterna att deras närvarorätt i Berlin var en ursprunglig rättighet, som inte kunde härledas ur Potsdamavtalet. För övrigt nämndes Berlin ej heller i det.¹²¹

Hur behandlades Berlins status i EAC? Det deklarerades och preciserades inte på ett klart och bindande sätt vilken status Berlin skulle ha gentemot de fyra ockupationszonerna. Detta visade sig i efterhand vara ett svårt misstag, på grund av de talrika kontroverserna om Berlins rättsliga ställning under efterkrigstiden. Det gjorde det även svårt för västmakterna att protestera när Berlinmuren 1961 byggdes och Öst-Berlin inlemmades i den östtyska staten.¹²²

Det andra stora tvisteämnet mellan Sovjet, DDR och västmakterna rörde frågan om västmakternas tillträde till Berlin. Berlin var en enklav inne i den sovjetiska ockupationszonen, vilket innebar att dessa måste passera över sovjetiskt territorium för att kunna etablera och upprätthålla en fysisk närvaro i staden. Västmakternas lagliga rätt att ockupera tre sektorer av staden kunde inte genomföras utan att man regelbundet hade tillträde till den genom den sovjetiska zonen.¹²³ Det skulle redan vid Berlinblockadens början visa sig att förbindelserna mellan Förbundsrepubliken och Väst-Berlin var ekonomiskt och psykologiskt livsviktiga.¹²⁴

Det faktum att det inte i EAC förhandlades fram rättigheter för tillträde för västmakterna innebär inte att det inte skapades sådana. Dessa tillkom på ett lagligt sätt genom protokollet som gav västmakterna del i fyrmaktsstyrelsen av Berlin och rätt att ockupera tre sektorer av staden. Lagliga rättigheter skapades senare genom avtal mellan västmakterna och Sovjet, där praktiska frågor reglerades.¹²⁵

Hur har då frågan om *tillträde till Berlin för västmakterna* utvecklats under efterkrigstiden?

Som tidigare nämnts fanns det inget formellt avtal som västmakterna kunde peka på för att bevisa sin rätt till tillträde till lands. Det var naturligtvis en svaghet i den västliga positionen eftersom det 1945 hade varit lätt att uppnå.¹²⁶

Man bör emellertid hålla i minnet att västmakternas tillträde till Berlin aldrig helt ifrågasattes av Sovjet. Motsättningarna bestod i frågor rörande tillämpning och omfång och ej själva principen för tillträde.¹²⁷

Den västliga positionen var att tillträdesrätten framgick ur ockupationsrättigheterna – *occupatio bellica*.¹²⁸ Enligt den östliga uppfattningen gav närvaro ej automatiskt rätt till fritt tillträde.¹²⁹ Västmakterna ansåg att Sovjet ej kunde överlåta kontrollrättigheterna över transitvägarna till Berlin till de östtyska myndigheterna. Ett avtal mellan Sovjet och DDR kunde ej inkräkta på västmakternas tillträdesrättigheter.¹³⁰

Mot detta anförde öst att när DDR blev självständigt så övergick också kontrollen av dess trafiknät till den. DDR måste ju vara suveränt i sitt eget land.¹³¹

Hur skall de många stridigheterna om transittrafiken förklaras?¹³² Den östliga sidan försvårade och fördröjde ofta transittrafiken till och från Berlin när man inte temporärt helt avbröt den. Västmakterna och västtyskarna var utsatta för omfattande trakasserier på tillfartsvägarna fram till Berlinavtalet 1971.¹³³ Den östliga sidan förklarade detta med att västmakterna, västtyskarna och Väst-Berlins myndigheter ofta missbrukade transittrafiken.¹³⁴

Varför misslyckades EAC att skapa ett fungerande avtal? Rent principiellt var det inget fel på själva avtalet utan på förutsättningen för det, nämligen samarbetet mellan segrarmakterna efter kriget. Ty ingenstans framträdde så klart som i Berlin bräckligheten i antagandena om den internationella efterkrigsordningen. Det var naturligt att motsättningarna i krigskoalitionen skulle visa sig i Berlin, när samarbetet ej längre fungerade.¹³⁵

Berlinblockaden 1948–1949

Redan under Potsdamkonferensen 1945 framträdde tydligt de olika målsättningar som stormakterna hade angående Tyskland. Det fick till följd att zonprincipen fick företräde framför principen att Tyskland skulle behandlas som en ekonomisk enhet.¹³⁶ De militära demarkationslinjerna förvandlades därigenom till ekonomiska gränser och grundidén att bevara Tyskland som en ekonomisk enhet urholkades.¹³⁷ Stormakterna beslöt att tills vidare inte bilda någon central regering för Tyskland.¹³⁸ Däremot inrättades centrala tyska förvaltningsenheter. Dessa fick dock aldrig någon större betydelse och kom

inte att bilda någon motvikt till den dominans som zonprincipen innebar.¹³⁹ Potsdam-avtalet var en kompromiss och den utåt demonstrerade enigheten skenbar.¹⁴⁰

Andra halvåret 1945 och 1946 svängde stämningen i den internationella politiken och en klimatförsämring inträdde långsamt.¹⁴¹ Båda sidor ville ha ett förenat Tyskland men under sin kontroll.¹⁴²

Berlinfrågan utvecklades så småningom till en del av två större konflikter. Den ingick i öst-västmotsättningarna där de motsatta samhällssystemen spelade störst roll. Tyskarnas krav på återförening i frihet och en gränsrevision i öst var grundval för en särskild konflikt mellan Förbundsrepubliken och östblocket, varvid tyskarna bara i begränsad omfattning kunde räkna med västmakternas stöd.¹⁴³

Av stor betydelse för den framtida utvecklingen blev en omröstning inom Berlin-SPD i mars 1946. Den skulle avgöra om en förening av SPD-KPD skulle genomföras, vilket öst förordade. Resultatet innebar att man avböjde en tvångssammanslagning men förordade ett samarbete SPD-KPD.¹⁴⁴ Detta fick till följd att SED, som bildats i Öst-Berlin och SBZ i december 1945, ej kom att utsträckas till Berlins västsektorer och de tre västliga ockupationszonerna. Om detta skett är det inte uteslutet att hela Tyskland blivit kommunistiskt.¹⁴⁵

Ytterligare ett nederlag för Sovjet blev valet i Berlin i oktober 1946. Det gav SPD nästan hälften av rösterna och även CDU fick fler röster än SED, som erhöll 20 procent. Det var det enda fria val som har hållits i hela Berlin fram till återföreningen 1990 och det kom att bidra till delningen av staden.¹⁴⁶

Den 20 mars 1948 lämnade den sovjetiske överbefälhavaren det allierade kontrollrådet i Berlin. Därmed hade de facto fyrmaktsförvaltningen av Tyskland upphört.¹⁴⁷ Det kom att leda fram till Berlinblockaden¹⁴⁸ och strax därefter började Sovjet under tio dagar att hindra västmakternas tillträde till Berlin i något som kom att kallas "babyblockaden".¹⁴⁹

Den 20 juni 1948 trädde en valutareform i de tre västzonerna i kraft. Den skulle inte gälla Berlin. Som ett motdrag genomförde Sovjet en valutareform i sin zon och hela Berlin. Västmakterna beslöt då att införa D-marken i sina sektorer men även tillåta östmarken. Det skulle i Berlin finnas två valutor.¹⁵⁰ Sovjet svarade med att spärra av alla landförbindelser till och från Berlin. Det motiverades med tekniska störningar. Med sin aktion ville Sovjet troligen ekonomiskt inlemma hela Berlin i sin zon, driva ut västmakterna och förhindra genomförandet av valutareformen i Berlin. Men det viktigaste skälet var antagligen att motverka bildandet av Förbundsrepubliken.¹⁵¹

Strax före blockadens början hade den ryske stadskommendanten lämnat ett

sammanträde i den allierade kommandanturen. Därmed hade Berlins fyrmaktsförvaltning upphört att fungera.¹⁵² Den amerikanske presidenten Truman beslöt då att man skulle stanna i Berlin och försöka försörja staden med en luftbro, som man i början inte förväntade sig så mycket av.¹⁵³ Beslutet att stanna i staden kan förmodligen tillskrivas den stora prestigeförlust som skulle uppstått om väst lämnade den. Berlin hade blivit en symbol för västs beslutsamhet att bestrida Sovjets hegemonianspråk över Europa och blev på så vis både ett instrument och en symbol för de båda sidornas politik. Berlin blev en mikrokosmos av den tyska frågan.¹⁵⁴

Den stora symbolen för motståndet i Väst-Berlin blev dess regerande borgmästare Ernst Reuter. Han bekämpade Sovjet och SED med stor beslutsamhet, målmedvetenhet och bidrog starkt till att hålla befolkningens moral uppe under den tio månader långa blockaden. Han vann hela befolkningens stöd genom sitt agerande och blev en mycket populär och legendarisk borgmästare.¹⁵⁵

Den östliga sidan använde sig av nervkrig mot befolkningen i västsektorerna och påstod bl a att luftbron, som snart överträffade alla förväntningar, användes till att transportera bort industrigods och var en förberedelse för en evakuering av de allierade trupperna. Öst ville undergräva befolkningens moral och skapa panik för att på så sätt göra västmakternas ställning i Berlin ohållbar.¹⁵⁶

Ett tidigt resultat av blockaden blev att Berlins lokala förvaltning delades i två, en för västsektorerna och en för östsektorn. Sovjet tvingade Berlins lagliga regering, senaten, och parlamentet, Abgeordnetenhaus, att ge upp sin auktoritet i östsektorn och flytta till västsektorerna. Sedan valdes en "demokratisk regering" i östsektorn. Detta skedde den 30 november 1948. Troligen fruktade Sovjet resultatet av det ordinarie val som skulle äga rum i hela Berlin den 5 december. Ett annat resultat, som Sovjet förmodligen inte heller hade räknat med, var att de västliga ockupationsmakterna snabbt blev skyddsmakter. Väst-Berlins befolkning kände sig förbunden med de västallierade. Forna fiender blev nu vänner.¹⁵⁷

När västmakterna inte kunde tvingas bort från Berlin, eftersom luftbron fungerat under vintern och de inlett en kännbar motblockad av SBZ, kom förhandlingar igång.¹⁵⁸ De ledde fram till det sk Jessup-Malik-avtalet den 4 maj 1949. I det kom man överens om att återgå till det läge som rått den 1 mars 1948. Trafiken mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken skulle förbättras och utvidgas.¹⁵⁹ Som villkor hade Sovjet ställt att det skulle inkallas en ny utrikesministerkonferens till Paris i maj.¹⁶⁰

Avtalet som bilade blockaden var ingen fullständig seger för västmakterna. Tillträdesrätten fixerades ej i något fördrag och damoklessvärdet kom även i fortsättningen att hänga över Berlin. Likväl var det en förändrad situation

genom att grundlagen för Förbundsrepubliken var klar och NATO-fördraget undertecknat. Berlinarna hade genom sin hållning hjälpt till att grunda Förbundsrepubliken, som blev en produkt av det kalla kriget.¹⁶¹

Varför misslyckades blockaden ur sovjetisk synvinkel? Två faktorer framstår som väsentliga: befolkningens hållning och de västallierades beslutsamhet att försörja västsektorerna. Befolkningens agerande under blockaden måste därför tillmätas en avgörande betydelse för västmakternas beslut att genomföra luftbron och stanna i Berlin.¹⁶²

Vilken funktion kom Berlinblockaden att få? Den bidrog mer än något annat till att utkristallisera öst-väst-motsättningarna och institutionalisera det kalla kriget i två fientliga block. Blockaden blev vattendelaren i Tysklands efterkrigshistoria och bidrog till att framkalla Tysklands delning och var den avgörande faktorn till att NATO bildades i april 1949.¹⁶³

Berlinfrågan under 1950-talet

Den 12 maj 1949, samma dag som blockaden hävdes, godkände de tre västallierade den grundlag som utarbetats av ett tyskt parlamentariskt råd. Den kom att gälla för de tre västzonerna och det betonades att den skulle vara provisorisk tills ett fredsfördrag för hela Tyskland hade undertecknats.¹⁶⁴

Den 21 september 1949 proklamerades officiellt Förbundsrepubliken.¹⁶⁵ Sovjets svar kom snabbt. Den 7 oktober 1949 utropades DDR med Berlin som huvudstad.¹⁶⁶ Genom att hela Berlin förklarades för huvudstad skapades ett faktum som man senare drog fördel av. Det var då naturligt att västsektorerna hörde till DDR:s huvudstad. Genom skapandet av två stater i Tyskland hade en slutsten lagts i framväxten av två världspolitiska block i Europa.¹⁶⁷ Både den tyska frågan och Berlinfrågan kom därigenom att låsas för lång tid framåt.

Efter blockaden råkade Väst-Berlin in i isolering och ett visst lugn inträdde. Den glömdes nästan bort i Förbundsrepubliken, som koncentrerade sig på återuppbyggnad.¹⁶⁸

På utrikesministerkonferensen i maj 1949 behandlades den tyska frågan och Berlinfrågan. Västmakterna krävde garantier mot ett upprepande av blockaden. Detta vägrade dock ryssarna att gå med på och det blev inget skriftligt avtal om obehindrad trafik mellan Tysklands zoner. Berlinfrågan liksom den tyska frågan förblev olöst. Avtalet från den 4 maj 1949 bekräftades. Detta var den första konferens där man hade behandlat Berlinfrågan som ett särskilt problem.¹⁶⁹

Även om enighet på det diplomatiska planet inte kunde uppnås i Berlinfrågan så avstod inte Sovjet från att använda sig av Berlin som ett påtryckningsmedel mot västmakterna. Den ersatte strategin med totalangrepp på Berlin,

som blockaden utgjort, med nålstickstaktik. Sovjet kunde därvid utnyttja Väst-Berlins svåra ekonomiska läge, som avsaknaden av ett naturligt omland utgjorde, och den stora arbetslöshet som fanns i staden i början av 50-talet.¹⁷⁰

För att öka Väst-Berlins svårigheter genomfördes 1949-1953 ständiga störningar på Berlins tillfartsvägar. DDR införde också avgifter för användandet av dessa för att på så vis kanske kunna införliva Väst-Berlin.¹⁷¹

Samtidigt med dessa händelser pågick en långsam integration av Väst-Berlin i Förbundsrepubliken och Öst-Berlin i DDR. Genom att Berlin tidigare förklarats som DDR:s huvudstad var grunden lagd för dess faktiska och rättsliga integration i DDR.¹⁷² Att västmakterna intog en överslätande och passiv attityd till detta bidrog på ett avgörande sätt till att dela Berlin och urholka stadens fyrmaktsstatus.¹⁷³

Väst-Berlins statsrättsliga ställning gav upphov till en dragkamp mellan Bonn och västmakterna om dess rättsliga integration i Förbundsrepubliken. De allierade, men även kansler Adenauer, reserverade sig mot ett fullständigt och likaberättigat uppgående av Väst-Berlin som delstat (Bundesland) i Förbundsrepubliken. För västmakternas inställning till relationerna mellan Berlin och Förbundsrepubliken fanns det två skäl. De var inte beredda att ifrågasätta stadens fyrmaktsstatus; dessutom menade de att de måste utöva den högsta kontrollen på en ort där det visat sig att deras engagemang och närvaro var absolut nödvändig.¹⁷⁴

Väst-Berlins politisk-militära säkerhet vilade på det västliga engagemanget som bars upp av kärnvapenavskräckningen. Skyddsgarantierna för Förbundsrepubliken och Väst-Berlin var inte delbara, vilket innebar att staden var med i NATO:s skyddsområde. Flera västliga utrikesministerkonferenser i början på 50-talet slog fast att detta innebar att ett angrepp på Förbundsrepubliken och Berlin likställdes med ett angrepp på dem. Västmakterna var fast beslutna att upprätthålla berlinarnas säkerhet.¹⁷⁵

År 1953 innebar en genomgripande förändring i Berlins efterkrigshistoria. I september 1953 dog Ernst Reuter som varit Väst-Berlins regerande borgmästare sedan 1947.¹⁷⁶ I mars 1953 avled Stalin och en maktkamp, som kom att pågå i flera år, utbröt inom den sovjetiska partitoppen. Så småningom skulle Chrusjtjev avgå med segern.

Det arbetaruppror som bröt ut i juni 1953 i Öst-Berlin och DDR var ett moraliskt nederlag för hela den kommunistiska världen och kom att skaka det sovjetiska imperiet.¹⁷⁷ En positiv effekt för Väst-Berlin blev att störningarna på tillfartsvägarna under perioden 1953-1958 minskade och så småningom upphörde. Men de skulle komma igen senare.¹⁷⁸

När Parisfördragen trädde i kraft i maj 1955 införde västmakterna en ny ockupationsstadga för Berlin och bekräftade sina garantier.¹⁷⁹

Efter de resultatlösa förhandlingarna om Tysklandsfrågan 1954–1955 bemödade sig Förbundsrepubliken att konsolidera sina förbindelser till Väst-Berlin. Den 6 februari 1957 förklarade förbundsdagen med enhälligt beslut Berlin för Tysklands huvudstad, men mer än en symbolisk betydelse fick inte deklarationen. Trots att Berlins fyrmaktsstatus urholkades under åren så ställdes den ej helt i fråga. Tesen att hela Berlin var en del av DDR förekom inte en enda gång sedan blockaden avbröts 1949 och fram till 1957.¹⁸⁰

Men mot slutet av 1957 hopades tecknen på att den lugna perioden i Berlinfrågan var slut och att en ny Berlinkris förestod. I början av 1958 hävdade den östtyske folkrättsexperten Kröger att Berlin enligt fyrmaktsavtalet var en del av den sovjetiska ockupationszonen. Denna tes var, som bekant, inte ny. Det nya bestod i att Kröger hävdade att den sovjetiska ockupationsmakten genom avtalet hade territoriell överhöghet över hela Berlin. Mycket tyder på att Chrusjtjev startade den andra Berlinkrisen på Ulbrichts uppmaning.

Den andra Berlinkrisen 1958–1963

I september 1958 tycks Moskva ha insett att man varken skulle kunna förhindra Förbundsrepublikens stationerande av atomvapen eller genomdriva ett diplomatiskt erkännande av DDR så länge förbundet mellan USA och Förbundsrepubliken bestod. Samtidigt kände sig Chrusjtjev genom innehav av interkontinentala raketer tillräckligt stark, för att våga ett försök att genom ett massivt tryck på västs svagaste punkt, Berlin, spränga förbundet utan krigsrisk. Strategin var tvåfaldig: dels skulle Förbundsrepubliken isoleras som ett hot mot freden dels skulle man kräva att västmakterna lämnade Berlin och Sovjet lämna över kontrollen av tillfartsvägar till DDR. Övergav västmakterna Berlin sprängdes troligen förbundet genom att Förbundsrepubliken lämnade NATO och stannade de kvar skulle de tvingas förhandla med DDR.¹⁸¹

Formellt inleddes krisen den 27 november 1958 genom att Sovjet i en not till västmakterna förklarade att man inte längre betraktade fyrmaktsavtalet som rättsgiltigt. Där hävdades att den riktigaste och naturligaste lösningen vore att Väst-Berlin återförenades med Öst-Berlin, men detta gick inte pga västmakternas orealistiska politik och befolkningens i Väst-Berlin inställning. Därför måste Berlinfrågan lösas självständigt genom att Väst-Berlin förvandlades till en fri och demilitariserad stad. Om västmakterna vägrade att gå med på förslaget skulle ett separat fredsfördrag med DDR slutas. Då skulle det sovjetiska ansvaret för Berlin överföras på DDR, som skulle komma att utöva kontrollen av tillfartsvägar till Väst-Berlin. De västliga ockupationsrättigheterna i

Berlin sades upp med motivering att de användes till underminerande verksamhet gentemot Sovjet och dess förbundna. Det hela måste ha lösts inom sex månader annars skulle det separata fredsfördraget genomföras.¹⁸²

Sovjets val av Berlin tycks uppenbart eftersom den lämpade sig väl för att utöva tryck på. Den kom för Sovjet att fungera både som ett medel för att kunna utöva påtryckningar på andra håll och som en eventuell politisk vinst om man lyckades erövra staden.¹⁸³

Västs reaktion på ultimatumet var mångsidig och innehöll allt på en skala från panik till beslutsamhet.¹⁸⁴ Västmakterna svarade att de var beredda att förhandla med Sovjet om hela Tysklandsfrågan, men ej under ett ultimativt hot.¹⁸⁵

Den amerikanske utrikesministern Dulles förslag, som kom att kallas agentteorin, innebar att man skulle kunna låta DDR kontrollera tillfartsvägarna och uppträda som agenter för Sovjet. Denna teori visade att västmakterna ansåg sig vara i en underlägsen position gentemot Sovjet. Annars hade man inte accepterat att förhandla om rättspositioner som man i väst ansåg helt giltiga.¹⁸⁶

I början av 1959 togs ultimatumet tillbaka och Sovjet förklarade att västmakterna hade närvarorätt i Berlin. Det handlade för Sovjet inte primärt om Berlin utan man ville ha en uppgörelse om hela Tysklands säkerhetsproblem.¹⁸⁷

Efter ett utdraget diplomatiskt spel enades man så småningom om att inkalla en utrikesministerkonferens till Genève i maj 1959. Chrustjev hade hellre velat ha en toppkonferens men detta gick västmakterna ej med på.¹⁸⁸ Genèveförhandlingarna under sommaren 1959 ledde inte till något resultat trots att båda sidor gjorde eftergifter. Troligen försvårades det hela av att man koppelade samman Berlinfrågan med en lösning av Tysklandsfrågan.¹⁸⁹

Västmakterna gick långt i medgivanden till Sovjet för att få en lösning på Berlinfrågan. De kunde tänka sig en truppbegränsning till närvarande antal, eller t.o.m. en truppreduktion, låta tysk personal kontrollera trafiken mellan Förbundsrepubliken och Väst-Berlin och vidtaga åtgärder som skulle inskränka verksamhet som störde den allmänna ordningen i hela Berlin.¹⁹⁰ Skälet till Sovjets svaga intresse för västs långtgående eftergifter var troligen att Eisenhower och Chrustjev hade enats om ett toppmöte i USA senare på hösten, men detta hade ej offentliggjorts under konferensen.¹⁹¹

Antagligen hoppades Chrustjev kunna få ännu större eftergifter av Eisenhower när de två träffades. I Bonn och Väst-Berlin mottogs Sovjets negativa reaktion på västmakternas farligt långtgående eftergifter med lättnad. Västmakterna skulle inte vid något senare tillfälle ge Sovjet så generösa förhandlingsbud varken under Kennedys presidentperiod eller under förhandlingarna om den nya östpolitiken.¹⁹²

Vid Chrustjevs besök i USA i september 1959 enades man om att inkalla en toppkonferens till följande år. På den avslutande presskonferensen meddelades att de avbrutna Berlinförhandlingarna skulle återupptas och ej stå under någon tidspress. Eisenhower ansåg att läget i Berlin ej var normalt, och delade därmed den östliga sidans uppfattning, och kunde tänka sig en lösning som ej garanterade de rättigheter som västmakterna hade i Berlin. På toppkonferensen skulle man kunna förhandla fram en ny rättsgrundval för den allierade närvaron i Berlin.¹⁹³

Toppkonferensen i Paris i maj 1960 torpederades förmodligen av Chrustjev eftersom han ej väntade sig någon framgång för sina målsättningar. Som skäl angavs att Eisenhower vägrade att be om ursäkt för ett nedskjutet amerikanskt spionplan, U-2, över Sovjet. Västmakterna hade nämligen vid ett möte före konferensen intagit en hårdare attityd. Han insåg kanske också att hans ofta upprepade hot om ett separat fredsfördrag med DDR skulle förlora i trovärdighet om han ej nådde resultat och sedan inte genomförde det.¹⁹⁴

Den internationella situationen efter det havererade toppmötet i Paris undergick långsamt en försämring. I väntan på den nye presidenten i USA överlät Sovjet åt DDR att hålla temperaturen på Berlinkrisen uppe. Man genomförde omfattande trakasserier på tillfartsvägarna och införde nya bestämmelser för medborgare från Förbundsrepubliken och Väst-Berlin. Det var den tidigare så beprövade nålstickstaktiken.¹⁹⁵

De första diplomatiska kontakterna mellan den nya administrationen i USA och Sovjet gav inte USA den bas för ett interimsavtal som man sökte i Berlinfrågan.¹⁹⁶ Motvilligt gick Kennedy med på ett toppmöte med Chrustjev i Wien i juni 1961. Men det förde inte Berlinfrågan närmare en lösning. Chrustjev överlämnade till Kennedy ett memorandum av ultimativ karaktär där de gamla kraven upprepades.¹⁹⁷

Där hävdades att läget som hade uppstått efter kriget i Europa skulle fixeras; de tyska gränsernas okränkbarhet skulle juridiskt formuleras och situationen i Berlin skulle av hänsyn till alla inblandade stater på ett förnuftigt sätt normaliseras. Det innebar att Väst-Berlin skulle göras till en fri och demilitariserad stad. Gick västmakterna inte med på detta skulle ett separat fredsfördrag slutas mellan Sovjet och DDR, varvid Sovjets rättigheter i Berlin automatiskt skulle överföras till DDR. En ny tidsfrist på sex månader fastställdes.¹⁹⁸

Med detta ultimatum fick Berlinkrisen en lika akut karaktär som efter Chrustjevs ultimatum i november 1958 och läget i Berlin blev mer kritiskt. Chrustjev blev heller inte särskilt imponerad av Kennedy vid Wienmötet, utan uppfattade honom som obeslutsam och dåligt underrättad.¹⁹⁹

I ett uppmärksammat och kraftfullt tal den 25 juli 1961 lämnade Kennedy svar på Chrustjevs ultimatum. Kennedy slog fast att västmakterna hade rätt att

vidtaga de åtgärder som ansågs nödvändiga för att upprätthålla principen om fritt tillträde till Väst-Berlin. En höjning av militärutgifterna och försvarsberedskapen kungjordes.²⁰⁰

Vid ett NATO-rådsmöte i början av augusti 1961 preciserades, på amerikanskt initiativ, de västliga intressena i Berlin. Det var de tre huvudpunkterna som västmakterna förklarade sig beredda att försvara till det yttersta: närvaro för västmakterna och deras trupper, fri trafik mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken och upprätthållandet av Väst-Berlins livsduglighet på grund av dess ekonomiska och andra förbindelser med Förbundsrepubliken.²⁰¹

Under sommaren 1961 steg antalet flyktingar från DDR till Förbundsrepubliken lavinartat. De flesta tog vägen över Berlin. Många fruktade nu i DDR att den sista flyktvägen genom järnridån, som Berlin utgjorde, skulle spärras. Krisen underblåstes och förstärktes genom hotfulla uttalanden av Ulbricht och Chrusjtjev att flyktinglägren i Väst-Berlin snart skulle stängas. De insåg att DDR i längden inte kunde tåla en sådan åderlåtning (30 000 i juli) som massutvandringen på sommaren 1961 antog.²⁰²

Under natten till den 13 augusti 1961 började DDR:s polis och militär att spärra av gränsen mellan Väst-Berlin och Öst-Berlin, först med taggtråd och tre dagar senare med betongplattor, så att det gick en mur tvärs genom Berlin. Även Väst-Berlins gräns mot DDR spärrades av. Därmed hade de sista resterna av Berlins fyrmaktsstatus brutits och den lagligt garanterade fria rörligheten i hela Berlin upphört att existera.²⁰³

Det råder numera enighet att Berlinmurens tillkomst i stor utsträckning går tillbaka på Ulbrichts personliga engagemang.²⁰⁴

Ur DDR:s synvinkel betydde Muren att ett avgörande steg tagits mot att stoppa flyktingströmmen och en långsiktig stabilisering av landet. Den var också ett bevis på att regimen bara förmådde behålla sina medborgare genom att spärra in dem bakom mur och taggtråd. Men något diplomatiskt erkännande från väst, som hade eftersträfvats sedan DDR grundades 1949, fick man ej.²⁰⁵

Västmakterna protesterade mot Muren eftersom deras rörelsefrihet och ansvar för Öst-Berlin, som de hade genom fyrmaktsavtalet, kränktes. Den byggdes dock på DDR:s territorium och berörde inte de tidigare definierade tre huvudpunkterna. De nöjde sig därför med en försiktig och lam protest. Den sedan länge tyst accepterade principen mellan Sovjet och USA att man inte skulle intervensera i den andra sidans maktområde följdes.²⁰⁶

Ur Sovjets synvinkel betydde Berlinmuren att läget stabiliserades och man slapp pröva de tre precist formulerade huvudpunkterna. Man behövde inte heller genomföra det omtalade separata fredsfördraget med DDR. Det innebar också för Sovjet en prestigevinst att man lyckats genomföra den omfattande aktionen med Berlinmuren utan västligt ingripande.²⁰⁷

Västmakternas och Adenauers passivitet vid Murens tillkomst skapade en krisstämning i Väst-Berlin som inte hävdades förrän Kennedy, på den regerande borgmästaren Willy Brandts initiativ, skickat en symbolisk truppförstärkning dit. Samtidigt sändes vicepresident Lyndon Johnson tillsammans med organisatören av luftbron, general Clay, för att dämpa det upprörda läget.²⁰⁸

För Förbundsrepubliken innebar Murens tillkomst att av Adenauers tidigare återföreningspolitik hade det blivit en "icke erkännandets politik av delningen". Det fanns inte heller längre något konkret hopp att den skulle kunna övervinnas. Fortsatte man denna politik skulle bara gränsen mellan Förbundsrepubliken och DDR fördjupas. Berlinmuren symboliserade en skändlig politik och den började också bli en symbol, för en yngre generation Berlinpolitiker, för en politik som hade misslyckats och blivit steril.²⁰⁹

För befolkningen i de båda stadshalvorna betydde Berlinmuren att tusentals band klipptes av och innebar mycket mänskligt lidande. Det skulle dröja tills december 1963 innan människorna från de båda delarna av staden kunde träffas igen. Muren bidrog även till att isolera Väst-Berlin ännu mer än tidigare.²¹⁰

Berlinmuren innebar inte slutet på krisen. Några veckor efter dess tillkomst ifrågasatte Sovjet de skriftliga avtal som fanns om flygförbindelserna mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken. De allierade påstods missbruka luftkorridorerna till Berlin genom att flyga in västtyska politiker till staden.²¹¹ Huruvida Murens tillkomst 1961 eller Kubakrisen 1962 utgjorde den andra Berlinkrisens höjdpunkt kan diskuteras. Om det fanns något samband mellan dessa, vilket är troligt, utgjorde Kubakrisen höjdpunkten.²¹²

Senare på hösten 1961 inleddes nya sonderingssamtal mellan Sovjet och USA för att försöka komma fram till en lösning av Berlinfrågan. Kennedys tanke var att genom att, i en eller annan form, underförstått erkänna DDR skulle man kunna få bindande garantier för de allierades rättigheter och tillträdesrätt till Väst-Berlin. Därmed skulle ett *modus vivendi* ha uppnåtts i Berlinfrågan.²¹³

Förhandlingar påbörjades formellt mellan Sovjet och USA i mars 1962. Dessa kretsade kring ett förslag att inrätta en internationell tillträdesmyndighet som skulle garantera vägarna mellan Förbundsrepubliken och Väst-Berlin. Genom att Adenauer vägrade godkänna planen sprack förhandlingarna. Sovjet höll senare åter fast vid sitt gamla förslag att göra Väst-Berlin till en fri och demilitariserad stad. Man kunde således inte uppnå någon enighet trots att USA var berett att gå relativt långt när det gällde eftergifter till Sovjet.²¹⁴

Med utgången av Kubakrisen i oktober 1962 var den andra Berlinkrisen slut. Sovjet ville underbygga tesen om en världsvid maktjämvikt mellan öst

och väst genom att installera raketer på Kuba och om Chrustjev hade varit framgångsrik hade sannolikheten för ensidiga aktioner på platser där Sovjet var överlägset – i Berlin eller någon annanstans – troligen varit mycket större.²¹⁵

Kennedys blockad av Kuba stoppade installerandet av raketer på ön och tillintetgjorde den kalkylering som låg till grund för Berlinkrisen. Genom tryck på det utsatta Berlin hoppades Chrustjev att kunna tvinga västmakterna att dra sig tillbaka från Berlin eller förhandla med DDR och på så vis spränga Förbundsrepublikens förbund med NATO-makterna och framförallt USA.²¹⁶

Genom att raketerna drogs tillbaka från Kuba var Berlinkrisen över och därmed det sovjetiska hotet om ett separat fredsfördrag med DDR, som skulle upphäva västmakternas rättigheter i Väst-Berlin. Kubakrisen var det kalla krigets farligaste ögonblick. Den ledde fram till provstoppsavtalet följande år. Berlinmurens upprättande i augusti 1961 låg vid gränslinjen av den särskilda konflikt som Förbundsrepubliken hade med östblocket. På samma sätt låg den kubanska raketkrisen och slutet på det akuta hotet mot Väst-Berlin vid gränslinjen av den världspolitiska öst-väst-konflikten. Resultatet av Murens tillkomst blev ett fastläggande av ett sovjetiskt status quo i Central-Europa och konsekvenserna av Kubakrisen blev en låsning av västs världspolitiska position och dess position i Väst-Berlin. På grund av detta följde en världsvid avspänning och därmed förändrades definitivt ramarna för Förbundsrepublikens östpolitik.²¹⁷

Berlinfrågan 1963–1969

Efter Kubakrisen inträdde en politisk avspänning i Berlinfrågan, men trots denna fortsatte trakasserierna på tillfartsvägarna ända fram till Berlinavtalet 1971. Förmodligen för att DDR ville visa vem som verkligen bestämde över dessa.

Tyngdpunkten försköts nu från angrepp på den västliga närvaron i Väst-Berlin till Förbundsrepublikens. Sovjet ville troligen skapa en krissituation i Väst-Berlin som skulle få Förbundsrepubliken att minska sina förbindelser med staden och samtidigt utså söndring mellan Bonn och dess allierade. Någon större framgång hade inte denna taktik.²¹⁸

Efter den andra Berlinkrisens slut framfördes inte det tidigare ofta upprepade hotet om ett separat fredsfördrag med DDR. Förklaringen kom i juni 1964. Då slöts en vänskaps- och biståndspakt mellan Sovjet och DDR som fastslog att Väst-Berlin var en självständig politisk enhet. Därmed godtog Sovjet implicit att DDR inte kunde göra anspråk på denna del av Berlin. Avtalet var

antagligen en ersättning för det omtalade separata fredsfördraget. Sovjet accepterade därigenom också att man inte lyckats driva ut västmakterna och införliva Väst-Berlin med DDR.²¹⁹

Även om lättnaden var stor över utgången av Kubakrisen och att det permanenta hotet mot Berlin minskat, fanns det en utbredd känsla i Förbundsrepubliken att den västtyska utrikespolitiken hade hamnat i en återvändsgränd. Genom upprättandet av Muren hade tron och hoppet att den tyska frågan skulle kunna lösas genom en västlig diplomatisk seger i det kalla kriget försvunnit.²²⁰

Förbundsregeringen försökte nu få till stånd en normalisering av förbindelserna med de östeuropeiska staterna. Detta skulle kunna leda fram till en uppmjukning av det kalla krigets fronter och förbättra läget i Mellan-Europa. I Väst-Berlin försökte Brandt, som regerande borgmästare, att utnyttja den avspänning som inträtt efter Kubakrisen och som manifesterats genom provstopp-savtalet i Moskva 1963. Senaten och Brandt lyckades efter svåra förhandlingar med myndigheterna i Öst-Berlin att nå fram till ett Passierschein-avtal för västberlinarna i december 1963. Detta kom att underlätta kontakten mellan människorna i den delade staden. Det var Brandts "Politik der kleinen Schritte" och "Wandel durch Annäherung" som gav resultat. Avtalet kom senare att förlängas ett par gånger. Problemet vid förhandlingarna var att DDR försökte få det sedan länge eftersträfvade diplomatiska erkännandet av Förbundsrepubliken. Frågan kringgicks genom att ingen sida använde några officiella beteckningar. För Brandt och hans nära medarbetare Egon Bahr var de juridiska komplikationerna underordnade frågan om mänskliga lättnader.²²¹

Tanken bakom begreppet "Wandel durch Annäherung", som först framförts av Egon Bahr i Tutzing i juli 1963, var att det kommunistiska väldet inte kunde avskaffas utan bara förändras. Varje realistisk förändringspolitik måste utgå från status quo. DDR skulle bara kunna förändras genom Sovjets medgivande. Varje försök att störta regimen i DDR skulle bara göra den mer repressiv. Som ett resultat av en kraftig ökning av handeln mellan BRD och DDR skulle levnadsstandarden stiga och regeringen i DDR stabiliseras. Genom dess minskade rädsla för att ej kunna sitta kvar skulle gränserna och Berlinmuren bli mer transparenta. Dessa tankar fann vid denna tidpunkt inget stöd hos den konservativa förbundsregeringen.²²²

På SPD:s partidag i Dortmund 1966 förklarade Brandt, som dess ordförande, att man borde utnyttja alla möjligheter till att förbättra inomtyska kontakter, även med DDR:s regering, utom ett folkrättsligt erkännande av den. Man borde försöka förbättra levnadsförhållandena i DDR och nå fram till ett kvalificerat, reglerat och tidsbegränsat "Nebeneinander". Det innebar ett modus

vivendi för att senare nå fram till mer positiva lösningar. Hallsteindoktrinen borde inte längre användas mot de östeuropeiska staterna. Denna förbjöd en stat att samtidigt ha diplomatiska förbindelser med både BRD och DDR. Detta anbud fann inget positivt gensvar hos DDR:s regering och ett redan avtalat talarutbyte mellan SPD och SED inställdes. Troligen var man rädd för de förväntningar som det hade väckt.²²³

I den regeringsförklaring som den nye kanslern Kiesinger avgav i december 1966 deklarerades viljan att upprätta diplomatiska förbindelser med Förbundsrepubliken östliga grannar. I den nybildade koalitionsregeringen CDU-SPD kom Willy Brandt att ingå som vicekansler och utrikesminister.²²⁴

Förnyade erbjudanden från regeringen Kiesinger-Brandt till DDR mottogs kallsinnigt. Där var man i första hand angelägen om ett folkrättsligt erkännande från Förbundsrepubliken och när detta ej kom ifråga var man inte intresserad av kontakter med regeringen i Bonn. Tvärtom införde DDR pass- och visumtvång i den inomtyska transittrafiken.²²⁵

Punkt för den första fasen av den nya tyska östpolitiken sattes genom Warszawa-paktens invasion av Tjeckoslovakien i augusti 1968. Denna skulle dock visa sig positiv för östpolitiken genom att Sovjet, efter att ha krossat reformsträvandena i Prag, nu kände sig säkrare inom sin maktsfär och kunde tillåta mer avspänning.²²⁶

Varför gick Sovjet med på förhandlingar om avspänning? En hel del tyder på att man ville ha en stabilisering av sitt maktområde och en politisk avlastning i Mellan-Europa på grund av utvecklingen av de sovjetisk-kinesiska förbindelserna och den gränskonflikt som ägt rum vid Ussorifloden 1969. Sovjet ville ha en konferens om säkerhet och samarbete i Europa, vilken skulle bekräfta de gränser som uppstått efter kriget. Man behövde också ett omfattande ekonomiskt samarbete med väst.²²⁷

Vilka kan den nya regeringen Brandt-Scheels drivkrafter ha varit att inleda en ny avspänningspolitik som man gjorde vid sitt regeringstillträde i oktober 1969?

Utgångspunkt måste ha varit beredskapen att godta det status quo-läge som utvecklats efter kriget mellan öst och väst och göra det till grund för förbindelser till de östeuropeiska staterna. Skillnaden gentemot Adenauers tidigare politik var att man nu explicit accepterade existensen av två oberoende tyska stater och dess gränser, framförallt Oder-Neisse-gränsen, och stillatigande fann sig i den sovjetiska hegemonin över Öst-Europa.²²⁸

En annan mycket betydelsefull aspekt var tidsfaktorn. Det hade gått nästan 25 år sedan andra världskrigets slut och någon förhoppning om återförening i frihet, som man hade krävt långt in på 60-talet, tycktes ej mer realistisk. Den

historiska utvecklingen i Europa efter kriget gav knappast förhoppning om en enhet enligt den modell som förespråkats av Adenauer och CDU i många år. Den politiken hade misslyckats.²²⁹

Tvärtom tycktes tiden nu mogen för att försöka komma fram till en varaktig avspänning, ett *modus vivendi* i Europa. Försoningen med Frankrike och väst, som var Adenauers stora förtjänst, behövde kompletteras med en motsvarande politik gentemot öst.²³⁰

Berlinfrågan och östpolitiken

I sina memoarer skriver Bahr, en av östpolitikens arkitekter, att den kan dateras till tiden mellan Berlinmurens tillkomst 1961 och dess fall 1989.²³¹

I sin regeringsförklaring i oktober 1969 betonade Brandt att man skulle fortsätta de bemödanden som den stora koalitionen inlett. Försoningen med öst kunde bara ske på grundval av Förbundsrepublikens fasta förankring i det västliga försvarsförbundet och den västeuropeiska gemenskapen. Nytt var att man talade om "zwei Staaten in Deutschland". Regeringen ville förhindra att den tyska nationen gled isär ännu mer och önskade komma från ett reglerat "Nebeneinander" till ett "Miteinander". Något folkrättsligt erkännande av DDR kunde inte komma ifråga eftersom två tyska stater inte kunde vara utland för varandra.

Den 12 augusti 1970 undertecknade Brandt och Kosygin det tysk-sovjetiska fördraget i Moskva, som bl a innebar att Förbundsrepubliken förpliktigade sig att respektera Europas gränser och särskilt Oder-Neisse-linjen. Det var ett icke-våldsavtal. I december 1970 följde så det tysk-polska fördraget i Warszawa, som bekräftade Oder-Neisse-gränsen. Moskvafördraget var grundläggande för alla kommande förhandlingar, men de fyra makternas avtal om Berlin skulle bli avgörande för hur hela östpolitiken lyckades.²³²

Den 3 september 1971 undertecknades fyrmaktsavtalet om Berlin. Det innebar en sovjetisk garanti för den civila trafiken och var det första av det slaget sedan kriget. Avtalet gav västberlinarna en försäkran om bättre besöksmöjligheter i Öst-Berlin. Det bekräftade att förbindelserna mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken skulle upprätthållas och utvecklas. Det slogs fast att västsektorerna liksom tidigare inte var någon del av Förbundsrepubliken och inte fick regleras av den. I praktiken betydde detta dock att dess närvaro i Väst-Berlin upprätthölls men att man fick avstå från att låta förbundsdagen sammanträda där. Förbundsregeringen fick rätt att representera Väst-Berlin internationellt utom i fyrmaktsstatus- och säkerhetsfrågor. Sovjet erhöll rätt att

upprätta ett generalkonsulat i Väst-Berlin. Avtalet medförde större fördragsenlig säkerhet för Väst-Berlins livsduglighet än det hade haft någon gång sedan kriget. Alla inblandade parter betraktade dock Berlinavtalet enbart som ett slags provisorium och ett *modus vivendi* och Berlinfrågan var inte löst utan snarare nedtonad och inkapslad.²³³

Västmakterna ansåg fortfarande att det ursprungliga fyrmaktsavtalet och fyrmaktsstatusen gällde för hela Berlin fram till Berlinfrågans lösning. Öst betraktade Väst-Berlin som en "särskild politisk enhet Väst-Berlin". Fyrmaktsavtalet kom att öppna vägen för en ratificering av östfördragen. Det slutgiltiga fördraget, grundfördraget, som skulle normalisera förbindelserna mellan Förbundsrepubliken och DDR undertecknades i december 1972. Genom det hade de viktigaste delarna av östpolitiken avslutats. Förbundsrepublikens särskilda konflikt med Sovjet och östblocket var därmed löst.²³⁴

Fyrmaktsavtalet om Berlin i september 1971 kom till allra största delen att motsvara de förväntningar som ställdes på det vid undertecknandet. Därefter inträffade inte några stora Berlinkriser

Berlinmuren föll den 9 november 1989 och Tyskland återförenades formellt den 3 oktober 1990. Berlin är nu åter Tysklands huvudstad. Därigenom var Berlin- och Tysklandsproblemet i deras dåvarande form lösta.

Men var har hänt sedan återföreningen genomfördes? Den eufori som präglade Tyskland efter Murens fall lade sig ganska snabbt och ersattes av plågor och missnöje. Östtyskarna fick uppleva många besvikelser och problem. En partidiktatur skulle omformas till en demokrati, en planekonomi genomgå en metamorfos till en social marknadsekonomi och två samhällen och kulturer skulle slås ihop och integreras. Detta kunde inte ske smidigt och smärtfritt utan gjorde många östtyskar missbelåtna.

Tyskland består inte längre av två stater men det är långt kvar till en nation. Muren av betong är sedan länge riven men i dess ställe har det kommit en mental mur i östtyskarnas huvuden. I Tyskland upplever man sig fortfarande som västtyskar (Wessis) och östtyskar (Ossis) och det kommer att ta mycket lång tid, kanske en generation, innan alla känner sig som tyskar.²³⁵

Metod och teori

Det politiska språket

Politiker använder sig av ord för att rapportera, uppmana, köpslå, övertyga, hota och försvara. Det sägs ibland att "the pen is mightier than the sword". Det politiska språkets främsta funktion är att påverka och skapa inflytande. Det är ett centralt makt- och styrintstrument för en politiker.

Förståelsen av politik beror i stor utsträckning på verbala symboler, som t ex demokrati och diktatur. Den största delen av den politiska erfarenheten bygger på verbala aktiviteter och språkligt skapade bilder av verkligheten. Genom sin stora betydelse har politikens verbala beteende på senare år rönt en ökad uppmärksamhet i forskning och politisk analys.²³⁶

Syftet med studiet av politiskt språk kan vara flerfaldigt. Det kan vara att undersöka det ur stilistisk, språksociologisk, propagandamässig eller partipolitisk synvinkel.²³⁷

När man studerar det politiska språket bör man vara klar över att det ofta är oklart, motsägelsefullt och mångtydigt. Politiker använder vaga termer och oprecisa uttryck.²³⁸ Det oklara och dunkla språkbruket kan bero på slapphet, slentrian eller okunnighet om det man uttalar sig. En annan mera medveten orsak kan vara att en politiker inte tagit slutgiltig ställning och inte vill binda upp sig genom att vara för detaljerad och kategorisk. Då är vaghet och otydlighet ett sätt att komma undan ett dilemma och politikern löper inte risken att senare få stå till svars för åsikter som han inte längre omfattar.

Ett känsloladdat språkbruk är ett av många verktyg för politiskt handlande. Ofta blir politikernas språk värderande till sin karaktär. Mycket av den politiska verksamheten består i att definiera politiska situationer i speciella termer och att knyta dem till positiva mål för att göra dem attraktiva, eller att knyta dem till negativa företeelser, som man önskar bekämpa. En politiker vinner stöd genom att övertyga andra att betrakta och värdera politiken som han själv gör.²³⁹

Enligt Graber kan verbala beteenden ha åtta funktioner: att fästa uppmärksamheten på en politisk situation; att skapa politiska band och definitioner; att skapa och bevara verklighetsbegränsningar; att göra politiska utfästelser; att

framkalla policy-relevanta stämningar; att stimulera till ickeverbal handling; att använda ord i stället för konkret handling; samt att använda ord som symboliska belöningar.²⁴⁰

Hedenius menar att det finns tendentiösa framställningar utan en enda värdering, det som vanligen kallas vinkling. All propaganda består till en stor del av sakliga påståenden om faktiska förhållanden och villkor. Det är i regel inte värderingar som bestämmer ovederhäftigheten hos påståenden utan de sakliga påståendenas rent teoretiska ovederhäftighet, vilket innebär att något väsentligt är utelämnat.²⁴¹

Fredriksson framhåller att redogörelse för fakta utan någon slutsats eller förklaring är de enklaste påståenden som finns. Han anser att ren information i politiska texter är mycket sällsynta. Informativa texter innehåller nästan alltid värdeladdade ord, och eftersom de valts av något skäl, är en urvalsprincip i funktion och denna innefattar ofta en värdering. Även om en politiker försöker vara neutral ger ofta dessa texter uttryck för den inställning han har och därmed kan en strikt neutralitet inte längre upprätthållas. Även i de fall då det ser ut som ren information ingår ofta klara värdepremisser. Övergången mellan sakpåståenden och värdepåståenden blir därför ofta flytande.²⁴²

Fredriksson anser att man inte automatiskt kan anklaga en politiker för att vara tendentiös eftersom de flesta politiker gör ett urval av fakta i syfte att påverka attityder och handlingar. Många faktorer kan påverka vilken del som evalueras, t ex slumpen, sändarens intressen och egenheter. Men en politiker kan också avsiktligt utelämnat vissa fakta eller inte ta upp en viss fråga eller ämne. Detta kan vara en signal till omgivningen att ämnet är för obetydligt eller för kontroversiellt för att behandlas. Genom att definiera området för politiskt handlande fäster man uppmärksamheten på vissa fenomen och negligerar andra.²⁴³

Det kan naturligtvis inte uteslutas, att en text medvetet eller omedvetet av olika skäl kan ha varit utsatt för manipulation eller påverkan. Men medvetet ljugande är inte så vanligt som man i regel tror. En politikers position i en maktstruktur kan vara ett mått på trovärdighet. Ju större auktoritet och trovärdighet som hans ämbete besitter desto farligare är det att ljuga. Men många uppgifter som ingår i en politikers uttalanden kan inte verifieras av lyssnarna och därför är det extremt svårt att skilja sanning från lögn och att påvisa lögnen i den empiriska analysen.²⁴⁴ Något som också skapar problem och svårigheter vid analys av det politiska språket är dess janus-princip, nämligen att ett givet uttryck kan ha många olika funktioner. Det främsta janus-ordet är god; det har både deskriptiv och värderande mening.²⁴⁵

En liknande uppfattning företräder Fredriksson som anser att värderingarna måste renodlas och ”skiljas ut från det trassel som deras notoriska hopbland-

ning med satser om fakta utgör”.²⁴⁶ När det gäller värderingar är det därför lätt att instämma i Jareborgs ord, att vi i själva analysen ”står inför en betydande svårighet”.²⁴⁷

Semantisk idéanalys

Politisk idéanalys är en metod som ofta använts inom svensk statsvetenskaplig forskningstradition.²⁴⁸ Den kan tillämpas på politiska filosofers tankesystem och ideologier, men också på politiskt vardagsspråk som t ex politikens tal, dagstidningars ledarartiklar eller uppsatser i politiska tidskrifter.²⁴⁹

Termen politisk idéanalys täcker ett vidare begrepp än ”innehållsanalys”. Någon enighet bland de forskare som sysslar med innehållsanalys hur metoden skall definieras finns det inte, även om grundinställningen är densamma hos t ex personer som Holsti, George, Krippendorf och Merten.²⁵⁰ Trots att det finns vissa skillnader mellan politisk idéanalys och innehållsanalys används de ofta som relativt synonyma beteckningar – och metoder – i den vetenskapliga litteraturen om innehållsanalys.²⁵¹

Vedung definierar innehållslig idéanalys med att ”man är primärt inriktad på det informativa innehållet i de politiska budskapen.”²⁵² Forskarens intresse riktar in sig på den sakfråga idéerna gäller och syftet är att kasta ljus över den.²⁵³

Inom den kvalitativa innehållsanalytiska metodens ram har jag funnit det lämpligast att genomföra analysen med en semantisk inriktning. Semantik kan bäst översättas med betydelselära. Den kallas ibland också språklig semantik, semiotik eller lingvistik. Enligt Wittgenstein och många andra språkfilosofier finns det ett oändligt antal olika användningsområden och funktioner hos ett språk.²⁵⁴

Jag har som indelningsgrund valt en satslogisk typologi, bestående av *evaluering* och *preskription*. Av analytiska skäl har jag föredragit den här sekvensen, även om den är en förenkling av språkets funktioner.²⁵⁵ Genom att jag använder den semantiska indelningen som grund för analysen blir denna mer systematisk än om jag, som vanligen görs, bara redogjort för de olika ståndpunkter som uppträder i en debatt. Nackdelen med den semantiska analysen är emellertid de upprepningar som oundvikligen blir följderna eftersom samma sakfråga belyses två gånger. Det finns dock inget sätt att undvika dem eftersom de är inbyggda i metoden.

Den semantiska analysen genomförs på så sätt att jag först undersöker hur Brandt evaluerar de olika aspekterna i Berlinfrågan, varefter jag sedan undersöker vilka praktiska slutsatser han drar, dvs. vilka rekommendationer han ger till beslut och handling hos de aktörer som han vänder sig till.²⁵⁶

När man analyserar politiskt språk bör man vara klar över, att det finns en bakomliggande kognitiv process och att det bara är det sista verbalt manifester-

rade ledet, som är föremål för analys. Lundquist urskiljer tre nivåer vid analys av politiska budskap: realitetsplan, informationsplan och textplan. Realitetsplanet är verkligheten sådan den framstår för aktören, informationsplanet återspeglar aktörens uppfattning och perception av realitetsplanet. Mellan dessa plan finns psykologiska mekanismer som bestämmer utseendet på informationsplanet. Den tredje nivån är textplanet där aktörens verbaliserade handlande återfinns. Här har aktören medvetet eller omedvetet valt ut vissa fenomen från informationsplanet och redovisar dem i form av skrivna utsagor. Det kan därför finnas en skillnad mellan Brandts verklighetsuppfattningar och hans verklighetsbeskrivningar. Min semantiska analys gäller enbart hans skriftligt redovisade utsagor på textplanet, eftersom det enbart är dessa som är tillgängliga och därmed möjliga att analysera.²⁵⁷

Metoden i denna studie är kvalitativ innehållsanalys. Ett tänkbart alternativ hade varit kvantitativ metod.²⁵⁸ Den tillmäter ords och uttrycks frekvens en stor betydelse. Ju oftare ett argument eller en tes uppträder desto större vikt tillskrivs de.²⁵⁹ Eftersom jag har valt en semantisk inriktning blir den kvalitativa metoden självklar. Det hade varit omöjligt att med en kvantitativ inriktning fånga in de subtila skillnader i formuleringarna och de små förändringar som kan förekomma i en politikers uttalanden.²⁶⁰ Det hade heller inte varit möjligt att förstå det latent och mångtydiga innehållet i komplex kommunikation eller att få fram abstrakta nyanser med en kvantitativ inriktning. Den kvalitativa metoden medger större flexibilitet i analysen av både manifest och latent betydelse i politiska budskap.²⁶¹

En intuitiv analysteknik har ibland varit ett hjälpmedel och komplement till den kvalitativa metoden. Den innebär att forskaren på grundval av sin erfarenhet och träning gör skönsmässiga bedömningar av materialet.²⁶²

Den kvalitativa ansatsen har inte hindrat mig från att på några ställen i avhandlingen antyda frekvensen av vissa av de argument som Brandt använder. Dessa få kvantitativa inslag kan vara av ett visst intresse eftersom de ger en relief åt den kvalitativa metoden. Jag har också vid några tillfällen frågat mig vilken funktion Brandts utsagor får. En politiker gör inte uttalanden utan att hoppas att de skall få en viss effekt och verkan. Dessa funktionella inslag tycker jag är så värdefulla att de bör vara med även om jag då på några ställen lämnar den strikt innehållsliga idémetoden och kommer in på funktionell idéanalys.

Avslutningsvis kan vi notera att de arbeten som ligger närmast detta är Levines (1963) och Vernerssons (1970), som emellertid har en något annorlunda kategoriindelning. I sin avhandling (1994) har Boréus en funktionell idéanalytisk inriktning och studerar "kampen på det språkliga slagfältet". Studien arbetar inte med semantiska perspektiv utan analyserar hur språket används just för att påverka.²⁶³

Evaluering – en samlingsterm för värdeomdöme och analys

I den semantiska analysen spelar komponenten evaluering störst roll eftersom den är central och bestämmer både form och innehåll i preskriptionerna och utan den blir det heller ingen politisk diskurs. Därför kommer jag att behandla den relativt utförligt.

Det bör inledningsvis framhållas att man måste skilja mellan den teoretiska, definitionsmässiga bestämningen av innebörden av begreppet evaluering och den forskningsmässiga, metodologiska svårigheten att omsätta denna i praktiken. Uppdelningen i evaluativa och preskriptiva satser framträder sällan klart och renodlat i politikernas texter. Oftast är ett led underförstått och de kommer i regel ej i den ordning som angetts ovan.

Det kan diskuteras om analyserande satser och utsagor som består av bedömningar och omdömen hör hemma under begreppet evaluering. Oredsson menar att det bör vara möjligt att hålla isär begreppen värderingar och analys.²⁶⁴

Green anser i en recension av Levines "The Arms Debate" att denne gör det för lätt för sig genom att skilja värdeomdömen och analyser från varandra. Han menar att det finns en oskiljaktig värdering i alla politiska omdömen och att värden, inte analyser, är det viktigaste. Green hävdar i sin kritik att "policy proposals rest on assertions about politics, and such assertions consist primarily of complex and indissoluble judgements". Ett omdöme är ett uttryck för en grundinställning som baseras på hela personens träning och erfarenhet och är därför oundvikligen både moralisk och analytisk, teknisk och politisk, subjektiv och objektiv. Man måste inse att det finns ett oskiljaktigt evaluativt element i alla politiska omdömen. Värderingar och analyser utvecklas genom ett ömsesidigt växelspel och kan därför inte skiljas från varandra. Men även en evaluering av kända fakta kan bli extremt komplicerad.²⁶⁵

Jag ansluter mig till Greens resonemang ovan och ifrågasätter också om det metodologiskt hade varit praktiskt och teoretiskt meningsfullt att göra en sådan uppdelning som Levine gjort.

Här berörs fyra olika aspekter på definitionen av evaluering.

Aspekt I. En första aspekt gäller *faktas roll*. Det som behandlas i evalueringsprocessen är alltid fakta av olika slag som t ex en handling, en händelse, ett tillstånd eller en person.²⁶⁶ Resultatet av evalueringsprocessen blir ett värdeomdöme och en analys. Värdeomdömen refererar i regel till fenomen i verkligheten och får ofta karaktären av positiva eller negativa omdömen. Dessa uttrycker således en uppfattning om hur verkligheten bör vara eller borde vara och dessa explicita eller implicita värdeomdömen kan antas avslöja politikernas värdeperceptioner.²⁶⁷

Nagel har en liknande indelning och skiljer mellan "appraising value judgments" och "characterizing value judgments". Det förra innebär ett gillande eller ett ogillande medan det andra är resultatet av bedömning och analys och uttrycker en empirisk undersökning.²⁶⁸

Graber anser samtidigt att evaluering av information och politiska alternativ är förenad med mer än en logisk analys av de olika argumenten. Den omfattar också emotionella reaktioner. Evaluering förblir mer en konst än en vetenskap som kombinerar analytisk skicklighet med inlevelse och intuition hos politikern/analytikern.²⁶⁹

Graber menar att orsakssamband identifierar en eller flera möjliga orsaker som förklaring till en viss händelse. Dessa behöver inte vara komplicerade utan enkla semantiska samband räcker.²⁷⁰

I föreliggande studie används evaluering på följande sätt. Värdeomdömen utgör ibland del i analyser, som kan innebära ett ställningstagande till tidigare händelser eller till nutida fenomen, men även till en framtida utveckling och får då formen av prognoser eller prediktioner. Evaluering ges därmed två olika innebörder som kan existera samtidigt eller var för sig i de olika värdesatserna och definitionen blir då vid. Evaluering avser således att täcka två aspekter, värdeomdöme och analys.

Aspekt II. En andra aspekt tar upp den *struktur* som kan urskiljas bland evalueringar. Vedung skiljer mellan kategoriska eller instrumentella värdeomdömen som är liktydiga med absoluta eller relativa värden.²⁷¹

Fredrikson anger några olika typer av värderingar som "naiva, triviala, kort-siktiga och excentriska, genomtänkta, intressanta, framsynta och allmän-giltiga".²⁷² Hans olika typer stämmer väl överens med Myrdals uppfattning att värderingar är en brokig blandning. Många personer har motsägelsefulla och skiftande värderingar. Han menar att dessa är placerade på olika nivåer i en människas värderingssfär och anser att man bör skilja mellan högre värderingar, som anses vara mer allmängiltiga och lägre värderingar som ofta dominerar. De sistnämnda har ett mer begränsat, kortare perspektiv och är mer styrda av de omständigheter som råder i en viss situation. De är i regel implicita i det dagliga beteendet. En svårighet med att observera värderingar är att människor ofta döljer dem på den lägre nivån och försöker framställa dem som påstående om verkligheten. Uppfattningar som antas vara sanning om verkligheten. Vi har här att göra med en form av "rationaliseringar" i värderingarna, menar Myrdal. En person har ofta ett intresse av att ordna sina värderingar så att dessa framstår som sammanhängande och i en ordnad form.²⁷³

Aspekt III. En tredje aspekt gäller vilka olika *funktioner* som evalueringar kan ha. I det politiska språkets evalueringar, som redan sagts, kan två huvudfunktioner urskiljas nämligen, den expressiva och den instrumentella.

Den expressiva funktionen innebär att känsloladdade och värdeladdade ord ger uttryck för en känsla, attityd, åsikt och värdering. Värderingarna ger ofta uttryck för gillande eller ogillande, attityder för eller emot och de får ofta uppgiften att jämföra olika värden med varandra.²⁷⁴

Den instrumentella eller praktiska funktionen innebär att värdeomdömen används som suggestiva påtryckningsmedel i kommunikationen. De framkallar känslor, attityder och politiska betydelser, psykiska tillstånd och stämningar hos åhörarna. Värdeomdömenas huvudfunktion blir då att skapa inflytande och kontrollera och stimulera till handling. Man kan tala om språkets politiska funktion.²⁷⁵

En annan likartad instrumentell funktion hos det politiska språket är att använda symboler och nyckelord som t ex frihet, demokrati, rättigheter och jämlikhet för att försöka påverka, få inflytande och skapa samhörighet.²⁷⁶

Grabér urskiljer en speciell variant av symboler som hon kallar konsolideringssymboler. En verbal konsolideringssymbol är ett namn, ord eller fras, som framkallar ett levande intryck och berör lyssnarnas mest grundläggande värden. Konsolideringssymboler är de mest effektiva redskap som politiker kan använda för att påverka en masspublik. Det kan vara symboler som demokrati, självbestämmande, imperialism, aggression, kapitalism och kommunism. Bilderna som framkallas av konsolideringssymbolerna är rika både deskriptivt och evaluativt. De väcker känslor och de tillhandhåller en omedelbar kategorisering och evaluering genom att de använder en känd beteckning på ett nytt fenomen. Genom att studera symboler och symbolevalueringar använda i en särskild situation eller period, kan man urskilja grundläggande värden. Konsolideringssymboler kan avslöja hur en politiker begreppsmässigt ser på politik och vilka normer och vilken värdestruktur han omfattar.²⁷⁷

Genom att använda sig av "psykologi" och "feeling" vet politikern intuitivt vilka ord och formuleringar som har bäst verkan på ett auditorium vid skilda tillfällen. För att få denna instrumentella effekt måste han medvetet och omsorgsfullt välja och formulera sina ord och meningar. Användandet av lämpligt språk, stil, värden, normer, och symboler framkallar ofta ett starkt gensvar. Särskilt verbala förpliktelser kan få en stark normativ effekt på grupper och individer.²⁷⁸

Grabér menar att den främsta effekten av verbalt beteende inte alltid är när orden orsakar handling. Det kan vara när man riktar uppmärksamheten på kunskap som han ännu inte uppfattat som politiskt relevant. Detta kan få mycket mer djupgående politiska konsekvenser än förpliktelser, löften eller hot.²⁷⁹

Men även det politiska språkets stil, dvs en politikers sätt att använda ord och uttryck, kan användas instrumentellt. Det påstås ibland att "style is the man". En politikers stil kan skifta beroende på hur han tror att budskapet kan framföras på bästa sätt för att få maximal effekt. Studiet av det politiska språkets stil kan således bidra till en tolkning av politiska budskap och en förändring i politisk stil kan ge information om en kommande internationell kris.²⁸⁰ Förmodligen kan även en jämförelse över tiden ge information om en politiker ändrat politisk stil.

Aspekt IV. En fjärde aspekt berör några olika synpunkter på hur politiker använder evalueringar i sin argumentation.

Evalueringar tjänstgör ofta som ett slags filter vid politikers perceptioner av de olika delaspekterna i ämnet. De kan se graden av överensstämmelse med sin egen värdeskala. Värderingar fungerar ibland även som riktpunkt för handlandet. Ofta är de här nämnda funktionerna blandade och svåra att skilja åt.

En evaluering börjar när politikern ger sig in på innebörden av vad som sker. När han använder uttryck som "enligt mina värderingar och prognoser" eller "analyser ger.". Därpå följer ibland en preskription. Ofta är värderingen relaterad till motiv, avsikter och mål hos motparten. Vad kan denne tänkas ha för långsiktiga motiv med sitt agerande?

Evalueringar relateras ofta till värden och till vad politikern vill uppnå, till vilket pris och när. Tidsaspekten kan ibland vara viktig. Han gör en bedömning, värdering av sina strävanden och ställer upp regler för sitt eget agerande utifrån tidigare erfarenheter. Målen han har med sitt agerande kan vara att göra freden säkrare och få avspänning. Han vill göra sin egen existens säkrare.

Man kan skilja på axiomatiska, normativa, ovillkorliga eller kategoriska evalueringar. De har egenskapen att de är generella och inte förändras över tiden utan är stabila.

Det bör även finnas pragmatiska, instrumentella, villkorliga och flexibla evalueringar som kan växla under undersökningsperiodens gång beroende på vilken delaspekt som behandlas.

En politikers verbala beteende kan antagligen avslöja en hel del om hans personlighet. Rigida personer ändrar i regel ej uppfattning utan de förblir oförändrade och är ej flexibla.²⁸¹

Preskription

Den andra komponenten i den semantiska analysen, preskription, följer ur en evaluering. Den är lätt att klassificera eftersom den oftast framgår ur den föregående.

Preskriptioner ger olika typer av rekommendationer till handling. Innebörden är att de föreslår eller föreskriver ett förhållningssätt till den evaluerade verkligheten. Skäl och argument anges för huruvida en handling bör utföras eller inte.²⁸²

En preskription kan således härledas ur ett värdeomdöme eller en värdeutsaga och en analys. Den kan ej härledas ur en ren beskrivning eller empiriska fakta. För att ett praktiskt argument skall vara komplett måste det således finnas åtminstone en värdepremiss med.²⁸³

Vilken funktion har då det preskriptiva språket? Enligt Hare har värdesatser en både preskriptiv och normativ funktion. Imperativer används för att ändra åhörarnas attityder och handlingar eller för att utöva ett ensidigt inflytande. Etiska termer kan ha en kvasiimperativ funktion. Normalt vill en politiker få åhörarna att tänka, känna och handla på ett visst sätt.²⁸⁴ Språket får då främst en preskriptiv funktion.

Man kan i en argumentation med en preskriptiv tes hitta argument som pekar ut positiva eller negativa följdverkningar av den handling eller det förhållningssätt som förordas. Det kallas konsekvensargument. Ett argument kan även uttrycka en norm eller en regel för handlandet. Ett sådant argument kallas principargument.²⁸⁵

Fredriksson menar att politikerna ”i de genuint politiska argumenten inte syftar till en sann eller falsk teoretisk slutsats, utan till handlingar, åtgärder eller åtminstone värdeomdömen, alltså till en praktisk slutsats”.²⁸⁶

Jag menar att preskriptioner bör relateras till förverkligandet av ett visst värde, till en måluppfyllelse. Ofta följer en preskription på en evaluering och en situationsbeskrivning. Jag skall, om det är möjligt, försöka se om rekommendationerna är generella eller begränsade, om de är villkorliga eller ovillkorliga, om de är långsiktiga eller kortsiktiga, offensiva och inriktade på förändring eller defensiva för att bevara det bestående. Preskriptioner riktas till de olika aktörerna i konflikten. De är ofta förslag till agerande och beteende hos dem. Vad de bör göra eller icke bör göra. De innehåller råd och anvisningar.

Jag avslutar genomgången av den semantiska tudelningen med ett citat från Fredriksson som anger hur en konkret, korrekt och noggrann argumentation bör se ut när den är fullständig:

Vid mer omsorgsfull politisk argumentering nämns värderingarna öppet och leder tillsammans med de faktiska beskrivningarna, där värderingarna oftast också smyger sig in, till klart eller åtminstone något så när klart redovisade praktiska slutsatser.²⁸⁷

Arbetsregler

Det finns ingen enkel eller mekanisk regel i den undersökta litteraturen för hur jag utifrån den semantiska indelningsgrunden skall kunna positionsbestämma och sortera satsernas olika funktioner och innebörd i den politiska argumentationen. Jag står inför ett betydande praktiskt och metodologiskt problem och gränsdragningsproblematiken reser en mängd komplicerade frågor. Rent allmänt kan sägas att det i ett politiskt språk inte finns några skarpa gränser mellan olika semantiska satser utan de är mer eller mindre flytande. Men politikerna ger sig heller inte i första hand ut för att använda ett stringent språkbruk utan deras främsta intresse är att påverka, bilda opinion och fatta beslut. Där ligger deras uppgift. Min uppgift som forskare blir att tolka Brandts politiska språk efter de regler som jag anger nedan.²⁸⁸

Följande omständighet anser jag vara av relevans för en semantisk klassificering av de olika satserna. Det är den språkliga *kontexten* i vilken en sats finns viktig för att avgöra var den hör hemma enligt min semantiska tudelning.

En mening som ses isolerad är svår att klassificera. Copi anser att ” . context is extremely important.” när det gäller att bestämma innehållet i en sats. Genom att därför ta hänsyn till satsens eller ordens språkliga sammanhang underlättas kategoriseringen.²⁸⁹ Jag genomför därmed en *tolkning* av den och bestämmer dess mening och logiska innebörd.²⁹⁰

Tyngdpunkten i problematiken ligger i att skilja en evaluerande och en preskriptiv sats åt. Var skall gränsen dras? De preskriptiva satserna kan identifieras genom sin karaktär av att ge konkreta råd och anvisningar till de agerande. Jag kommer nedan att ange några olika regler för att reda ut den problematiken. Dessa har jag använt mig av vid indelningen av satserna.

- När fakta utsätts för bedömning och analys är det fråga om en evaluering.
- Värdeord och känsloladdade ord i beskrivande texter har jag fört till evaluering eftersom de används för att påverka och framkalla handling.
- Brandts språkbruk ger ofta hjälp vid klassificering. Han förmodar, antar, tror osv vilket fungerar som markörer i satserna och ger uttryck för osäkerhet och prognoser som är till vägledning vid indelningen av texterna. Detta är evaluering. Hans attityd till olika detaljer påverkar valet av stilvalör hos de enskilda orden. Detta är ett viktigt instrument vid indelning av satserna.

Vanligt i det empiriska materialet är att evalueringar och preskriptioner är så nära sammankopplade att de ej alltid kan skiljas åt. Evalueringen behövs ibland som en bakgrund till preskriptionen. Då förs de upp under preskriptioner.

Konsekvensen av ett tänkt handlande, som Brandt ej gillar, och som formellt-semanticistiskt är en evaluering, men som genom tolkning entydigt innebär en klar preskription, klassificeras som preskription. Entydigt kategoriska evalueringar, som får formen av axiom, förs i regel upp under preskription. Sammanfattningsvis har den regeln tillämpats att en komponent förs till det senare ledet i den semantiska tudelningen, om oklarhet och tveksamhet har rått. Men jag vill dock påpeka att jag syftar till en ganska grov indelning av materialet eftersom det är mycket omfattande.

Jag har funnit det ändamålsenligt att inom de olika komponenterna arbeta med argumentgrupper. Detta bidrar till en bättre översikt och underlättar en jämförelse.

Sammanfattande bestämning av evaluering och preskription

Med *evaluering* avses följande aspekter:

- En bedömning, uppskattning, analys, värdering, tolkning av och ett värdeomdöme om de olika delaspekterna i Berlinfrågan. Evaluering ges således en vid definition.
- En analys av tidigare och nuvarande utveckling samt en prognos över kommande, vilken ofta uttrycks i villkorssatser eller som konsekvensargument. Förmodanden om utvecklingen uttrycks med orden "skulle kunna", "trolig" och "tänkbar".
- Evaluerande beteckningar: skenlösning, pappersgarantier, delningsdiktat och ad hominem-beteckning; känslomässigt ordval: "beklaga", "oroa", "hop-pas" och "tillfredsställa".
- Diktomier: positivt – negativt, framgångsrik – misslyckad, för – emot, gilla
 - ogilla, fientlig – vänlig, används ofta i jämförande syfte.

Med *preskription* avses: uppmaningar, rekommendationer, föreskrivningar, krav, önskemål till de olika aktörerna i Berlinfrågan, vad de bör göra och inte göra. Ofta används verben "böra", "måste", "skall" och det ges konkreta råd och förslag till hur de olika delaspekterna bör behandlas.

"Belief systems"

Med "belief system" förstås en uppsättning kognitiva linser genom vilka information om den fysiska och sociala omgivningen mottages. De orienterar politikern i hans omgivning, definierar den för honom och har funktionen att etablera mål och ordna preferenser. En politikers "belief system" påverkar

både hans diagnos av den politiska situationen och det sätt på vilket han reagerar på den. Genom att känna till innehållet i en politikers "belief system" erbjuds forskaren en möjlighet att analysera hans åsikter.²⁹¹ Det är en fundamental determinant för en politikers perceptioner och tjänar till att bestämma vilken av många möjligheter som kommer att varseblivas och väljas.²⁹²

Behovet att över huvud taget utforska en politikers "belief system" när man analyserar utrikespolitik beror på det enkla faktum att beslutsfattare agerar utifrån sin perception av verkligheten och inte utifrån verkligheten själv. Hur de tror att världen ser ut och inte hur den verkligen är sätter villkoren för deras handlande. Deras "belief system" predisponerar dem att handla på ett visst sätt.²⁹³

Smith hänvisar till Holsti som skiljer mellan öppna och slutna "belief systems". Vid den del av ett spektrum som är slutet tolkas ny information på så sätt att den passar inom existerande "beliefs" medan det vid den öppna delen kan förändra ett "belief system". Det kan dock vara svårt att avgöra graden av öppenhet respektive slutenhet i ett "belief system".²⁹⁴

George menar att bilden av motståndaren är en av de mest avgörande elementen i en beslutsfattares "belief system" och den viktigaste delen i ett utrikespolitiskt beslut.²⁹⁵

I en politikers "belief system" finns ett antal perceptioner. Dessa varseblivningar av verkligheten färgas starkt av våra föreställningar om hur världen fungerar och vilka mönster det är troligt att den presenterar för oss.²⁹⁶ Det är tyvärr svårt att veta vilka en politikers varseblivningar var och desto svårare att veta vilka som var korrekta. Det finns m.a.o. inget lätt sätt att avgöra precisionen i en politikers tankemönster.²⁹⁷

Det finns många generaliseringar om hur beslutsfattare uppfattar andras beteende och formar omdömen om deras intentioner. Personer i samma situationer beter sig olika och har olika bilder av världen i allmänhet och andra aktörer i synnerhet.²⁹⁸

Tankemönster anses influerade av såväl dagsfrågor som mer djupt rotade förväntningar. Sannolikt påverkar plötsliga händelser en politikers uppfattningar mer än en långsam utveckling. Förmodligen kan affekt därför påverka hans bilder i olika riktningar beroende på situationen eller individens personlighet.²⁹⁹

Felaktiga perceptioner är utbredda i politiken och kan få allvarliga följder när de påverkar beslutsfattares agerande på hög nivå. Vid redovisandet av felaktiga sådana fokuserar man på det psykologiska planet som förklaring till varför politiker beter sig på det sätt som de gör. Orsakerna till felaktiga varseblivningar är många och här skall bara några av de vanligare redovisas.³⁰⁰

En ofta förekommande felaktig perception är att se andras beteende som mer centraliserat, planerat och samordnat än det är. Detta beror på att man

pressar in komplexa och orelaterade händelser i ett sammanhängande mönster. De flesta politiker är långsamma att se tillfälligheter, oavsiktliga konsekvenser, slumpen och små orsaker som leder till stora effekter. I stället ses samordnade planer, aktioner och konspirationer.³⁰¹

Av betydelse för internationella relationer är att beslutsfattare ofta övervärderar i vilken grad deras motståndare har information och makt att prägla sina önskemål på alla delar av regeringen. Övercentralisering och överdriven machiavellism är troligare om båda sidor befinner sig i konflikt.³⁰²

Ett vanligt fel hos politiker är att anta att det sätt han ser världen på är det enda möjliga liksom att tro att andra ser hans handlingar som han själv ser dem. Politiker ställer ofta fel frågor, tar för mycket för givet och misslyckas med att granska grundläggande antaganden.³⁰³

De som är inblandade i en konflikt har nästan aldrig en bra förståelse av varandras perspektiv, mål eller specifika handlingar. Signaler som verkar klara för avsändaren missas eller feltolkas av mottagaren och handlingar avsedda att förmedla ett intryck ger ofta ett annat.³⁰⁴

Politikers behov av att förenkla den enorma mängd information de mottager och det psykiska tryck som de utsätts för kan resultera i allvarliga diskrepanser mellan den sedda och faktiska omgivningen.³⁰⁵

En person lär mest från händelser som upplevs i första hand och påverkar hans karriär eller får stora konsekvenser för hans land. Problemet med detta är att politikerns lärodomar vanligen är förenklade och övergeneraliserade. De förväntar sig att framtiden liknar det förflutna.³⁰⁶

För att anknyta till mina frågeställningar om *kontinuitet* i Brandts argumentation anser jag nedanstående resonemang vara av vikt. Här redovisas den vetenskapliga uppfattningen om orsakerna till varför en politiker sällan ändrar uppfattning.

När väl en perception har formats och etablerats kan inte ny information ha samma betydelse. Problemet är inte att en ny varseblivning är svår att omfatta utan att den etablerade är svår att ge upp. Det är vanligt att politiker assimilerar ny information med existerande bilder så att den ses som bekräftande validiteten åtminstone i huvudsak av den etablerade politiken.³⁰⁷

Politisk strategi kan räknas in som förklaring till kognitiv rigiditet. Politiskt ledarskap och politiska kostnader kan också förklara varför en politiker ej avviker från en etablerad åsikt och håller tillbaka sina tvivel på sina perceptioner och politik.³⁰⁸

En politiker är mindre benägen att ändra sin image om han är djupt bunden till en etablerad åsikt. Om en aktör har förtroende för sin image implicerar det att han tror att den understöds av en mängd data. Detta gör honom obenägen att anpassa den till icke passande information.³⁰⁹

Förmodligen är existensen av dissonans psykologiskt obehaglig och detta motiverar honom att försöka reducera den och nå harmoni i sin tankevärld. På detta sätt kan han minimera sin interna konflikt vilket de flesta eftersträvar.³¹⁰

En politiker som en längre tid offentligt bekänner sig till en viss åsikt kommer antagligen också så småningom att präglas av denna.³¹¹ Det kan då ibland vara fråga om självrespekt eller kognitiv rationalisering eftersom politikern i fråga inte vill bli avslöjad med att ljuga.³¹²

Det finns således en mängd skäl som talar för att en politiker i regel i det längsta håller fast vid sina åsikter.

Ibland kan emellertid en politiker tvingas ändra uppfattning och kan då resonera på följande sätt.

Han förändrar förmodligen sin attitydstruktur så lite som möjligt men när han tvingas till detta ändras de "beliefs" som är minst viktiga. Om ny information ej kan tillbakavisas löses det genom differentiering. Frågan delas upp och de delar som orsakar problem tas bort. Om detta sätt att behandla information är otillräckligt tvingas politikern att ändra uppfattning i några av sina viktigare varseblivningar. Detta kan bero på att han har tvingats att granska situationen mer noggrant och han försöker då att göra det bästa av den.³¹³

Ovanstående resonemang om perceptioner och felaktiga sådana, psykologiska förklaringsfaktorer kopplade till kontinuitet och förändring i en politikers tankevärld har direkt relevans för frågeställningen om kontinuitet i Brandts argumentation. Utan kunskap om dessa komponenter i Brandts "belief system" skulle det vara svårt att förklara varför han resonerade och agerade som han gjorde, dvs uppvisade kontinuitet.

När det gäller en precisering och en definition av begreppet *kontinuitet* är följande synpunkter av relevans. Jag menar att Brandt bör ha en likartad, ungefärlig uppfattning i sakfrågan eller delaspekten, i början som i slutet av undersökningsperioden för att jag skall kunna tala om kontinuitet. Att kräva en exakt och ordagrant återgiven formulering över en längre tidsperiod (1948-1974) är att ställa för höga krav på kontinuitet i synnerhet som de flesta politiker använder sig av ett vagt och oprecist språkbruk.

Det kan vidare diskuteras hur stora förändringar en åsikt tål innan den i grunden förändras. Jag anser att en politiker bör ha ändrat sin analys eller på ett tydligt sätt bytt ståndpunkt för att jag skall kunna slå fast att en konkret, grundläggande och bestående förändring ägt rum. Det bör förhoppningsvis klart framgå i det empiriska materialet genom en jämförelse över tiden att en verklig förändring inträffat.

Ett annat problem är om alla åsikter är intressanta att studera ur ett kontinuitetsperspektiv? En hel del av Brandts uppfattningar härrör från tiden

1958-1963 beroende på att han då var borgmästare för Väst-Berlin samtidigt som det pågick en stor Berlinkris. Berlinfrågan diskuterades intensivt under dessa år och en del av Brandts uppfattningar uppstod vid denna tid. Många av Brandts åsikter kan kanske därför uppfattas som väldigt bundna till en enskild historisk period och då ej särskilt intressanta att studera ur ett kontinuitetsperspektiv. Jag menar dock att många av Brandts ståndpunkter i Berlinfrågan är uttryck för en mer generell hållning i politiken och således värda att uppmärksammas. Det kan samtidigt vara av intresse att undersöka, i vilken utsträckning Brandt håller fast vid sina uppfattningar och analyser från 1958-1963 senare som förbundskansler (1969-1974) och i sina memoarer från 1980-talet.

Jag kommer i min sammanfattande analys på de olika nivåerna också att knyta an till några av Brandts centrala värdekategorier, som han arbetade med och använde i sin argumentation. Genom kännedom om och ett studium av dessa, blir det lättare att förstå hur han knöt an sina resonemang till sin värdeskala och även bidra till att avgöra om Brandts argumentation präglas av kontinuitet.

Evaluering

I detta och nästa kapitel behandlas min första frågeställning. Jag redogör för det empiriska material som frågeställningen bygger på vilket innebär Brandts evaluering av de olika huvudaktörernas agerande i Berlinfrågan; västmakterna, Sovjetunionen, Förbundsrepubliken, DDR samt Väst-Berlin. Kapitlet avslutas med en analys och besvarande av frågeställningen hur Brandt argumenterar och resonerar i Berlinfrågan 1948–1966 med avseende på evalueringar.

Berlinfrågan och västmakterna

Här behandlas fyrmaktsstatusen och de allierades Berlinpolitik. Jag kommer först att redogöra för fyrmaktsstatusen och Brandts syn på denna samt fyrmaktsavtalen om Berlin. Vidare behandlas hans bedömning av de allierades reservationer mot att Väst-Berlin blev en fullvärdig delstat i Förbundsrepubliken.

Därefter tas Brandts syn på de allierades Berlinpolitik och säkerhetsgarantier upp. Här spelar västmakternas närvarorätt och frågan om fritt tillträde till Väst-Berlin en stor roll. Dessa var av grundläggande betydelse för västs förmåga att hävda sina intressen där.

Fyrmaktsavtal

Hur värderade och bedömde Brandt de fyrmaktsavtal som låg till grund för Berlins existens?

Man kan urskilja tre generella delkomponenter i hans evaluering av dessa. Som exempel på den första, rättsbasen, kan anföras: ”...es gibt auch eine klare Rechtsbasis für die Stellung der Alliierten in dieser Stadt”.³¹⁴

Varje förändring i den legala basen var farlig och därför oacceptabel. Det skulle inte enbart innebära att de ursprungliga rättigheterna förverkades utan även sätta i rörelse något som skulle få de svåraste konsekvenser och en demoraliserande verkan.³¹⁵

Den andra delkomponenten, närvarorätt, bedömdes av Brandt som mycket viktig och avgörande eftersom Väst-Berlins säkerhet vilade på den. Han påpekade, att västmakterna och Kennedy hade entydigt och allvarligt bekänt sin vilja att bevara denna i Berlin.³¹⁶ Deras närvarorätt karaktäriserades som "unbestreitbar" och så självklar att den inte kunde ersättas utan endast avlösas genom en alltysk fredsreglering.³¹⁷

Om den tredje delkomponenten, fyrmaktsansvar, gjorde Brandt bedömningen att Berlins uppdelning 1945 och 1949 inte påverkade de fyra makternas ansvar för hela Berlin.³¹⁸

Hur uppfattade han de olika enskilda förslag och händelser som berörde fyrmaktsavtalen?

Dulles agentteori, som redovisats i kapitel två, värderades negativt av Brandt. Risker att västmakterna skulle fatta ett felaktigt beslut oroade honom därför.³¹⁹ I min intervju med Brandt 1985 menade han, att han 1958-1959 fruktade, att USA ville reducera sin närvaro i Väst-Berlin och att USA inte riktigt säkert visste hur man skulle agera i Berlinfrågan.³²⁰

Upprättandet av Berlinmuren den 13 augusti 1961 i Berlin fördömdes av honom som en "schreienden Unrechts", eftersom det var ett flagrant kränkande av internationella avtal.³²¹ När han såg tillbaka på Berlinkrisen gjorde han följande summering. "Muren är ett starkt minus genom det faktum att västmakterna inskränkte sina rättigheter till Väst-Berlin och godtog den. Ett plus är att få i november 1958 trodde att västmakterna så beslutsamt skulle ta tillvara sina intressen i Berlin."³²²

Hur bedömde Brandt Berlins fyrmaktsstatus? Han såg principiellt positivt på denna och kunde inte tänka sig någon förändring utan betraktade arrangemanget som bra för hela Berlin.³²³ Efter Berlinmuren rådde det inte något tvivel om dess fortsatta giltighet och betydelse.³²⁴

Västmakternas roll i relationerna mellan Bonn och Berlin

I början av 1949 gjorde Brandt den analysen att det inte skulle finnas något Berlinproblem mer när Berlin blev en fast beståndsdel av den blivande Förbundsrepubliken. Det vore därför oklokt, som väst föreslog, att frikoppla Berlin från den västtyska förbundsstaten eller inte erkänna dess fulla medlemskap. Västmakternas rättsbasis skulle på intet sätt rubbas av att Berlin knöts närmare till Förbundsrepubliken eller att dess riksdagsmän valdes direkt.³²⁵

Brandt hänvisade till sin företrädare Ernst Reuter och påpekade att dennes integrering av Väst-Berlin i Förbundsrepubliken var riktig. Om Öst-Berlin gick upp i östzonen, vore det bra om Väst-Berlin blev en fullvärdig delstat.³²⁶

Fyrmaktsförhandlingar och lösning av Berlinfrågan

Brandts evaluering av västmakternas förhandlingar om Berlinfrågan söndreföll i två huvudgrupper: synpunkter dels på förhandlingssättet, dels på innehållet i förhandlingarna.

Han ställde sig positiv till förhandlingar även om han inte väntade sig så stort resultat, och påpekade 1962 "es ist besser, lange Zeit zu verhandeln als kurze Zeit zu schiessen".³²⁷

Följande positiva omdöme fällde han om västmakterna. Han karaktäriserade deras ställningstagande till Chrustjevs ultimatum, vilket inledde den andra Berlinkrisen 1958, som "ganz bemerkenswert einheitlich" och ansåg att det var riktigt att inte förhandla på grundval av ett ultimatum.³²⁸

Det negativa omdömet om västmakterna innebar kritik av att Väst var för passivt och förde ett politiskt ställningskrig medan öst sedan länge förde ett diplomatiskt rörligt krig. Man skulle ha kommit längre i Berlinfrågan om det inte hade tvekats så mycket.³²⁹

Hur bedömde han innehållet i förhandlingarna? De kritiska omdömena dominerade: "I bästa fall kan man vänta sig gradvisa förändringar men det är meningslöst att väst ger koncessioner utan att få äkta motprestationer."³³⁰

Brandt varnade den amerikanske utrikesministern Herter för felaktiga beslut i Berlinfrågan: "Weiss man andererseits überall im Westen, dass Fehlentscheidungen in der Berliner Frage weiterreichende Konsequenzen nach sich ziehen wurden?"³³¹ Brandt syftade troligen på de vittgående eftergifter som väst var beredda till och redan skriftligen hade formulerat.

Han summerade sin inställning till Genèvekonferensens resultat att "... dass kein Abkommen besser war als ein schlechtes Abkommen".³³² Status quo var bättre än ett status quo minus, dvs med vissa förändringar.

De positiva omdömena gällde i första hand Berlinfrågans ram, dvs den internationella politiken och den tyska frågan.

Det positiva resultatet med Genèvekonferensen var att den tjänat som förberedelse till Eisenhowers och Chrustjevs toppmöte och att ultimatumet tagits bort. Västs fasthet hade bestått provet. Efter Berlinmuren trodde Brandt att det var lättare att ordna frågan om tillfartsvägar till Berlin än att förändra statusen.³³³

Brandt trodde inte på någon isolerad lösning av Berlinfrågan. Denna åsikt varierades och motiverades på många olika sätt. Det var en illusion att tro att den kunde lösas isolerat eftersom det skulle vara en skenlösning. Den skulle ej fungera eftersom båda delarna av staden var så nära förbundna med var sin del av Tyskland.³³⁴

Förslaget att göra hela Berlin till en fri stad i stället för bara Väst-Berlin värderades negativt av Brandt. Ett återförenat Berlin skulle vara beroende av pappersgarantier och inte vara ekonomiskt livskraftigt. Det vore annorlunda med en exterritorial korridor, dvs en internationellt kontrollerad landpassage mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken, ty en sådan skulle kunna ge större säkerhet i person- och varutrafiken.³³⁵

Att göra Berlin till ett slags Danzig tilltalade honom inte heller. Man kom inte Tysklands enhet närmare om man bredvid de två statsbildningar, som redan fanns, skapade ett tredje statsfragment.³³⁶

En återförening av Berlin skulle vara bra förutsatt att man var inställd på en lösning av Tysklandsfrågan.³³⁷

Efter Berlinmuren återkom Brandt ofta till frågan om ett *modus vivendi* i Berlin-problemet. Han hävdade på ett tidigt stadium att västmakternas gamla politik var förfelad och verklighetsfrämmande och att något nytt måste prövas. Senaten ställde sig positiv till de ansträngningar som gjordes för att nå fram till ett *modus vivendi*-avtal. Detta kunde bara uppnås om de båda världsmakternas intressen utjämnades genom en allmän avspänning mellan öst och väst.³³⁸

Västmakternas närvaro och frågan om fritt tillträde

Västs tillträde till Väst-Berlin orsakade många motsättningar och konflikter. Här befann sig Sovjetunionen i ett fördelaktigt läge eftersom det bara fanns ett skriftligt avtal om flygtrafiken.

Brandt framhöll att de västliga trupperna antagligen skulle stanna tills Berlinmuren försvann och den tyska frågan lösts i fred och frihet. Berlin stod sig gott om staden höll sig till de allierades deklarationer³³⁹, som innebar att det var livsviktigt för Väst-Berlin att de var där och att de stannade.³⁴⁰

Brandt ansåg att den avgörande aspekten i Berlinfrågan var det verkliga säkrandet av fritt tillträde.³⁴¹ Förslaget att skapa en internationell tillträdesmyndighet för Berlintrafiken värderade han därför positivt.³⁴²

De allierades Berlinpolitik

Brandt tillmätte, genom sina USA-resor, USA störst betydelse även om i regel talade om västmakterna eller de allierade som grupp. ”Ryssarna agerade inte bara mot ett par miljoner västberlinare utan även mot USA:s prestige som berörde hela den västliga världen”, sade Brandt.³⁴³

Brandt gjorde bedömningen att utan USA skulle det inte finnas något frihetligt Berlin. Händelserna i samband med Berlinmurens tillkomst värderades av honom så här:

Die Entsendung General Clays nach Berlin, die trotz mancher Schönheitsfehler unbestrittene und in vielen Beweisen überzeugte Festigkeit der alliierten Haltung, jener Haltung nämlich, keinen Millimeter Boden und Freiheit von West-Berlin antasten zu lassen, war die entscheidende Hilfe auf das freie Berlin bezogen, ohne die wir nicht hätten überleben können.³⁴⁴

Han frågade sig några månader senare om han inte skulle ha krävt en motaktion av de allierade. Detta kunde han inte göra eftersom de allierade såg situationen helt annorlunda och menade att han inte hade kunnat förmå sig till en upprorsappell. Det fanns starka skäl härför. Dessa angavs dock icke.³⁴⁵

Brandt hävdade att Berlin inte var någon svag punkt i västs position – den var klar, entydig och fast och där hade USA ingått det tydligaste och mest avgörande engagemanget i Tyskland.³⁴⁶ Efter Kubakrisen 1962 ansåg han att om inte USA hade uppträtt så beslutsamt skulle Berlin troligen ha befunnit sig i en mycket allvarlig kris.³⁴⁷

Brandt kritiserade i regel detaljer i den allierade Berlinpolitiken och någon generell kritik är det därmed inte fråga om. Redan under blockaden 1948 påpekade han att västmakterna hade en moralisk förpliktelse i Berlin som de inte kunde avstå från.³⁴⁸

Han menade att väst skulle ha utnyttjat det övertag över Sovjet som upphävandet av blockaden gav dem. Sträckan Helmstedt-Berlin kunde ha säkrats genom en internationalisering eller korridor. Två chanser som väst hade missat.³⁴⁹

Vid Berlinmurens tillkomst riktade Brandt stark kritik mot västmakterna. De västliga förberedelserna för den 13 augusti var helt otillräckliga. I ett tal i förbundsdagen några dagar efter Berlinmuren framhöll han att senaten skulle uppskattat synliga tecken på allierad närvaro i Berlin. Därmed förstod han icke-militära åtgärder. Han värderade de västliga kommendanternas protest positivt, men tyckte att den kunde varit hårdare.³⁵⁰

Tillbakablickande på krisen i samband med Berlinmuren ansåg han att väst inte alltid reagerat lämpligt på sovjetiska åtgärder. Både 1958 och 1961 skulle man ha kunnat agera annorlunda.³⁵¹ Den lokala Berlinledningens grundinställning till de allierades säkerhets- och skyddsfunktion var nästan odelat positiv.³⁵²

Som avslutning på det här avsnittet redogör jag för Brandts syn på samarbete inom det västliga lägret. I polemik mot den östliga sidan framhävde han att, "Wir befinden uns in völliger Übereinstimmung mit unseren westlichen Freunden". När det gällde Passier-schein-avtalet i december 1963 tyckte Brandt att det var bra att Berlin och Bonn gemensamt med de allierade tog ansvaret för en begränsad teknisk överenskommelse.³⁵³ Efter Berlinmuren, menade

han, att det hade varit nära att krig brutit ut i Berlin, men att tyska myndigheter, gemensamt med de allierade, genom fasthet och besinning hade avvärjt det värsta.³⁵⁴

”Till de orubbliga elementen i Berlinpolitiken måste höra att västmakterna vet att vår vilja till samarbete och samtal med dem inte har förändrats”, slog han fast när han nominerades till regerande borgmästare 1957.³⁵⁵ ”Berlin vill förbli fritt. Det måste klart sägas att Väst-Berlin är västs stad så länge Öst-Berlin är intvingat i zonen”, sade Brandt.³⁵⁶

De allierades garantier för Väst-Berlins säkerhet

Brandt värderade garantierna för Väst-Berlins säkerhet som livsviktiga. Fyrmaktsstatusen var bra, men de tre västmakternas hårda garantier var viktiga.³⁵⁷

Brandt menade att säkerhetsgarantierna skulle förlora sin betydelse om de inte också gällde tillfartsvägar.³⁵⁸ Trovärdigheten i de allierades garantier kan betecknas som kärnpunkten i argumentgruppen säkerhet. Bakom de allierades säkerhetsgarantier fanns det en uppriktig vilja och de var enligt Brandt mycket mycket seriösa i sina åtaganden.³⁵⁹ Man kunde kort sagt ha fullt förtroende för de allierades garantier. Om Kennedy hette det: ”... denn wir wissen, dass wir in Präsident Kennedy einen guten Anwalt unserer guten Sache haben”.³⁶⁰

Berlinfrågan och Sovjetunionen

I det här avsnittet behandlas Brandts syn på Sovjet och fyrmaktsavtalen och hans bedömning av dess uppträdande i förhandlingarna om en lösning av Berlinfrågan. Vidare redogörs för Sovjets förslag om en fristadslösning av Berlinfrågan och dess ofta framförda hot om ett separat fredsfördrag med DDR, om inte dess förslag accepterades. Här redovisas även Brandts uppfattning av Sovjets Berlinpolitik, såväl de öppet redovisade målen som de olika tänkbara målsättningarna den kan ha haft med sitt agerande, liksom hans uppfattning om relationerna mellan Sovjet och DDR.

Sovjet och fyrmaktsavtalen

Brandt gjorde bedömningen att Moskva bekräftade de allierades närvarorätt i Berlin genom upphävandet av blockaden. I Berlin kunde man se om Sovjet ville avstå från ensidigt handlande som kränkte lagligt bindande avtal.³⁶¹

Han förklarade att det särskilda ansvar som Sovjet hade, ej kunde upphävas genom Warszawapaktstaternas deklaration eller genom sovjettyiska förordningar.³⁶²

Två dagar efter Berlinmurens tillkomst förmodade Brandt, att ryssarna var kloka nog att inse att ett angrepp på Väst-Berlin och dess tillfartsvägar vore ett direkt angrepp på världsfreden. Kunde det inte vara så att Sovjet hade ett intresse av att ha den frågan under en viss kontroll, frågade han sig.³⁶³

Sovjets roll i fyrmaktsförhandlingarna för en lösning av Berlinfrågan

Två huvudaspekter dominerar i detta moment: fyrmaktsförhandlingarna och de olika förslagen till lösning av Berlinfrågan.

När det gäller det första trodde Brandt rent allmänt att det var lättare att nå resultat om man vände sig direkt till ryssarna än till DDR. Men när Chrusjtjev deklarerade att det inte var bråttom med förhandlingarna kunde det betyda att han hade andra problem eller ville skapa ett prejudikat i den tyska frågan.³⁶⁴

Den sovjetiska steg-för-steg-taktiken värderades av Brandt som ett försök att underbygga tesen om en "fri stad" och det samlade resultatet som ett "fait accompli" inför en ny konferens om Berlin 1961.³⁶⁵

Efter Berlinmuren frågade han sig om ryssarna skulle acceptera att förhandla fram en *modus-vivendi*-reglering på basis av de västliga truppers närvaro. Berlin skulle komma längre om Sovjet intog en mer realistisk hållning och det vore bättre att börja med tekniska och praktiska detaljer i förhandlingarna än statsrättsliga. Man skulle kunna inrätta "Passierscheinstellen" vid sektorsgränserna för att lösa det praktiska.³⁶⁶

När det gäller den andra huvudaspekten diskuterades tre alternativ: fristadsförslaget; ett separat fredsfördrag med DDR; samt en interimslösning.

Det sovjetiska förslaget att göra Väst-Berlin till en "fri och demilitariserad stad" bedömdes av honom på följande sätt. Sovjet önskade en ensidig förändring av läget till sin fördel och västs nackdel. Staden skulle befinna sig i ett sämre läge än Danzig.³⁶⁷ Senare försökte ryssarna få Väst-Berlin att bli en egen politisk enhet, förbunden med formeln "fri stad Väst-Berlin", trodde Brandt i slutet av andra Berlinkrisen.³⁶⁸

Allra utförligast behandlade Brandt det sovjetiska hotet att sluta ett separat fredsfördrag med DDR. Fyra moment kan urskiljas i hans argumentation. Förutom en allmän karaktäristik av det sovjetiska förslaget; diskuterades innebörden av detta för västmakterna enligt Sovjet; innebörden av förslaget för Sovjets del; samt hur det skulle uppfattas av det tyska folket. När det gäller det sista, hävdade Brandt att "Ett separat fredsfördrag skulle vara en inblandning i det tyska folkets inre angelägenheter precis som zonregeringen var."³⁶⁹

Dessutom skulle ett separat fredsfördrag fördjupa Tysklands delning och skulle inte minska spänningen i världen. Det skulle vara ett delningsdiktat och vore ett förräderi mot östtyskarna och mot målet tysk enhet i frihet.³⁷⁰

Vid ett separat fredsfördrag skulle västmakterna förlora sin närvarorätt i Berlin och sina tillträdesrättigheter, enligt Chrustjev. Efter Kubakrisen 1962 trodde han att Sovjet och DDR kunde komma att underteckna ett fördrag som inte omedelbart berörde västmakternas intressen i Berlin.³⁷¹

Om Sovjetunionen vore intresserat av konferenser om de egentliga öst-västproblemen kunde den inte ha intresse av en tillspetsning av Berlinfrågan och därmed en skärpning av det internationella läget. Genom ett sådant fördrag skulle Sovjet förlora medbestämmanderätten i ett alltyskt fredsfördrag.³⁷²

Sovjets Berlinpolitik

Brandt karaktäriserade redan 1948 Sovjets agerande med en blockad som ett "strypgrepp". Han hävdade att Berlin var utsatt för nålstick och trakasserier.³⁷³

Han antog att Chrustjevs taktik gick ut på att erövra Berlin genom att hålla det i ett svävande tillstånd och på så sätt få det att tvina bort. Ett annat medel var att växelvis framkalla spänning och avspänning och ett tredje den sovjetiska salamitaktiken.³⁷⁴

Brandt trodde att mycket av det utrikespolitiska agerandet gentemot Berlin kunde vara ett resultat av inre motsättningar i den ryska partitoppen. Chrustjev kunde ha startat Berlinkrisen på falska informationer och trott att han kunde köra ut väst ur Berlin utan någon allvarlig risk. Det var enligt Brandt en felbedömning.³⁷⁵ Västs vilja att behålla sin position i Berlin och faran av en sovjetisk felbedömning av den västliga världens engagemang hade blivit mindre, menade han, efter Kubakrisen.³⁷⁶

Skälet till att Sovjet hävde blockaden i maj 1949 var att läget i Berlin entydigt utvecklats till dess nackdel och att man insåg att man hade förlorat initiativet. "I Moskva var man medveten om storleken av nederlaget."³⁷⁷ Motiven bakom Chrustjevs framstöt i november 1958 kunde ha varit den sovjetiska ockupationszonens långsamma ekonomiska utveckling och det fria Berlins dragningskraft vilket hade försvårat en konsolidering och stabilisering av den kommunistiska regimen. Berlinmurens tillkomst var ett sätt att spärra vägen till friheten för människorna och att sätta stopp för massflykten ur zonen, trodde Brandt.³⁷⁸

Under sommaren 1958 vistades en rysk partidelegation i DDR. Tills dess hade inte ryssarna intresserat sig speciellt för flyktingfrågan. Om den ledande gruppen bland de tyska kommunisterna hade fått bestämma, vore sedan länge en slags kinesisk mur dragen genom Berlin, trodde Brandt sig veta.³⁷⁹

I början av 1963 hade ett möte mellan Chrustjev och Brandt i Öst-Berlin avtalats. Precis före detta hotade CDU-fraktionen i Väst-Berlins senat att lämna denna om Brandt genomförde mötet, varvid han avstod. Han ville inte besöka Chrustjev om det skulle medföra att senaten sprack. Han ansåg dock att det varit nyttigt med ett möte för att underrätta Chrustjev om de faktiska förhållandena i staden.³⁸⁰

Inte minst före Berlinmurens tillkomst hävdade den sovjetiska propagandan, att västtyskarna förberedde ett anfallskrig mot DDR. På detta svarade Brandt: "Det är en illvillig ärekränkning att påstå att vi planerar ett sådant. Tyskarna har lärt av historien. Vi har andra bekymmer."³⁸¹

Brandt antog att ryssarna genom sitt ultimatum trodde sig psykologiskt kunna mjuka upp Berlins inre front. Valet den 7 december 1958 var ett klart svar. "Berlinarna har vid det senaste valet bevisat att de avböjer de sovjetiska förslagen. Bara 1,9 procent röstade för de kommunistiska kandidaterna", framhöll han.³⁸²

Sedan Ulbricht krävt det i tre år gick Sovjet med på att Berlinmuren byggdes, eftersom man inte visste hur massflykten skulle kunna stoppas. Brandt anmärkte att ryssarna såg längre än Ulbricht och förstod Berlinmurens internationella betydelse för den offentliga opinionen. Detta kunde betyda att de var intresserade av att vilja mildra en del av dess verkningar. Han betecknade Berlinmuren som en skammens mur och den var för onaturlig för att man skulle kunna finna sig i den. Om Sovjet inte hade byggt muren hade man förlorat herraväldet över sin del av det ockuperade Tyskland. Den var ett för hela världen synligt bevis på kommunismens objektiva nederlag.³⁸³

Moskva hade misslyckats med att göra Berlin till ett tvistefrö mellan västmakterna. De allierade var ståndaktiga i Berlinfrågan.³⁸⁴ Moskva hade nu förstått att västmakterna menade blodigt allvar med sina rättigheter och skyldigheter. Denna Sovjets insikt var viktig för att bevara freden.³⁸⁵

Väst-Berlins framgångsrika uppbyggnad skakade folks förtroende för de kommunistiska doktrinerna. Väst-Berlin var en påle i köttet som måste dras ut, menade Chrustjev. Men Sovjet hade accepterat att Väst-Berlin hörde till Förbundsrepublikens ekonomiska-, valuta- och rättssystem, trodde Brandt. För Sovjet hade Berlin ett högt internationellt symbolvärde.³⁸⁶ Mot slutet av andra världskriget var ryssarna mycket mer medvetna om Berlins politiska betydelse än västmakterna. Först 1948 insåg väst Berlins betydelse, antog Brandt.³⁸⁷

Målen för den sovjetiska Berlinpolitiken

Nedan följer en uppräknings av de olika mål som Sovjet, enligt Brandt, kan tänkas ha haft när man startade den andra Berlinkrisen 1958.

Brandt trodde, för det första, att det för Sovjets del inte bara handlade om att lösa en irriterande lokal fråga. Berlinproblemet var den hävstång som Sovjet använde för att få västs uttryckliga godkännande av Europas och Tysklands delning och därmed säkra och konsolidera sin maktsfär i Öst-Europa.³⁸⁸ Berlinkrisen kunde även utnyttjas av Chrustjev för att få till stånd diskussioner om europeisk eller global säkerhet, t ex inom ramen för en toppkonferens.³⁸⁹

Brandt antog, för det andra, att Sovjet med Berlinkrisens hjälp försökte förstärka den sovjettyska regimen internationella position och få ett västligt erkännande av Öst-Tyskland, vilket skulle förändra den internationella ramen för den tyska frågan.³⁹⁰

Sovjet sökte, för det tredje, konsekvent uppnå målet att ändra rättsgrundvalen för västmakternas närvaro i Berlin, tränga ut dem och bereda dem ett globalt moraliskt nederlag.³⁹¹

När det gällde ett samband mellan Kuba och Berlin på hösten 1962 ville Brandt inte helt motsäga teorin att Sovjet, om man hade lyckats bygga upp sin position på Kuba, kunde ha haft för avsikt att sätta den amerikanska regeringen under hård press vid återupptagandet av Berlinsamtalen och låta den amerikanska beslutsamheten om Berlin råka i tvivel.³⁹²

Brandt trodde även att Sovjet försökte skilja det fria Berlin från det fria Tyskland. "Det sovjetiska målet var att använda sig av Berlin för att isolera Väst-Tyskland. Om detta lyckades skulle Kreml genom Tysklands delning kräva den andra halvan av vårt land, Förbundsrepubliken."³⁹³

Sovjets målsättning vid blockaden var, slutligen, att erövra Väst-Berlin och stoppa förberedelserna för grundandet av Förbundsrepubliken. Men Berlin blev inte ett andra Prag. I det jättelika sovjetiska väldet fanns det en öppen gräns: Berlin. Resultatet var att människorna vände ryggen till det "ulbrichtska paradiset".³⁹⁴

Relationerna mellan Sovjet och DDR

Brandts värdering av DDR:s relationer till Sovjet framgår klart av de olika beteckningar som han använde. "Den brutala inblandningen i vårt folks inre angelägenheter kan vi i Berlin se varje dag och den är på lång sikt outhärdlig för oss."³⁹⁵ Dessa benämningar användes av honom under krisåret 1948. Längre fram användes ett något mer nyanserat och balanserat språkbruk.

Brandt trodde att Sovjet i valet mellan att satsa på Tysklands återförening eller stabilisera sin position i DDR skulle hålla fast vid sin position i zonen och inte ge upp den sedan man hade blivit utestängd från möjligheten att påverka utvecklingen i västzonerna.³⁹⁶ Han förmodade att ett fullt inlemmande av östzonen i östblocket skulle innebära att Förbundsrepubliken på sikt helt integrerades i västs säkerhets-system.³⁹⁷

Berlins betydelse för zonen framgick tidigt av hans uttalanden. Ty utan Berlin var en verklig konsolidering av östzonen i kommunistisk betydelse inte möjlig, ansåg han under blockaden. Genom att Tyskland var av betydande militärstrategisk vikt kunde DDR ha blivit en prestigefråga för den sovjetiska regeringen.³⁹⁸

Brandt trodde inte att DDR besatt någon egen politisk vikt eller förfogade över något självständigt spelrum. Regeringen i Pankow gjorde som Kreml sade.³⁹⁹

Han antog att ryssarna hade haft en dämpande inverkan på SED-ledningen fram till början av hösten 1958. Denna karaktäriserades som Ulbricht-gruppen eftersom det troligen fanns andra i ledningen som inte höll ett angrepp på Väst-Berlin för riktigt. Väst-Berlin hade sett ryssarnas tillbakahållande inflytande som en säkerhet för sitt arbete.⁴⁰⁰

Väst-Berlins ledare skulle inte vara uppriktiga om de dolde för Sovjet att Berlinmuren och Ulbrichtregimen på ett avgörande sätt stod i vägen för en normalisering av läget i Berlin.⁴⁰¹

Berlinfrågan och Förbundsrepubliken

I det här avsnittet behandlas frågan om hur Väst-Berlin behandlades i Förbundsrepublikens utrikespolitik, men också dess inrikespolitiska Berlinpolitik. Aspekter som tas upp gäller Berlins statsrättsliga ställning och tillhörighet, liksom åtgärderna för att stärka Väst-Berlins position och frågan om dess status som tysk huvudstad.

Väst-Berlin i Förbundsrepublikens utrikespolitik

Vid debatten om Tysklandsfördraget 1952, som innebar ockupationsstadgans upphävande, ansåg Brandt att Berlin inte kom Förbundsrepubliken närmare genom det utan snarare fjärmades.⁴⁰² Förbundsregeringen var skyldig att utrikespolitiskt och folkrättsligt representera även Berlin, påminde han.⁴⁰³

Brandt menade att liksom den tyska frågan hotade också Berlinfrågan att komma till korta i Adenauers utrikespolitik. Vad som var bra för Berlin kunde inte vara dåligt för Förbundsrepubliken, tyckte Brandt vid en diskussion när han föreslogs som kanslerkandidat 1960.⁴⁰⁴

Förbundsregeringens agerande vid Berlinmurens tillkomst värderades inte positivt av Brandt, som tyckte att förhistorien till den 13 augusti gav den tyska politiken fler minus- än pluspoäng. En chans missades på hösten 1961; då skulle en samlingsregering ha kunnat bildas som svar på Berlinmuren.⁴⁰⁵

”Ingen kan idag bevisa att ett initiativ från väst till Sovjet sommaren 1961 att diskutera ett fredsfördrag med Tyskland hade kunnat förhindra Berlinmu-

ren. Men jag vet att våra dåvarande initiativ inte misslyckades i Washington och inte utanför Tyskland över huvud taget”, hävdade Brandt. I min intervju 1985 frågade jag om han visste något om Berlinmuren i förväg eftersom han nämnde en sådan i ett tal den 12 augusti 1961, dagen före avspärrningen. Brandt medgav att han kunde ha nämnt något om en mur och det kan i så fall ha berott på att Ulbricht på en presskonferens i juli förnekade att en sådan skulle byggas. Han framhöll också att han inte trodde på en mur sådan som den blev i verkligheten. Han trodde att man skulle spärra av Väst-Berlin på alla möjliga sätt, men inte hermetiskt som det blev genom Berlinmuren.⁴⁰⁶

Dagen efter Berlinmurens tillkomst slog Brandt fast att en fas i Tysklands efterkrigshistoria var slut.⁴⁰⁷

Berlins statsrättsliga ställning och inomtyska tillhörighet

Brandt framhöll att Berlins statsrättsliga ställning tvingade fram en rad mellanlösningar som skulle varit överflödiga om staden blivit en fullvärdig delstat. Det var inget fel att betrakta Berlin som en delstat och samtidigt åberopa sig på fyrmaktsavtalen.⁴⁰⁸

Brandt slog 1958 fast att Berlins integrering i Förbundsrepublikens visat sig vara riktig.⁴⁰⁹ Detta var i polemik mot den i Bonn vanliga invändningen, av statsrättslig och utrikespolitisk art, att Berlin skulle knytas fastare till Förbundsrepubliken.

Det kunde inte råda något tvivel om att Berlin rättsligt hörde till Förbundsrepubliken och att dess frihet och säkerhet krävde tillhörighet till Förbundsrepublikens politiska och ekonomiska ordning.⁴¹⁰

Förbundsrepublikens Berlinpolitik

Brandts omdömen om förbundsregeringens Berlinpolitik var övervägande negativ. Han tyckte att det ekonomiska understödet till Berlin från Bonn var bra, men att det inte bara handlade om pengar utan också om den politiska sidan av Berlinproblemet.⁴¹¹ ”Idag skulle vi haft det bättre om det fria Tyskland på allvar hade knutit Berlin fastare till sig”, ansåg han.⁴¹²

Brandt ansåg 1960 att det fanns förutsättningar att etablera närmare förbindelser mellan Berlin och Bonn än fallet varit under de gångna åren. Att den första delen av Berlinkrisen övervanns berodde på att den fria delen av Tyskland hade lämnat oss bistånd och därmed bidragit till att upprätthålla Väst-Berlins frihet, ansåg han.⁴¹³

Åtgärder för att stärka Väst-Berlins ställning

”I praktiken regleras Berlin från Förbundsrepubliken trots formella förbehåll från 1949. Det är därför svårt att förstå varför rösträtt för Berlins representer i förbundsdagen skulle kunna betraktas som ett kränkande av fyrmaktsstatusen”, påpekade Brandt 1952.⁴¹⁴

Vid samtal med honom i juni 1985 berättade han att han på 1950- och 1960-talen var missnöjd med de allierades praktiska tillämpning av Berlins fyrmaktsstatus. Den drogs alltid fram när man i Väst-Berlin krävde en förstärkning av förbindelserna mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken. De allierade hade mycket tidigare och entydigare kunnat överlåta många praktiska rättigheter och friheter på de lokala beslutande Berlinorganen.⁴¹⁵

Enligt Adenauer skulle Berlin inte tåla en uppsplitande valkampanj. Brandt menade att detta var att politiskt omyndigförklara Berlin.⁴¹⁶ Dess befolkning hade också rätt att säga sin mening om de stora frågorna i kommande tysk utrikespolitik.⁴¹⁷

Men i princip hade man nått målet att få regeringen att förlägga förbundsorgan till Berlin, ansåg Brandt.⁴¹⁸

Huvudstadsfrågan

Förbundsregeringen hade tagit för få initiativ i frågor som rörde den tyska huvudstaden. I Västtyskland betraktade de flesta Berlin som kommande huvudstad, trodde Brandt 1949, men trots detta drog man sig i Bonn för att förbereda detta. Tyskland kunde bara leva och utvecklas om Berlin blev huvudstad och medelpunkt för hela det tyska folket.⁴¹⁹

Berlinfrågan och DDR

I det här avsnittet behandlas Brandts syn på DDR:s legitimitet och DDR:s politik i förhållande till Väst-Berlin.

DDR:s legitimitet och frågan om erkännande och förhandling

Vid juniupproret 1953 i DDR betraktade Brandt den östtyska regeringen som en kommunistisk diktatur.⁴²⁰ I början av 1958 slog han fast att en regering mot folkets vilja hotade att bli en regering utan folk.⁴²¹

Han betecknade regeringen i DDR som den ”grymmaste terrorregimen i våra dagar, en brutal diktatur, ett våldsherravälde och en quislingsregim”.⁴²² Denna kvasistatsbildning fick inte kallas tysk, demokratisk eller republikansk. Om Stalin drog bort sin skyddande hand skulle SED-diktaturen, byggd på ”paranoida lögner”, falla samman som ett korthus.⁴²³

Brandt menade vidare att det var ett fantastiskt påstående att östzonen skulle vara en legitim och suverän stat. DDR:s styrande var människor som inte kunde hävda sig på något annat sätt än genom taggtråd och flyktingmord.⁴²⁴ Han trodde inte att det fanns någon ansvarig person i Förbundsrepubliken som övervägde att erkänna zonregimen, när man visste att det hade varit en regim utan folk om inte Berlinmuren hade byggts.⁴²⁵

1961 höll han inte en förhandling i den tyska frågan mellan Bonn och Öst-Berlin för möjlig. Det hade kunnat vara en riktig väg om det handlat om en folkvald regering.⁴²⁶

DDR:s Berlinpolitik

1950, i början av DDR:s existens, nöjde man sig inte med hot utan tillgrip terror och människorov för att skrämma befolkningen i Väst-Berlin, berättade Brandt i förbundsdagen.⁴²⁷

När regeringen i Pankow införde en passlag som skulle göra det svårare för invånare från zonen att besöka Väst-Berlin påpekade Brandt att Pankow inte skulle lyckas skilja det tyska folket åt. Sektorsgränsen förvandlades till en statsgräns.⁴²⁸

Brandt bedömde händelserna i samband med Berlinmurens tillkomst på följande sätt: Ulbrichtfolket hade slagit sönder stadens fyrmaktsstatus⁴²⁹ och det var en upprörande orätt att en koncentrationslägermur dragits genom den. Åtgärderna var ett flagrant kränkande av internationella avtal. En rak väg ledde från den 17 juni 1953 till den 13 augusti 1961. Det var det brutala våldets väg och folkfientlighet som zonregimen slagit in på. Alla med lite politisk instinkt måste ha förstått att våldsherrarna i zonen en dag skulle stå inför beslutet om de skulle våga stänga av flyktingströmmen och därmed ta risken att kitteln skulle kunna koka över.⁴³⁰

Efter Berlinmurens tillkomst införde DDR en bestämmelse om att alla som försökte ta sig över den skulle skjutas. Det var den omtalade skjutordern. Brandt anklagade myndigheterna i Öst-Berlin för brott mot Haagkonventionens reglemente om krigföring till lands. Den förbjöd dödandet av värnlösa och skadade. Den som bröt mot den regeln borde ställas inför internationell rätt.⁴³¹

Makthavarna i Öst-Berlin syftade påkort sikt till att helt skära av Väst-Berlin

från den omgivande i östzonen och lamslå dess ekonomi. De ville fördjupa stadens delning och som kortsiktigt mål skaka förtroendet för Berlin. Detta skrämde inte Väst-Berlin, sade han.⁴³²

Brandt menade att det långsiktigt urskiljbara målet för den kommunistiska politiken var att införliva hela Berlin med DDR och hänvisade till den sovjetiska noten den 27 november 1958 där det stod att hela Berlin skulle inlemmas. Detta var den egentliga avsikten och det var bra att det klart sades ut. Det handlade inte om några tekniska eller juridiska detaljer. När man insett att det inte gick föreslog man en fristadslösning som skulle ske via en specialstatus. Ulbricht hade alltid velat lägga beslag på Väst-Berlin men fram till slutet av 1958 var det ryssarna som hållit tillbaka honom, antog Brandt.⁴³³

Brandt och Ulbricht

Berlin skulle aldrig finna sig i den godtyckliga delningen. Den var huvudorsak till dess ekonomiskt och politiskt svåra läge, ansåg Brandt.⁴³⁴

Väst-Berlins senat ställde i juni 1958 tio frågor till förvaltningen i Öst-Berlin. Dessa frågor gällde bl a politiska fångar, underlättande för västberlinare att besöka zonen, trafiklätnader, lätnader för dem som bodde i Öst-Berlin men arbetade i Väst-Berlin (Grenzgänger) och telefontrafiken. Öst-Berlin svarade snabbt att frågorna både till form och innehåll var otillbörliga. Allmänt sett menade Brandt att väsentliga lätnader, för de genom Berlinmuren plågade människorna, hörde till en rimlig mellanlösning. Väst-Berlin hade misslyckats genom Ulbrichtfolkets envishet, inskränkthet och dogmatiska beteende och ville bara ha ett politiskt erkännande.⁴³⁵ Men när man i december 1963 lyckades få ett Passierschein-avtal med Öst-Berlin tolkades detta av honom som ett avtal utan internationell eller mellanstatlig karaktär.⁴³⁶

Brandt ansåg att människor som Ulbricht inte ens hade den ansats till hederkänsla som brukade finnas i interna relationer mellan förbrytare. Den stora majoriteten östtyskar önskade att djävulen tog honom. Quislingen och stalinsten Ulbricht var symbolen för det hatade främlingsväldet. Han använde sig av en karikerande beteckning på Ulbricht som ibland kallades "der Spitzbart".⁴³⁷

När Kennedy proklamerade blockaden mot Kuba strök han kraftigt under USA:s engagemang i Väst-Berlin. Detta berodde på att Ulbricht hade gjort sig skyldig till en allvarlig felbedömning av situationen, påpekade Brandt i början av 1963.⁴³⁸

Muren kallades en tid "Ulbrichtschen Schandmauer" – den var född ur ett infernaliskt hat mot människor och frihet och är ett hån mot mänskliga rättigheter", påstod Brandt.⁴³⁹

Ulbricht påstod att åtgärderna vid Berlinmuren motsvarade skyddet av en okränkbar statsgräns. Brandt påpekade att det Ulbricht kallade statsgräns, dvs Berlinmuren, var resultatet av en illegal akt och de facto betydde en annektion av östsektorn genom zonregimen. Det var ingen nyhet att Berlinmuren löst många problem för DDR och gjort att ett fredsfördrag inte var så brådskande.⁴⁴⁰

Man hade sagt att avspärrandet av östsektorn och östzonen var ett tecken på svaghet. Skammens mur var förvisso inget tecken på verklig styrka för Ulbricht-regimen. ”Genom skammens mur försöker man att dra sig undan nederlaget och inför hela världen är den det synliga beviset på kommunismens objektiva misslyckande.”⁴⁴¹

Brandt framhöll att invånarna i östsektorn gärna skulle vilja veta hur länge rätten till fria val skulle nekas dem.⁴⁴²

Han bedömde Ulbrichts inflytande i Moskva som ganska litet trots att denne ofta i sina tal hotade med ett separat fredsfördrag.⁴⁴³

Berlinfrågan och Väst-Berlin

I det här avsnittet behandlas Brandts uppfattning av Berlinfrågan på det lokala planet. Det gäller frågan om fyrmaktsstatus, Berlinfrågans långsiktiga lösning och befolkningens rättigheter, men även Väst-Berlins eget agerande och problemet med normalisering och lättnader.

Lösning av Berlinfrågan och befolkningens rättigheter

Om berlinarna hade reagerat annorlunda hade Berlinfrågan troligen sedan länge varit ensidigt löst, ansåg Brandt under blockaden 1948. Det var väsentligt att det fria Berlins existens bevarades.⁴⁴⁴

Gällande rätt och befolkningens fria vilja var den enda solida grundval för att bygga upp något i Berlinfrågan, som ägde bestånd i framtiden. Den avbrutna strömmen av flyktingar visade särskilt värdet av den frihetlig-demokratiska ordningen.⁴⁴⁵

En folkomröstning skulle vara en politisk händelse, ett politiskt faktum som ingen i hela världen skulle kunna bortse ifrån. Resultatet av en sådan kan inte betvivlas och det vore bäst att genomföra den i hela Berlin.⁴⁴⁶

Normalisering och lättnader

Brandt ansåg 1958 att det skulle vara förskräckligt om sektorsgränsen i Berlin blev en statsgräns.⁴⁴⁷ Passierschein-avtalet 1963 var det praktiska resultatet av

oförändrade grundsatser. Det var små steg men det var bättre än inga alls, även om det inte var någon ersättning för återförening. De innebar elementära förutsättningar för att folket inte skulle splittras mer utan hållas samman.⁴⁴⁸ "Politik der kleinen Schritte" pekade fram mot hans senare östpolitik.

Väst-Berlins eget agerande

Berlinarna kunde lita på att ledningen för det fria Berlin skulle göra allt som stod i dess makt för att verksamt företräda deras intressen i hela världen.⁴⁴⁹

Händelserna den 13 augusti 1961 hade inneburit en allvarlig psykologisk belastning för Väst-Berlin. Men befolkningens psykiska tillstånd bedömdes av Brandt som bättre än vid blockaden. I min intervju med Brandt 1985 ansåg han att de aktioner han krävt i sitt brev till Kennedy och som kom i form av trupp-förstärkning och besök av vice-president Johnson, "wirkten stabilisierend".⁴⁵⁰

Berlinarnas fasta hållning, beslutsamhet och försiktighet hade förhindrat att en konflikt uppstod av misstag och de hade hjälpt till att bevara freden.⁴⁵¹

Berlinarnas livsvilja var en garanti för stadens existens. Senaten hade inte frivilligt dragit sig tillbaka från den andra delen av staden. I samarbetsfrågan mellan de stora partierna i Berlin tyckte han att det var bättre med en koalition än en uppdelning i regeringsparti och opposition. "Det fyller mig med tacksamhet att få fortsätta vår oförglömlige Ernst Reuters verk och hans kamp för den politiska friheten",⁴⁵² sade han.

Brandt hade också dragit slutsatsen att den nya östpolitiken i slutet av 1960-talet bara var möjlig genom samarbete med FDP. Detta var en lärdom från Berlin 1963 då CDU hade stoppat ett avtalat möte mellan Brandt och Chrusjtjev.⁴⁵³

En analys av evalueringarnas funktion i Brandts argumentation i Berlinfrågan

I det här avsnittet kommer jag att analysera och besvara min första frågeställning hur Brandt argumenterar och resonerar i Berlinfrågan 1948-1966 med avseende på evalueringar.

Det kan redan inledningsvis konstateras att Brandt hade ett flytande språk och en lättläst stil, vilket kan ses som ett resultat av hans långvariga verksamhet som journalist på 30- och 40-talen i Skandinavien.

Det pågick i Berlin mellan öst och väst från slutet av 40-talet och fram till mitten av 60-talet ett veritabelt propaganda- och ordkrig, där inga ord och

uttryckssätt verkar ha varit för starka för de inblandade. Brandts språkbruk präglades av denna kalla krigets retorik i relativt stor utsträckning och kan, genom ordval och beteckningar, karaktäriseras som militant. Senare försvann mycket av detta och man kan nu notera en språklig accentförskjutning och en förändrad språklig stil genom att ett mer nyanserat, balanserat och pragmatiskt språk började användas. Detta hänger inte bara samman med den inträdande avspänningen på 60-talet utan också med hans förändrade roller. I början av 1950-talet var han riksdagsman för Berlin och relativt okänd och obunden, på 60-talet regerande borgmästare, SPD-ordförande och kanslerkandidat.

Brandts politiska språk är ett bra och instruktivt exempel på hur en politiker använder ett normativt språkbruk. Han använder detta för att få så stort inflytande och handlingsutrymme som möjligt.

Bland Brandts evalueringar i Berlinfrågan kan fyra aspekter urskiljas. Jag kommer här att knyta an till mina teoretiska resonemang om evalueringar i kapitel 3.

Aspekt I. Faktas roll. De olika basfakta och problemkretsar som Berlinfrågan består av bildar utgångspunkt för Brandts evalueringar. Han anknyter till kända fakta som fyrmaktsavtalen och fyrmaktsstatusen om Berlin.

Säkerhetsaspekten, dvs väst tillträde till och närvarorätt i Väst-Berlin, åberopas ofta liksom Berlins statsrättsliga ställning som ej fullvärdig delstat i Förbundsrepubliken.

De utdragna fyrmaktsförhandlingarna mellan västmakterna och Sovjet om Berlin och faktainnehållet i dessa refereras ingående. Brandt redogör där för västmakternas olika förslag till en lösning av Berlinfrågan.

Sovjet och DDR:s många planer för en lösning av Berlinfrågan relateras utförligt, t ex förslaget om en isolerad lösning, fristadsförslaget och hotet med ett separat fredsfördrag med DDR.

Brandt redogör naturligtvis också för den Berlinpolitik som fördes av de olika aktörerna västmakterna, Sovjet, Förbundsrepubliken, DDR och Väst-Berlin.

Men han redovisar även sitt eget förslag till en normalisering av Berlinfrågan, som ett *modus-vivendi*-avtal skulle innebära, och hans idé om inrättandet av Passierscheinställen vid Berlinmuren.

Brandt väljer således ut vissa, väsentliga fakta som stödjer och gynnar hans argumentation, vilket oftast är olika händelser, politiker och förslag i Berlinfrågan.

Aspekt II. Strukturen på Brandts evalueringar. Bland Brandts evalueringar i hans argumentation finns det inte så många renodlade värderingar av enskilda detaljer utan i regel gjorde han mer generella bedömningar och analyser av de

olika aktörernas politik och agerande. De flesta av hans evalueringar i Berlinfrågan knyter inte an till hans grundläggande värderingar, så som de framgår av George's operationella kods filosofiska "beliefs", utan var kortsiktiga, operativa och taktiska till sin karaktär. Han arbetade mycket med flexibla, relativa, pragmatiska bedömningar eftersom Berlinfrågan endast var en del av hans Tysklands- och utrikespolitiska idévärld.

Två huvudgrupper i strukturen bland Brandts evalueringar kan dock iakttas. Den *första* är mer eller mindre renodlade värdeomdömen, positiva som negativa. Dessa utgick alltid från basfakta i Berlinfrågan t ex fyrmaktsstatusen som Brandt hade en positiv uppfattning om eftersom den var den rättsliga grundvalen för Berlins existens. Han uppskattade att man förhandlade om Berlinfrågan, vilket skulle kunna förbättra Väst-Berlins svåra politiska situation. Däremot var han kritisk och negativ till västmakternas förhandlingssätt och till många av deras förslag i förhandlingarna.

Huvudpunkterna, dvs västs trupp närvaro, fritt tillträde och Väst-Berlins livsduglighet, uttrycktes i kategoriskt positiva värdeomdömen av Brandt. De fick en axiomatisk form och stod höjda över varje tvivel därför att de var av grundläggande och avgörande betydelse för Väst-Berlins säkerhet. Här fanns det inte plats för några kompromisslösningar eller osäkra förändringar.

Han var negativ till förslaget om en isolerad lösning av Berlinproblemet. Det uttrycktes som ett vanligt påstående om fakta eller en beskrivning, men var i själva verket ett värdeomdöme.

För att förstärka och framhäva huvudpunkternas betydelse använde han sig vid några tillfällen av normativa värdeomdömen, dvs principargument, vilket mest rörde sig om östsidans agerande. Huvudpunkterna fick funktionen av att vara grundläggande och starkt positiva värdepremissar för Brandts resonemang i Berlinfrågan och de var generella, stabila och präglade av fasthet och konsistens.

De många olika delasppekter som Berlinfrågan bestod av evaluerades oftast instrumentellt av Brandt. Det som kunde bevara, förstärka, bekräfta och eventuellt förbättra Väst-Berlins existens tillstyrktes och fick formen av positiva värdeomdömen. Nackdelar, försämringar, försvagningar eller oklara tillstånd uttrycktes med negativa värdeomdömen och förkastades.

Den *andra* huvudgruppen utgörs av analyser och bedömningar där också värdeomdömen ingår som en viktig del i argumentationen; de bildar bas i evalueringen och formar sedan hans analys. Det rör sig om två typer av analys, en om det förflutna och en om framtida förhållanden.

När det gäller de retrospektiva analyserna av de olika aktörernas agerande i det förflutna, diskuterade Brandt vad som skulle ha kunnat göras annorlunda och vilka chanser som missats och kritiserade allvarliga missbedömningar av

läget. Det rörde sådana analyser som inte stämde med Brandts egen värde- och analyskala och där han skulle ha agerat på annat sätt om han varit i beslutsfattande ställning och haft mer makt. Det som politiskt skulle gynna Väst-Berlin bedömdes positivt och det som var negativt avvisades av honom.

Brandt kommenterade de många löpande förslag som framkom i den internationella diskussionen om Berlinfrågan. Han evaluerade en isolerad lösning av Berlinfrågan negativt och drog slutsatsen att en sådan skulle vara en skenlösning, ett delningsdiktat och utgöra en ensidig förändring till Väst-Berlins nackdel och bli beroende av osäkra pappersgarantier. Här använde sig Brandt av värderande beteckningar för att förstärka uttrycket för sin negativa uppfattning.

Han ansåg att om Väst-Berlin blev en fast beståndsdel av Förbunds-republiken skulle det inte finnas något Berlinproblem mer. Det var ett sätt för honom att förstärka Berlins funktion som centrum för den tyska frågan och samtidigt försöka undvika kommande hotfulla Berlinkriser.

Hans bedömning av västmakternas agerande i fyrmaktsförhandlingarna var i viss utsträckning negativ. Han värderade västmakternas agerande vid Berlinmurens tillkomst som för passivt och för initiativlöst, men uppfattade deras säkerhetsgarantier som mycket seriösa. Han gjorde den analysen att västmakterna och Väst-Berlins ledning tillsammans med fasthet och besinning hade avvärjt en hotande storkris.

Sovjets förslag i Berlinfrågan och dess Berlinpolitik evaluerades genomgående negativt. För Brandt skulle den försämra Väst-Berlins politiska situation och det fanns en stor risk att staden skulle bli en del av DDR.

I denna delaspekt har jag inte kunnat finna några positiva analyser eller bedömningar hos Brandt.

Brandt drog den slutsatsen att Sovjet arbetade med spänning och avspänning för att nå sina mål. Han trodde att DDR:s långsamma ekonomiska utveckling kunde ha varit en av orsakerna till Sovjets diplomatiska framstöt 1958. En annan var Väst-Berlins starka frihetliga utstrålning och dragningskraft på DDR och Öst-Berlin. Påståendet att väst förberedde ett anfallskrig betecknade Brandt som en illvillig ärekränkning.

Berlinmurens tillkomst 1961 berodde på massflykten till väst som hotade att undergräva DDR:s existens som självständig stat. Den blev för Brandt en bekräftelse på kommunismens misslyckande som politiskt system och ideologi.

Hans bedömning och analys av Sovjets mål varierade. Han trodde att dess långsiktiga Berlinpolitik skulle användas som en hävstång för att få västs godkännande av Europas och Tysklands delning, vilket kan betecknas som ett strate-

giskt argument. Andra motiv kunde vara att få västs erkännande av DDR. Ett mer kortsiktigt motiv var att driva ut västmakterna ur Väst-Berlin och politiskt isolera Förbundsrepubliken i det västliga lägret.

Ett separat fredsfördrag med DDR, som Sovjet ofta hotade med, skulle fördjupa Tysklands delning och det skulle innebära att västmakterna förlorade sin närvarorätt i Väst-Berlin. Det skulle vara en inblandning i det tyska folkets inre angelägenheter och förhindra eller försvåra ett enande. Det skulle för Brandt innebära att den tyska frågan var stängd för lång tid framåt. Om däremot den tyska frågan löstes skulle Berlinfrågan samtidigt få sin lösning.

Brandt ställde sig mycket kritisk till Adenauers passivitet, kraftlösa och tvekanande Berlinpolitik. Han ansåg att Adenauer borde ha tagit fler initiativ på sommaren 1961 då en kris var under uppsegling. Brandt ansåg att ett mer energiskt agerande från Adenauers sida kanske hade kunnat förhindra Berlinmuren. Han tyckte också att det kom för få förslag i huvudstadsfrågan och att Adenauers syn att Väst-Berlin ej borde bli en fullvärdig delstat i Förbundsrepubliken var felaktig och skadade och försvagade Väst-Berlin.

DDR bedömdes, som Brandts direkta motpart i Berlin, genomgående mycket kritiskt och negativt och han använde starkt fördömande ordval och beteckningar. Det var för Brandt självklart att diktaturen DDR saknade folklig legitimitet och han drog slutsatsen att DDR:s målsättning var att skaka förtroendet i Väst-Berlin och införliva den med DDR. Brandts evaluering av Ulbricht och Berlinmuren innebar att de måste avlägsnas för att en normalisering skulle kunna äga rum i Berlin, vilket var hans övergripande och allt överskuggande målsättning efter dess tillkomst.

Väst-Berlin spelade en stor roll i Brandts argumentation eftersom den var den politiska basen för hans agerande. Han hyllade ofta och ingående befolkningens livsvilja, psykologiska mod, fasthet och västvänliga inställning. Denna hade vid flera tillfällen förhindrat att en farlig kris hade utvecklats i Berlin, ansåg han.

Efter Berlinmuren föreslog Brandt en *modus-vivendi*-lösning i Berlinfrågan för att få till stånd en normalisering av Väst-Berlins svåra läge. Denna skulle dock bara vara möjlig att uppnå om de båda världsmakternas intressen utjämnades genom en världsvid avspänning. Han kom också med idén att det borde inrättas *Passierschein*ställen vid muren, som skulle göra det möjligt för västberlinare att besöka Öst-Berlin. Det var enligt Brandt små steg men bättre än inga alls. Detta pekade framåt mot hans senare östpolitik.

Prognoser eller prospektiva bedömningar var mindre vanligt förekommande. De bestod ofta av kombinerade referenser till de grundläggande huvudpunkterna och de olika aktörernas agerande. Brandt använde sig här ibland av

villkorssatser för att betona att det rörde sig om prognoser. Dessa fungerade som en form av varning till de olika aktörerna för de svåra konsekvenser ett felaktigt handlande i framtiden skulle kunna föra med sig. Det kunde t ex vara förslaget att förändra Berlins fyrmaktsstatus. Andra exempel var västmakternas kompromissvilja och tvekande under fyrmaktsförhandlingarna.

Trots prognosernas negativa utformning fick de ändå en positiv funktion för Berlin genom att han hoppades kunna få aktörerna att avstå från ett, ur hans och Väst-Berlins synvinkel, felaktigt agerande. Det är exempel på konsekvens-argument.

Ett annat sätt att använda prognoserna på är att Brandt gjorde en jämförelse mellan ett tänkt agerande och det nuvarande tillståndet. Han höll fram till Berlinmurens tillkomst hellre fast vid status quo, även om det inte skulle leda till någon förbättring, än gav sig in på något risktagande eller kompromisser när det gällde Berlins grundläggande rättigheter.

Brandt arbetade också i sina tal med långa historiska tillbakablickar där han konstaterade hur utvecklingen varit och gjorde jämförelser med vad man trott skulle hända. Han använde sig således relativt ofta i sina resonemang av historien och drog historiska analogier och paralleller. Historien och dess lärdomar var viktiga för honom och fungerade som referenspunkt för hans språkliga och politiska agerande.

Aspekt III. Expressiva och instrumentella funktioner. För att förstärka sin evaluering arbetade han ofta, och mest vid bedömning av de olika aktörernas agerande, med känslouttryck. Han betecknade muren som en skriande orätt, ett flagrant kränkande av avtal och en skammens mur. DDR karaktäriserades som en grym terrorregim, en brutal diktatur, en kräftsvulst och en quislingregim som använde sig av "likskändarnas nålstickspolitik". SED vilade på paranoidea lögner. Detta skedde också för att få åhörarna att dela hans preferenser samtidigt som han själv fick ge uttryck för känslor över östsidans agerande som var tacksamma att framhäva för den tyska publiken i både Förbundsrepubliken och DDR. Det framgår klart att han använde ett hårdare språkbruk om DDR än om Sovjet, vilket kan ha berott på Sovjet var mer betydelsefullt för honom. Det är ett exempel på det Graber kallar emotionella reaktioner och visar språkets expressiva funktion.

Brandt använde ibland i dessa sammanhang ett starkt antikommunistiskt språkbruk och en kallakrigs-retorik. Brandts fördömande av östsidans aggressioner och kommunismen är exempel på det som Graber kallar konsoliderings-symboler. Men han tillämpade ibland även värderande beteckningar för att få åhörarna på sin sida, t ex skenlösning och delningsdiktat.

Vid några tillfällen tog Brandt till ad hominem-argument, som fick en expressiv funktion för honom, för att få största möjliga effekt med sitt verbala agerande. Majoriteten av östtyskarna, trodde Brandt, önskade att djävulen tog Ulbricht. Han hade inte ens den hederskänsla som finns i interna relationer mellan förbrytare. Men i regel var han återhållsam med personkaraktärstiker och det var i så fall mest positiva omdömen som användes.

Brandt använde sig också ofta av honnörsorden frihet, demokrati och mänskliga rättigheter. Dessa är exempel på det politiska språkets instrumentella funktion.

Aspekt IV. Evalueringars roll i argumentationen. Evalueringarna i Brandts pläderingar som ett slags perceptionsfilter vid bedömningen av olika delaspekter och förslag och fick dessutom funktionen av styrmedel och riktpunkt för handlandet. Evalueringarna var den centrala komponenten i hans semantiska analys och de bestämde i stor utsträckning både hans val av fakta och hans slutsatser, preskriptioner. Utan dessa skulle Brandt inte ha kunnat utföra någon analys av sitt eget eller andras agerande.

Brandts evalueringar relaterades ibland till mål och avsikter hos de olika aktörerna i Berlinfrågan. Dessa kopplades i sin tur till den övergripande målsättningen hos honom, nämligen att bevara och helst försöka förbättra Berlins svåra politiska situation. De fungerade även som instrument vid bedömningen av motiven bakom aktörernas agerande. De uttrycktes av honom med reservationer och försiktighet för att framhäva för åhörarna att det rörde sig om osäkra analyser.

Sammanfattningsvis kan jag konstatera att Brandt i första hand arbetade med instrumentella och pragmatiska evalueringar snarare än kategoriska och normativa och att dessa bestämde utformning och inriktning på hans preskriptioner. De utgjorde tyngdpunkten i hans resonemang och han föredrog att argumentera med dessa som därigenom var den viktigaste och centrala delkomponenten i hans semantiska analys. De icke situationsbundna evalueringarna präglades under hela undersökningsperioden i stor utsträckning av stabilitet och konsistens.

Preskription

I det här kapitlet fortsätter och avslutar jag besvarandet av min första frågeställning. Jag analyserar Brandts uppmaningar, eller preskriptioner till de olika huvudaktörerna i Berlinfrågan; västmakterna, Sovjet, Förbundsrepubliken, DDR och Väst-Berlin 1948-1966. Kapitlet avslutas med en analys av hela den semantiska strukturen i Brandts argumentation. Jag redovisar också Ashbys studie av Brandts operationella kod och redogör för vilka av Brandts mer allmänna tankar om politik som också går igen i Berlinfrågan.

Berlinfrågan och västmakterna

Fyrmaktsavtal

Utifrån sin positiva värdring av fyrmaktsavtalen rekommenderade Brandt västmakterna att bevara och bekräfta sina rättigheter i Berlin. Detta uttrycktes kategoriskt efter Chrustjevs ultimatum 1958. Skälet för den generella preskriptionen angavs vara Berlins säkerhet.⁴⁵⁴

En annan generell rekommendation gällde det ansvar som de fyra makterna fortfarande hade. De måste hålla fast vid sitt ansvar, hävdade Brandt. Så länge Sovjet vägrade tyskarna självbestämmanderätt var västmakterna tvungna att hålla fast vid sitt rättsanspråk på hela Berlin.⁴⁵⁵

De specifika rekommendationerna berörde mer begränsade sakområden och frågor. Brandt vände sig ofta direkt till västmakterna och förkastade, vilket ovan påpekats, Dulles agentteori eftersom den evaluativt skulle kunna innebära en uppvärdering av DDR och en försämring av västs position i Berlin.⁴⁵⁶

Ryssarnas påstående att Väst-Berlin användes som ett centrum för spioneri, propaganda och undergrävande verksamhet bemöttes av honom med förslaget att sätta upp en fyrmaktskommission för att undersöka detta i båda delarna av Berlin. Samma sak gällde vem som respekterade fyrmaktsavtalen.⁴⁵⁷

Från sin negativa syn på FN:s roll vid en lösning av Berlinfrågan drog han slutsatsen att världsorganisationen inte borde kopplas in.⁴⁵⁸

Efter Berlinmurens tillkomst ansåg Brandt att ett återvändande till fyrmakts-

avtalen var ett rättsligt grundat och politiskt önskvärt krav, men att det inte borde tvingas fram med våld. Hans generella rekommendation om fyrmaktsstatusen stipulerade att den borde bevaras och helst åter sättas i kraft för hela Berlin även om den tycktes fiktiv, men att man borde skilja mellan rättsposition och hård realitet.⁴⁵⁹

Brandt hade i sitt berömda brev till Kennedy strax efter Berlinmuren krävt ett officiellt införande av tremaktsstatus för Väst-Berlin. Detta var en speciell omständighet präglad av läget i Berlin vid den tid då förtroendet för västmakterna höll på att försvinna och upprepades inte senare.⁴⁶⁰

Västmakternas roll i relationerna mellan Bonn och Berlin

Redan innan Förbundsrepubliken bildats 1949 krävde Brandt att det fria Berlin borde bli en fast beståndsdel av den kommande republiken. Detta krav upprepades sedan den grundats. De allierades förbehåll måste slopas och Berlin knytas närmare Förbundsrepubliken.⁴⁶¹

Efter Berlinmuren ändrade han uppfattning i sin evaluering och därmed i förlängningen en preskription av de allierades förbehåll och sade:

... eine Mitwirkung Berlins ohne jede Einschränkung ist da nicht möglich, so wie die Dinge liegen, denn keiner kann vernünftigerweise verlangen, ich verlange es jedenfalls nicht, dass die sicherheitsmäßigen Positionen der Westmächte in Berlin abgebaut werden sollen und durch andere Regelungen abgelöst werden sollen.⁴⁶²

Vid försöken att nå fram till ett *modus vivendi* i Berlinfrågan hoppades han att västmakterna och tyskarna kunde enas om att banden mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken skulle stärkas under de allierades högsta ansvar.⁴⁶³

Fyrmaktsförhandlingar och lösning av Berlinfrågan

Grunden för fyrmaktsförhandlingarna måste vara en klar rättsbas och angavs entydigt av honom i linje med hans positiva syn på fyrmaktsavtalen.⁴⁶⁴

Brandts rekommendationer angående västmakternas förhandlingssätt innehöll både råd och kritik. Han värderade västmakternas förhandlingssätt som för passivt och önskade därför en större rörlighet – ”dass wir herausmüssen aus den Schützengräben des kalten Krieges ...”. Han rekommenderade fasthet i det principiella kombinerat med rörlighet i det praktisk-politiska.⁴⁶⁵

Efter Kubakrisens slut värderade Brandt det internationella läget positivt. Det gynnsamma läget borde utnyttjas och initiativet stanna hos väst som måste komma med ett Berlinförslag.⁴⁶⁶

Preskriptioner angående innehållet i förhandlingarna utgjordes dels av den ram inom vilka förhandlingarna borde äga rum, dels av kommentarer till de olika förslag och konstruktioner som diskuterades.

Berlinfrågan fick inte behandlas isolerat utan måste behandlas som en del av den tyska frågan.⁴⁶⁷

Han ansåg att västmakterna i sina svarsnoter på ultimatumet borde förklara sig beredda att förhandla med Sovjet.⁴⁶⁸ Men han sade nej till förslaget att göra Väst-Berlin till ett slags Danzig, som den fristat Danzig var under mellankrigstiden. Som en evaluering för sin preskription påpekade Brandt att Danzig var utgångspunkt för det andra världskriget och att Väst-Berlins geografiska läge var annorlunda.⁴⁶⁹

Inför och under Genèvekonferensen 1959 varnade han västmakterna för en lösning som vilade på en moralisk kapitulation. Vid en interimslösning, som de allierade var inställda på att nå fram till, måste de grundläggande huvudpunkterna, fritt tillträde, västs närvaro och Väst-Berlins livsduglighet bevaras.⁴⁷⁰

Man borde kunna reglera praktiska och tekniska frågor. Till detta tema återkom Brandt ofta. Det borde även bildas en interadministrativ kommission för hela Tyskland och en underkommission för Berlin som skulle kunnat ta upp praktiska frågor.⁴⁷¹ Förslaget togs inte upp av stormakterna.

Berlins delning orsakade mycken polemik och många konflikter mellan Öst-Berlin och Väst-Berlin. Ryssarna krävde medkontroll i Väst-Berlin. Brandt påpekade att detta krav bara kunde mötas med västmakternas motkrav på medkontroll i Öst-Berlin.⁴⁷²

Brandt ansåg att det bara borde föras förhandlingar som utgick från kravet på att återupprätta de brutna rättigheterna och den situation som fanns den 12 augusti 1961 då Berlin var en öppen stad. Berlinmuren borde göras till en del av de internationella förhandlingarna och den måste bort.⁴⁷³ Genom fria val i hela Berlin skulle en återförening av staden kunna äga rum. Detta skulle kunna vara vägen för Tyskland som helhet, trodde han.⁴⁷⁴

För Brandt framstod efter Kubakrisen bemödandet om ett *modus vivendi* i Berlinfrågan som nödvändigt.⁴⁷⁵ Brandts förändrade syn på en lösning av denna framträdde då tydligt och han var beredd att ge *modus vivendi* företräde framför fasthållandet vid status quo, men den tyska frågan måste hållas öppen.⁴⁷⁶

Västmakternas närvaro och frågan om fritt tillträde

I linje med sin positiva evaluering av västmakterna ansåg Brandt att de måste ha stridskrafter kvar i Berlin vid en möjlig mellanlösning och fram till en återförening.⁴⁷⁷ Den vanligaste åsikten hos honom var att det fria tillträdet till Berlin måste finnas utan inskränkningar.⁴⁷⁸

De allierades Berlinpolitik

När det gäller de allierades Berlinpolitik i början på 50-talet hävdade Brandt att Väst inte borde reagera tveksamt för då är den andra sidan beredd till nya våldsakter. Vid krisen i samband med Berlinmuren tio år senare ansåg han att det fanns en punkt vid vilken man var tvungen att deklarera att man inte vek tillbaka mer. Denna punkt var uppnådd. Väst måste agera mer avgörande än tidigare.⁴⁷⁹

I konsekvens med sin positiva värdering av västmakterna, förklarade Brandt att han var motståndare till varje ensidig försvagning av västs position i Berlin. Chrustjevs hot med en separatfred med DDR borde bemötas genom en politisk offensiv från väst.⁴⁸⁰

Vid krisen i samband med Berlinmurens tillkomst är det märkbart att han inte var nöjd med västs agerande. I sitt brev till Kennedy meddelade han att Berlin förväntade sig mer än ord. Berlin förväntade sig politisk aktion.⁴⁸¹

Man kan spåra en viss fruktan hos honom att västmakterna skulle försvaga eller ge upp sin position. Han påpekade att det efter Münchenavtalet 1938 knappt gick ett år förrän det andra världskriget bröt ut och varnade för ett nytt München.⁴⁸²

Han hävdade att mycket försummades 1949 och 1950. Då drogs skiljelinjen mellan Bonn och Berlin skarpare än det internationella läget krävde. USA fick inte vara lika oförberett som före den 13 augusti 1961.⁴⁸³

De allierades garantier för Väst-Berlins säkerhet

”Vi får inte bortse från det faktum att garantierna för Väst-Berlin inte har antastats eller respekterats.”⁴⁸⁴ Brandt hänvisade till NATO som slog fast att dess rättigheter i Berlin måste upprätthållas.⁴⁸⁵

Han bedömde västs närvaro i Väst-Berlin som livsviktig och krävde därför att den måste upprätthållas tills den tyska frågan var löst. Ett interimsavtal om Berlin måste innehålla skyddsmakternas rättigheter. Den personliga och politiska friheten skulle säkras med mer än pappersgarantier.⁴⁸⁶

Berlinfrågan och Sovjet

Sovjets roll i fyrmaktsförhandlingar för en lösning av Berlinfrågan

Från sitt internationella perspektiv på Berlinfrågan föreslog Brandt att västmakterna borde förhandla om Berlin i samband med den tyska frågan. På

frihetens grundval borde relationerna till Sovjet göras sakliga.⁴⁸⁷

Brandts kritik av Sovjet för dess förslag om en isolerad lösning av Berlinfrågan förekommer redan före Genèvekonferensen 1955. Han varnade för en "Sonderregelung" och internationalisering av staden. En sådan lösning skulle vara första steget mot Berlins införlivande i östzonen.⁴⁸⁸

Brandts kategoriska syn på Berlinfrågan fick honom att påpeka för Sovjet att det fick ta ansvar för ensidiga olagligheter vid ett separat fredsfördrag och att ett sådant vore ett delningsdiktat.⁴⁸⁹

Sovjets Berlinpolitik

Brandt framhöll för Sovjet att det var tvunget att inse att det inte kom någonsans med hot. Detta motiveras på följande sätt: "Genom mer realism i Berlinfrågan skulle de bespara sig själva och oss mycken förgelse."⁴⁹⁰

Till de mer konkreta rekommendationerna hörde Brandts uppfattning att Chrusjtjev måste övertygas av västmakterna att Berlin inte var någon svag punkt i västs position. Det fanns bara ett klart nej till det sovjetiska förslaget att ensidigt förändra förhållandena i Berlin. Tillbakadragandet av trupper kunde inte påbörjas i Berlin utan måste snarare sluta där.⁴⁹¹

Han hävdade att även Sovjet var skyldigt att ta hänsyn till att västs trovärdighet stod på spel om man inte höll de givna garantierna i Berlin.⁴⁹² Friheten spelade också en stor roll och var viktig i hans argumentation: "Hände weg vom freien Berlin!"⁴⁹³

I linje med sin negativa evaluering av Berlins svåra situation krävde han att man skulle börja med förhållandena i Öst-Berlin om man ville normalisera situationen i Berlin.⁴⁹⁴

Vad skulle Sovjet göra för att man skulle kunna tala om en avspänning i Berlin? Brandt riktade tre uppmaningar till Sovjet: 1. garantera fri trafik mellan Berlin och Förbundsrepubliken; 2. tillåt inte SED och zonregimen att genomföra några nya provokationer; 3. visa genom behandling av människorna att en verklig förändring eftersträvas.⁴⁹⁵

Relationerna mellan Sovjet och DDR

Berlin var enligt Brandt för en normalisering mellan Sovjet och Förbundsrepubliken, men denna fick inte äga rum på bekostnad av 16 miljoner landsmän som måste leva i östzonen.⁴⁹⁶

Utifrån sin negativa evaluering av Ulbricht och det kommunistiska systemet krävde han att de avlägsnades och ansåg att ryssarna hade det avgörande ordet.⁴⁹⁷

Berlinfrågan och Förbundsrepubliken

Väst-Berlin i Förbundsrepublikens utrikespolitik

Brandt uppmanade förbundsregeringen att inte sluta några fördrag i vilka Berlin inte togs med. Berlin skulle i framtiden generellt företräddas folkrättsligt och utrikespolitiskt av Förbundsrepubliken.⁴⁹⁸ Han gav uttryck för denna uppfattning eftersom han var missnöjd med regeringens agerande.

Brandt krävde att Förbundsrepublikens regering och dess opposition, när det gällde frågor om Tyskland, bara borde avge gemensamma deklARATIONER gentemot Sovjet.⁴⁹⁹ Denna slutsats drog han från sin positiva värdering av gemenskap i västtysk utrikespolitik.

När Väst-Berlin spärrades av från zonen 1952 krävde Brandt snabba och effektiva motåtgärder från regeringen därför att den inte hade klarat ut Berlinfrågan vid förhandlingarna om västfördragen, som borde ha skett i alltyskt intresse.⁵⁰⁰

Brandt värderade regeringen Adenauers agerande i Berlinfrågan under sommaren 1961 som alldeles för passivt. Han föreslog på en presskonferens i juli 1961 att man borde ta upp Sovjets förslag om en fredskonferens. Den dåvarande regeringen var emot detta.⁵⁰¹

Han besökte utrikesminister von Brentano den 11 augusti 1961 och påpekade med eftertryck för denne risken för en avspärrning av Berlin. I min intervju 1985 frågade jag om han trodde att Berlinmuren hade kunnat förhindras. Han svarade: "Bleibt eine offene Frage".⁵⁰²

Brandt menade på hösten 1963 att en konstruktiv utrikespolitik stödd av de stora partierna var livsviktig för Tyskland. Från denna värdering drog han slutsatsen att man inte fick pendla mellan polerna allt eller intet, utan nu måste koncentrera allt på förbättringar för Berlin och lättnader för landsmännen i östzonen.⁵⁰³

Berlins statsrättsliga ställning och inomtyska tillhörighet

"Det fria Berlin måste förankras som en fast beståndsdel i den kommande provisoriska Förbundsrepubliken och måste kunna fungera som likaberättigad part eftersom den företräder Öst-Tyskland", påpekade Brandt redan i början av 1949 innan Förbundsrepubliken utropats. Berlin borde fullt ut inlemmas i Förbundsrepubliken som tolfte delstat utan att inkräkta på de allierades rättigheter.⁵⁰⁴ Det måste även klargöras att staden folkrättsligt var en del av Förbundsrepubliken.⁵⁰⁵

Förbundsrepublikens Berlinpolitik

Brandt tyckte att nationalpolitiska nödvändigheter måste gå före gruppegoistiska intressen. 1949 och 1950 försumrades mycket. Nu fick man se upp så att inga värre misstag begicks. Initiativlösheten och överksamheten före den 13 augusti fick inte upprepas.⁵⁰⁶

”Efter de senaste händelserna i zonen, som innebär en fördjupad delning av Tyskland, måste Berlins ställning stärkas.”⁵⁰⁷ Denna slutsats drog Brandt 1954 från sin syn på Berlinfrågan som en del av den tyska frågan.

Brandt föreslog att en gemensam administrativ kommission borde bildas med representanter för Förbundsrepubliken och DDR. Den skulle arbeta som interzonhandelskommissionen och ta upp frågor som berörde teknisk-praktiska angelägenheter,⁵⁰⁸ för att komma till rätta med det delade Berlins mycket svåra politiska situation.

Åtgärder för att stärka Väst-Berlins ställning

Brandt framhöll redan 1952 att Berlin krävde att dess riksdagsmän valdes direkt till förbundsdagen. Det vore inte mer än rätt och rimligt att Berlins riksdagsmän erhöll full rösträtt i förbundsdagen.⁵⁰⁹ Han var missnöjd med regeringens agerande när det gällde åtgärder för att stärka Väst-Berlins ställning. Utifrån sin negativa uppfattning kom han med flera förslag. Ett sätt att stärka Berlins ställning vore att förmå Förbundsrepubliken att förlägga hela förbundsmyndigheter till Berlin och inte bara delar av dem, som nu skedde.⁵¹⁰

Huvudstadsfrågan

Det symbolvärde som Berlin representerade i den alltyska politiken sågs positivt av Brandt och därför föreslog han att Berlin åter borde bli huvudstad. I Bonn betraktade man emellertid Berlin som den tänkta och kommande huvudstaden. Mot detta polemiserade han och framhävde att det enligt hans mening bara kunde handla om att Berlin var huvudstad i den folkrättsliga staten med 1937 års gränser.⁵¹¹

”Det är en stor uppgift att fortsätta uppbyggnaden av den tyska huvudstaden Berlin. Den kan inte och kommer inte att kunna lösas ur det alltyska problemet.”⁵¹² Detta påpekande gjorde Brandt när förbundsdagen den 6 februari 1957 formellt hade beslutat att Berlin skall vara den tyska huvudstaden. Han bekräftade i min intervju 1985 att det var han som tog initiativet till förbundsdagens deklaration och att han var nöjd med den.

Efter 1957 tog Brandt inte upp frågan om Berlin som framtida huvudstad så ofta.⁵¹³ "Berlinmurens tillkomst skakade Berlins anspråk på att vara tysk huvudstad och blev för mig en djup vändpunkt", skrev han 1976. Vid förbundsdagens omröstning den 21 juni 1991 var det återförenade Tysklands huvudstad skulle förläggas röstade Brandt ja till Berlin.⁵¹⁴

Berlinfrågan och DDR

DDR:s legitimitet och frågan om erkännande och förhandling

Genom Brandts evaluering av regimen i DDR är det ganska lätt att dra slutsatser om hans rekommendationer till den. Ulbrichtregimen måste bort, eftersom den var en kräftsvulst för det tyska folket. Det avgörande ordet hade ryssarna.⁵¹⁵

Utifrån sin negativa bedömning av DDR drog Brandt redan 1949 slutsatsen att full klarhet måste råda och att det för förbundsregeringen varken existerade ett *de jure* eller ett *de facto* erkännande av regeringen i zonen.⁵¹⁶

Inför Genèveförhandlingarna 1959 deklarerade han att han var beredd att gå så långt det var möjligt utan att politiskt erkänna zonen.⁵¹⁷

Det kunde inte komma ifråga att förhandla med den sk regeringen i sovjetzonen, framhävde Brandt. "Man skall inte förhandla med förbrytarfirman GPU (Grotewohl – Pieck – Ulbricht)."⁵¹⁸ Efter murens tillkomst hette det att senaten var beredd att förhandla med Öst-Berlin.⁵¹⁹

DDR:s metoder mot Väst-Berlin

Brandt värderade DDR:s metoder mot Väst-Berlin mycket negativt och krävde därför att de skulle upphöra.

Formuleringarna var skarpa. "Senaten var tvungen att skärpa kampen mot de kommunistiska plågoandarnas och likskändarnas nålstickspolitik och trakasserier. Väst-Berlin måste bemöda sig om en nationell solidaritetspolitik med människorna i zonen. Det hade inget att göra med ett politiskt erkännande av Pankow", påpekade Brandt 1953.⁵²⁰

Vid Berlinkrisens början hette det: "Bort med händerna från det fria Berlin!"⁵²¹

Vid den svåra psykologiska kris som uppstod i Väst-Berlin 1962 när en byggnadsarbetare, Peter Fechter, sköts vid Berlinmuren under ett flyktförsök till väst och sedan fick ligga och förblöda utan att de allierade ingrep, påpekade Brandt ett viktigt faktum: "Väst-Berlin får inte i sin upprördhet låta det intrycket uppstå att vi glömt bort var de sitter som är ansvariga för allt det som plågar oss."⁵²²

”Senaten kommer med all kraft att tillbakavisa varje försök från den andra sidan att använda våra medborgares lidande i båda delar av staden som ett medel för politisk utpressning”, sade Brandt.⁵²³

DDR:s Berlinpolitik

Brandts förslag gick ut på att försöka uppnå lättnader på olika områden i Berlin. Han vände sig då till myndigheterna i Öst-Berlin. Rent formellt var det magistraten som han skulle kontakta men ofta riktades uppmaningarna även till regeringen i Pankow eftersom det var den som i sista hand bestämde.

Mot bakgrund av Berlins mycket onormala situation skulle man kunna börja med spårvagnarna och telefontrafiken.⁵²⁴

Efter Berlinmuren blev åtgärderna för att underlätta för befolkningen i Berlin mer nödvändiga än tidigare och tekniska och praktiska frågor under de allierades skyddstak måste lösas.⁵²⁵

” ’Der Spitzbart’ och vad hans system har skapat av hat och nöd måste bort”, krävde han.⁵²⁶ Brandt värderade regimen i DDR starkt negativt och drar slutsatsen att den måste bort för att läget i Berlin skulle kunna normaliseras. Det samma gäller den förhatliga Berlinmuren: ”Berlinmuren måste bort!”⁵²⁷

Berlinfrågan och Väst-Berlin

Lösning av Berlinfrågan och befolkningens rättigheter

Under blockaden 1948-1949 menade Brandt att demokratiskt självstyre under fyrmaktskontroll borde införas och fria val borde hållas i hela Berlin.⁵²⁸ Väst-Berlin var varje dag beredd att medverka till en folkomröstning i hela staden, slog han fast under Genèvekonferensen 1959.⁵²⁹ Demokrati var ett villkor. När det gäller östzonen påpekade han redan 1949: ”Kravet på fria, lika, hemliga och direkta val måste ständigt riktas till makthavarna i östzonen och den östra sektorn av Berlin.”⁵³⁰

Senaten måste se till att Väst-Berlins säkerhet, ordning och livsduglighet bevarades vid ett avtal om Berlin, menade Brandt.⁵³¹

Men det var en stor skillnad mellan ett rättsanspråk på hela Berlin och de hårda garantierna som bara gällde Väst-Berlin. Det var en illusion att tro att västmakterna kunde vara verksamma på andra sidan Berlinmuren. Mot denna bakgrund hävdade han att befolkningen inte borde leva med en sådan föreställning.⁵³²

Väst-Berlins Berlinpolitik

Ifråga om Brandts synpunkter på det lokala agerandet i Väst-Berlin måste Senaten konsekvent kämpa i och för Berlin, menade han under Berlinblockaden 1948. En flexibel offensiv politik var nödvändig och man måste undersöka om läget inte hade förändrat sig.⁵³³

Befolkningen kommer aldrig att finna sig i skammens mur och den måste övervinnas i mänsklighetens, avspänningens och fredens intresse.⁵³⁴

1981 menade Brandt:

Das Monstrum der Berliner Mauer wird nicht isoliert, sondern nur im Zusammenhang mit grösseren Veränderungen überwunden werden.⁵³⁵

I sina memoarer 1989 skrev Brandt profetiskt några månader före Berlinmurens fall:

Und Berlin? Und die Mauer? Die Stadt wird leben, und die Mauer wird fallen. Aber eine isolierte Berlin-Lösung, eine, die nicht mit weiterreichenden Veränderungen in Europa und zwischen den Teilen Deutschlands einhergeht, ist immer illusionär gewesen und im Laufe der Jahre nicht wahrscheinlicher geworden.⁵³⁶

När det gäller befolkningens psykologiska tillstånd konstaterade Brandt att Väst-Berlin sedan länge hade vant sig vid att ej vika undan för naket våld eller militär utpressning.⁵³⁷ Berlin skulle bara bestå prövningen om den litade till två saker. Den ena var de allierades garantier och den andra befolkningens vilja att hävda sina rättigheter och moral.⁵³⁸

Under blockaden rekommenderade Brandt en kompromisslös kamp för människovärde, rättssäkerhet och oavhängighet.⁵³⁹

I ett tal vid Ernst Reuters bortgång menade Brandt att ”vi måste arbeta vidare i Reuters efterföljd med en kontinuerlig politik i hans anda, använd på en föränderlig värld”.⁵⁴⁰

Staden var tvungen att räkna med en särställning på längre sikt. Delningen kunde vara länge, men det var fel att tro att man hade funnit sig i den.⁵⁴¹

Senaten ansåg att Berlinmuren måste göras mer genomskinlig i de berörda människornas intresse.⁵⁴²

En analys av preskriptionernas funktion i Brandts argumentation i Berlinfrågan

I det här avsnittet kommer jag att fortsätta och avsluta besvarandet av min första frågeställning; nu med avseende på det preskriptiva innehållet i Brandts argumentation.

Den semantiska komponenten preskription framgår i regel nästan alltid ur den föregående evalueringen som i sin tur kan vara explicit eller implicit. Den ger uttryck för råd, uppmaningar och förslag till de olika aktörerna i Berlinfrågan, dvs vad de bör – eller inte – bör göra.

Bland Brandts preskriptioner i Berlinfrågan kan två aspekter urskiljas. Den första och mest omfattande aspekten är de generella rekommendationerna till de olika aktörerna. Den andra aspekten syftar på de mer begränsade råd och konkreta förslag, som ges till de inblandade. För mina teoretiska resonemang om preskriptioner hänvisas till kapitel 3.

Aspekt 1. Generella rekommendationer. Den mest grundläggande, generella och ovillkorliga preskriptionen gällde fyrmaktsavtalen och Berlins fyrmaktsstatus. Här var Brandt kategorisk eftersom det gällde stadens rättsliga grundval och säkerhet. En förändring skulle kunna rubba villkoren för Väst-Berlins oberoende och livsduglighet.

Brandt hoppades emellertid att det genom offensivt inriktade uppmaningar, som var villkorliga till sin karaktär, skulle vara möjligt att utvidga och förbättra avtalen om Berlin. Men det fanns även många praktiska och tekniska frågor som skulle kunna lösas på så sätt.

Fram till Berlinmurens tillkomst önskade Brandt att de allierades förbehåll, att Väst-Berlin inte kunde bli en fullvärdig delstat i Förbundsrepubliken, borde slopas. Efter muren återkom han inte till detta krav utan nu ansåg han att de allierades skyddstak över Väst-Berlin borde bestå. Han hade således ändrat uppfattning i sin mer villkorliga preskription och de allierades säkerhetsgarantier var nu värdefullare för honom än statsrättsliga relationer.

I de utdragna fyrmaktsförhandlingarna föreslog Brandt västmakterna att agera med större offensiv rörlighet och att de borde förhandla om Berlinfrågan som en del av hela den tyska frågan för att komma bort från det begränsade perspektivet som Berlinfrågan utgjorde. Det borde hållas fria val i hela Tyskland för att uppnå en återförening som var hans långsiktiga strävan. Detta var en generell, långsiktig och ovillkorlig preskription som ibland fick en kategorisk prägel.

Lika absolut och ovillkorligt var Brandts ställningstagande till de olika förslag som ofta framfördes från östsidan om en isolerad lösning av Berlinfrågan. För honom var det fullständigt uteslutet att acceptera dem eftersom de skulle innebära en försämring ur Berlins synvinkel. Därför rekommenderade han västmakterna, tydligt och obetingat, att hålla fast vid status quo om inget bättre kunde uppnås.

Efter Berlinmurens tillkomst, som innebar en djup vändpunkt i Brandts Tysklands- och Berlinpolitiska tänkande, föreslog han västmakterna att gå till politisk offensiv i fyrmaktsförhandlingarna för att försöka få bort den eller göra den mer genomskinlig.

Brandt hoppades att genom kraftfulla och kategoriska preskriptioner förmå västmakterna till en starkt offensiv inriktning av deras Berlinpolitik, eftersom hans eget handlingsutrymme och inflytande var begränsat i den roll som regerande borgmästare innebar. Genom att gå till politisk offensiv trodde han att man skulle kunna åstadkomma en förbättring för Berlin. Han rekommenderade väst att ta egna initiativ och komma med motförslag till östsidans många framställningar om en lösning av Berlinfrågan. Passivitet skulle bara missgynna Berlin och var i längden inte tillfredsställande. Det skulle bara vara till fördel för den andra sidan som då nästan helt fick bestämma agendan. Det var ett exempel på en offensivt inriktad agerande för att förbättra läget i Berlin.

I linje med denna generella rekommendation föreslog Brandt att väst borde försöka uppnå ett *modus vivendi* i Berlin för att normalisera och erhålla mänskliga lättnader för stadens inneboende. Detta förslag kom relativt snabbt eftersom han insåg att muren skulle komma att finnas länge. Men man fick för den skull inte förlora den tyska frågan ur sikte, som var hans utrikespolitiska och internationella perspektiv.

En av Brandts återkommande frågor gällde huvudpunkterna, dvs fritt tillträde, truppervaror och Väst-Berlins livsduglighet, vilka absolut måste bevaras. Han var kategorisk i det avseendet. Preskriptionerna fick här ofta en ovillkorlig prägel och det fanns inte plats för några kompromisser. Både östs och västs agerande tvingade honom till en kompromisslös hållning och det framgår av hans hårda och militanta språkbruk att det inte fanns något förhandlingsutrymme. Kunde man inte förbättra Berlins politiska läge, vilket var hans långsiktiga målsättning, måste man ovillkorligen hålla fast vid och slå vakt om huvudpunkterna. Någon minskning, förändring eller försvagning av dessa kunde inte komma ifråga. Det kan här noteras att ju viktigare ett sakområde var för Brandt desto kraftigare och tydligare markerade han detta språkligt sett genom att använda ett hårt och kategoriskt språk.

Brandt rekommenderade i skarpa och otvetydiga ordalag Sovjet att inte för-

söka åstadkomma någon isolerad lösning av Berlinfrågan. Det skulle kunna innebära slutet på Väst-Berlins oberoende och ett införlivande med DDR. Sovjet borde hålla fast vid gällande fyrmaktsavtal och inte genom ensidiga hot, utan med mer realism, agera i Berlinfrågan. Han uppmanade Sovjet, att avstå från alla tankar på ett separat fredsfördrag – vilket DDR sedan länge krävt – eftersom det ur hans synvinkel skulle omöjliggöra en lösning av både den tyska- och Berlin-frågan.

Brandt ansåg att Sovjet borde tillåta fri trafik mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken, som ofta försvårades och fördröjdes. Den måste se till att läget i och omkring Berlin normaliserades. För att uppnå detta uppmanade han Sovjet att avlägsna Ulbricht och hans omänskliga system.

Brandts uppmaning till Sovjet återspeglade ett missnöje med och en upprördhet över Väst-Berlins svåra politiska situation. Hans önskade bestämt få en förändring till det bättre till stånd. Hans uppmaningar var i regel kategoriska, långsiktiga och mycket konkreta och tydliga i sin språkliga utformning. De var lätta att förstå och torde ha gått fram som politiska signaler, även om de inte fick någon större praktisk betydelse för Sovjets agerande.

Brandts överordnade i Förbundsrepubliken var den konservativa regeringen Adenauer. Brandt föreslog att Bonn och Väst-Berlin bara borde avge gemensamma utrikespolitiska deklarationer för att undvika att östsidan skulle kunna utnyttja motsättningar dem emellan. Han rekommenderade Adenauer att ta upp Sovjets idé med en fredskonferens på sommaren 1961 för att komma bort från de starka fokuseringen på Berlinfrågan.

Brandt varnade utrikesminister Brentano för en avspärrning av Väst-Berlin, som många fruktade skulle komma, i syfte att stoppa den lavinartade flyktingströmmen. Bonn borde också försöka utforma sin utrikespolitik så att den politiska situationen för östtyskarna normaliserades och förbättrades.

Han föreslog regeringen i Bonn att agera tydligare så att det klargjordes att Väst-Berlin folkrättsligt sett var en del av Förbundsrepubliken. Väst-Berlins ställning borde förbättras och banden mellan den och Förbundsrepubliken förstärkas. Staden måste förklaras som Tysklands huvudstad, vilket Brandt så småningom lyckades uppnå.

Brandts preskriptioner till Adenauer var generella och långsiktiga men i regel inte kategoriska utan snarare villkorliga till sin karaktär. Han använde ett mer dämpat och konciliant språkbruk därför att han var underställd Bonn och beroende av dess goda politiska vilja och samarbete.

DDR värderades genomgående utomordentligt negativt och följaktligen blir hans uttalanden om den östtyska regeringen mycket kritiska och fördömande.

Brandt använde tydliga och kraftfulla preskriptioner som påtryckningsmedel och krävde att Ulbrichtregimen och dess människofientliga system måste avlägsnas. Förbundsrepubliken fick inte erkänna eller förhandla med den. Det skulle ur hans synvinkel föra med sig en risk att Väst-Berlins politiska läge och position försämrades eller försvagades.

DDR borde genast upphöra med sina kränkande, folkrättsligt förkastliga metoder mot Väst-Berlin och inte ägna sig åt politisk utpressning. Bort med händerna från det fria Berlin, heter det ofta i hans tal.

Efter murens tillkomst rekommenderade Brandt regimen i DDR att man tillsammans borde lösa tekniska och praktiska problem i den delade staden. Helst ville han att muren avlägsnades, men då detta inte verkade särskilt troligt, föreslog han i stället mänskliga lättnader.

För att återföreina Väst- och Öst-Berlin borde det hållas fria och hemliga val i hela staden. Detta förslag var omtyckt överallt i hela Berlin och Brandt kunde här dra nytta av sin mycket stora popularitet som regerande borgmästare.

Preskriptionerna till DDR var generella, ovillkorliga och långsiktiga och hade som målsättning att förbättra Väst-Berlins besvärliga politiska situation och få en normalisering till stånd i och omkring Berlin.

Väst-Berlin var bas för Brandts agerande i Berlinfrågan. Han riktade uppmaningar både till de allierade, till sitt samarbetsparti CDU och till sig själv.

Västmakterna måste hålla fast vid huvudpunkterna. Det var en nödvändigt eftersom Väst-Berlins självständighet och frihet helt var beroende deras garantier, beslutsamhet och agerande.

Befolkningens självhävdelevilja var en viktig förutsättning för Brandts agerande. Vi måste hålla fast vid den, slog han ofta fast.

Brandt föreslog och försökte övervinna Berlinmuren och göra den mer genomskinlig. Han och senaten kämpade för denna målsättning och de lyckades, i december 1963 genom Passierscheinavtalet, göra den mer transparent och uppnå vissa mänskliga lättnader.

Aspekt II. Konkreta förslag. Den andra gruppen av preskriptioner är mer begränsade till sin karaktär och innehåller specificerade råd och förslag till de olika aktörerna i Berlinfrågan.

Brandt ansåg att det borde tillsättas en fyrmaktskommission för att granska det omfattande spioneriet i Berlin och att den skulle undersöka vem som kränkte fyrmaktsavtalen om Berlin.

Brandt skrev till Kennedy strax efter murens tillkomst och krävde i skarpa ordalag att Väst-Berlin borde få se prov på mer beslutsamhet än lama diplomatiska protester.

Han föreslog både regeringen i Bonn och i Öst-Berlin att det borde tillsättas en gemensam administrativ kommission, som interzonhandelskommissionen, för att försöka lösa tekniska och praktiska problem länderna emellan.

Brandt förordade vid flera tillfällen en folkomröstning i hela Berlin för att utröna befolkningens inställning till östsidans olika förslag.

Sammanfattningsvis kan jag konstatera att Brandts preskriptioner hade till syfte att bevara och bekräfta Väst-Berlins frihet, självständighet och oberoende. De hade en generell, långsiktig, kategorisk och ovillkorlig snarare än en begränsad, kortsiktig, relativ och villkorlig karaktär. Förbättringar och lättnader var det strategiska målet för Brandts i regel pragmatiska preskriptioner i Berlinfrågan. Dessa kännetecknades av systematik och konsekvens och det förelåg ett starkt logiskt samband mellan hans evalueringar och preskriptioner och jag kan således inte på någon punkt finna att han resonerar motsägelsefullt, dvs att preskriptionen står i strid med evalueringen.

Den semantiska argumentationens struktur – en analys och sammanfattning

Jag kommer här att redovisa hur Brandt bygger upp sin argumentation och hur han använder sig av det politiska språket.

Han kopplar ihop de två komponenterna, evaluering och preskription, där evalueringarna utgör tyngdpunkt i hela den semantiska strukturen.

Tre argumentgrupper dominerar kvantitativt sett.

Grupp I. Den vanligast förekommande i Brandts resonemang är evalueringen. Preskriptionen är ofta så självklar och entydig att den ej alltid sägs ut utan den är implicit och auditoriet kan själv dra en korrekt slutsats. Denna argumentgrupp är ett typiskt exempel på hur en politiker som Brandt resonerar och tar ställning.

Grupp II. Den andra argumentgruppen utgörs av resonemang där evaluering och preskription följer nära på varandra. Preskriptionen har som målsättning områden som var särskilt väsentliga för Brandt.

Inte någon av komponenterna motsäger varandra och detta sätt att resonera är ett illustrativt exempel på Brandts argumentation i Berlinfrågan. Den är motsägelsefri och strikt logisk till sin natur och omsorgsfull och noggrann i semantiskt hänseende.

Grupp III. Den tredje gruppen består av ofullständiga utsagor. Ett led är ofta överhoppat, eller underförstått; de enskilda komponenterna kommer inte i en strikt logisk-semantisk ordning. De är exempel på en mer osystematisk struktur i Brandts argumentation. Det är dock inte alltid nödvändigt att en politiker skall resonera systematiskt utan många andra faktorer påverkar ofta hans argumentation.

I regel finns alla tre argumentgrupperna med i varje tal eller artikel av Brandt och de är då blandade på ett osystematiskt eller slumpmässigt sätt och det går inte att urskilja något regelbundet mönster eller struktur i de inbördes relationerna mellan dessa grupper.

En komponent eller argumentgrupps placering i det empiriska materialet avgörs ofta av dess funktion eller betydelse. Särskilt tydligt är detta när det gäller evalueringarna som präglas av sin tillhörighet till en större semantisk struktur. Evalueringarna är ofta konsistenta över tiden och skulle annars inte fungera som de centrala samordnare de måste vara för att ett språk, ur semantisk synvinkel, skall vara invändningsfritt.

I Brandts verbala agerande fungerar evalueringarna som instrument för att nå fram till det språkliga målet som är preskriptionerna. Man kan här lätt se att de värden som preskriptionerna och evalueringarna ger uttryck för är logiskt konsistenta och motsägelsefria. Det finns med andra ord en relativt stark logik och soliditet i Brandts argumentation.

Brandts språk i Berlinfrågan är starkt normativt och uppfordrande till sin karaktär och syftar till handling och förverkligande av för Brandt centrala målsättningar. Det är ett praktiskt språk med få abstrakta och teoretiska resonemang och det ger uttryck för konsekvens. Han har även förmågan att kunna uttrycka komplicerade saker på ett enkelt och lättfattligt sätt och hans praktiska språk ligger i linje med hans önskan att vara begriplig och nå ut med sitt budskap. Därmed inte sagt att han avstår från nyanser och distinktioner när sådana behövs för att klargöra vad han menar. Argumentationsmönstret är öppet och har en flexibel, pragmatisk prägel som återspeglar hela Brandts tänkande. Pragmatismen kan ses som en lärdom från hans långvariga vistelse i Skandinavien från 1933 till 1946. Detta går sedan igen i hela Brandts sätt att argumentera under efterkrigstiden. Det var en viktig erfarenhet som han gjorde tidigt i sitt liv.

Jag anser att det med hjälp av den semantiska metoden klart framgår av Brandts språkbruk att han kan klassificeras som en flexibel, pragmatiskt inriktad resultat- och handlingspolitiker. Hans tänkande kan inte sägas vara präglad av den rigiditet eller dogmatik som i större utsträckning utmärker de samtida politikerna Schumachers eller Ulbrichts språkbruk.

Metoden visar hur den logiska strukturen på Brandts argumentation i Berlinfrågan är uppbyggd och detta hade inte varit möjligt utan denna. Genom den semantiska metoden är det också lätt att se om han resonerar motsägelsefullt och försöker kombinera oförenliga värden.

Man får genom den semantiska analysen en god bild av hur han använder sitt politiska språk som ett socialt och politiskt maktmedel och instrument för att försöka försvara, påverka, övertyga, skapa och få inflytande. Den begränsade och underordnade roll som Brandts borgmästarpost utgjorde innebar att hans språk var mycket centralt för honom för att försöka få en förändring till stånd i Berlin. Det var i stort sett det enda påtryckningsmedel han hade till sitt förfogande för att kunna influera de fyra stormakterna som var sista instans i Berlinfrågan. Ett framgångsrikt verbalt agerande från Brandts sida kunde betyda mycket och kanske vara avgörande för Väst-Berlins politiska situation och framtid.

Efter redovisningen av Brandts argumentation i Berlinfrågan inställer sig frågan hur pass representativ denna är i relation till hans mer generella resonemang om politik.

Brandts operationella kod och Berlinfrågan

Kunskap om en politikers tankevärld, i form av både grundläggande och mer operativa "trostföreställningar" kan vara värdefull och klargörande ur många synvinklar. En metod att analysera och klassificera en politikers idéer just i detta avseende är den s k operationella koden som upprättar en distinktion mellan mer djupliggande uppfattningar om politiken, s k "philosophical beliefs" och praktiska, handlingsorienterade synsätt, s k "instrumental beliefs".⁵⁴³ De förra anses av George vara i huvudsak de dominerande eller grundläggande komponenterna i en människas idévärld, de som påverkar de övriga till form och innehåll.⁵⁴⁴

Utifrån en bedömning av Brandts operationella kod, såsom den framträder i en analys av Ashby, kan jag se vilka drag i Berlinfrågan som går igen i hans *allmänna* politiska resonemang. För en mer utförlig redovisning av begreppen hänvisas till kapitel 3. Jag redovisar först bilden av Brandt såsom den framträder i Ashbys material och sedan ser jag vad som går igen i Brandts tänkande i Berlinfrågan. Jämförelsen är intressant eftersom Ashby gör ett försök att teckna en heltäckande bild av Brandts syn på politiken, både teoretiskt och praktiskt. Dessutom har Berlinfrågan en ganska så undanskymd roll i Ashby's framställning – den förekommer endast på några få ställen. Ashby bygger på textmaterial från Brandt från åren 1960, 1964, 1965, 1966 och 1968.⁵⁴⁵

Ashbys analys laborerar med följande frågeställningar. De första (nr. 1–3) är relaterade till de grundläggande uppfattningarna om politiken, de följande (nr. 4–8) till de instrumentellt orienterade.

1. Hur såg Brandt på politikens grundläggande natur?

Ashby menar att hans syn på politisk konflikt var mindre utpräglad och han såg inte heller något stort avstånd mellan politiska aktörer; han noterade fler underliggande likheter än skillnader. Han ville sammanjämka och integrera motsatta åsikter och överbrygga ideologiska motsättningar. Hans vision av politiken var mindre konfliktfylld och fientlig och mer samarbetsinriktad och försonlig. Den skandinaviska, demokratisk-politiska modellen var mycket inflytelserik både på hans socialistiska strategi och normativa mål i hans politiska tänkande. Han föredrog en pragmatisk, konsensusinriktad, integrerad politik framför ideologisk politisk strid. Ernst Reuter stod här modell för Brandt och valet av honom som vän och mönster var signifikativt. Brandts ”belief system” var relativt öppet och detta kunde underlätta omtänkande hos honom. Som politiker representerade Brandt snarare en demokratisk än en auktoritär personlighetstyp.

Enligt Ashby stod Brandts pragmatiska, reformistiska, skandinaviska stil i relief till den stil som Schumacher stod för. Denne var mycket mer aggressiv och inriktad på konfrontation.

Brandt hade en icke-teoretisk ”approach” till politik och ville svara direkt på ett problem i dess omedelbara sammanhang. Hans reaktioner på politiska partier och figurer var mindre svepande och mer inriktade på enskilda sakfrågor.

Brandt ansåg att det inte behövdes några stora förändringar i inrikes- eller utrikespolitiken utan det var främst fråga om korrigeringar och nya accenter. Det behövdes en syntes av praktiskt tänkande – inte antingen eller – utan både och. Hans uppfattningar var mindre rigida, dogmatiska och mer flexibla, pragmatiska än t ex Schumachers. Hans vision av politiken kan karaktäriseras som relativt dynamisk.

Brandt ville inte relatera allt till en stor intellektuell ram utan föredrog att relatera till tekniska detaljer och det som var utförbart, menar Ashby.⁵⁴⁶

Vilka av dessa grundläggande uppfattningar hos Brandt, identifierade av Ashby, kan jag spåra i Berlinfrågan?

Brandt tyckte att det var bra med samarbete med de allierade i Väst-Berlin. Han föredrog en koalition i Berlin trots egen majoritet framför opposition och regering, först med CDU och senare med FDP. Han förordade en samlingsregering i Bonn som svar på muren och tyckte att SPD och CDU endast

borde avge gemensamma utrikespolitiska deklarationer. Han sade vid ett tillfälle att han inte ville fördjupa motsättningarna i tysk politik och krävde mindre propaganda och polemik och mer av konstruktiv politik. Brandts ledarstil var den kollegiala. Genom att väga för och emot nådde han fram till ett hållbart beslut. Han kunde då dra nytta av sin integrationsförmåga och tolerans.

Han uppmanade Sovjet att medverka till avspänning i Berlin och ej skärpa läget. När östpolitiken inleddes, ville han ha försoning, utjämning, avspänning och fredliga relationer till Sovjet och Öst-Europa. Avspännings- och fredsarbete måste enligt honom vara ett teamarbete vilket då ledde till en dynamisk och flexibel politik.

Han kritiserade vid flera tillfällen västmakterna för att vara för passiva och bedriva ett skyttegravskrig, när flexibilitet borde vara det rätta sättet. Väst borde komma med motförslag och ta egna initiativ som svar på östsidans agerande.

Politiken borde ej bedrivas som allt eller intet vilket var en kritik av Adenauers östpolitik, utan borde vara både och. Det behövdes korrigeringar och nya accenter men inga stora förändringar. Det är lättare att börja med tekniska detaljer och praktiska frågor än djupgående förändringar.

Ovanstående överensstämmelser med mitt empiriska material visar att en hel del av Brandts allmänna resonemang om politik också går igen i hans syn på Berlinfrågan.

2. Var Brandt optimistisk eller pessimistisk när det gällde att realisera ideologiska mål?

Ashby anser att Brandt kan karaktäriseras som moderat-optimistisk för att gradvis nå SPD:s mål. För övrigt är han svår att klassificera på den här punkten eftersom han inte var så utpräglad ideologisk. Brandt behandlade en mångfald, begränsade, konkreta frågor som skulle lösas gradvis.⁵⁴⁷

Jag menar att Brandt ansåg att status quo stegvis kunde övervinnas och att Berlinmuren så småningom kunde rivas ned. Fredens strategi innebar gradvisa förändringar. Om Sovjet godtog västmakternas rättigheter skulle man så småningom kunna nå fram till godtagbara avtal. Berlin borde gradvis insättas som Tysklands huvudstad. Vid Passierschein-avtalet 1963 menade Brandt att små steg var bättre än inga alls och steg för steg skulle man kunna undanröja hindren. Östpolitiken bedrevs också på samma sätt.

Politiken i Berlinfrågan borde bedrivas mer realistiskt och man borde utgå från de hårda rättsspositioner, som fyrmaktsavtalen innebar, och ha en saklig diskussion. Vid förhandlingar borde man ta hänsyn till den politiska verkligheten och börja där.

3. Determinism och ledarens roll för att påverka historien.

Ashby anser att Brandt menade att effektivt handlande i etapper måste orienteras mot kortsiktiga förbättringar. Han betonade värdet av handling och därför sade han lite om framtiden. Han accepterade mycket av status quo och ville nå det han önskade stegvis. Mänskliga ansträngningar blev effektiva för honom i kontinuerliga, omedelbara förbättringar av världen som den var.⁵⁴⁸

I Berlinfrågan ansåg Brandt att positiva resultat så småningom kunde uppnås. Stegvis och successivt kunde det gå att få förändringar till det bättre för Berlin.

När Brandt väl bestämt sig för att handla agerade han snabbt. Jämför med brevet till Kennedy strax efter Berlinmurens tillkomst och rivstarten på östpolitiken i oktober 1969.

Nedan följer Ashby's analys av Brandts instrumentella uppfattningar.

"Instrumental beliefs" följer här.

4. Hur skall man välja mål i politiken?

Ashby anser att för Brandt ledde många vägar till målet och agerandet behövde inte begränsas av en allomfattande strategisk formel. Man borde dra fördel av partiella vinster. Mål på lägre nivåer hade ett värde i sig. Han valde att möta dagens problem och dela upp dem i mindre. Han betonade den gradvisa processen för förbättring och detta hängde samman med begränsade mål.⁵⁴⁹

Jag påminner här om att Brandt lyckades uppnå ett Passierschein-avtal för att lösa praktiska svårigheter. Detta var ej kopplat till någon stor strategi utan resultatet av begränsade målsättningar, som att förbättra läget för människorna genom praktiska lösningar så att de kunde besöka varandra igen i det delade Berlin. Han betraktade inte politik endast i abstrakta termer utan hävdade att den borde inriktas på praktisk tillämpning för levande människor.

5. Hur skall man agera för att förverkliga sina mål?

Ashby menar att Brandt tyckte att man borde använda sig av en taktisk stil som kombinerades med kompromissförfarande. Politik var därför ofta kompromissernas konst för honom. Taktiken borde vara flexibel. Brandt föredrog omsorgsfullt beslutsfattande som hade föregåtts av långa diskussioner. Han försökte finna en gemensam nämnare och gradvis få med sin uppfattning i det slutgiltiga beslutet. Det kan karaktäriseras som ett icke-auktoritärt, demokratiskt beslutsfattande.

Jag anser att Brandt hade en utpräglat intuitiv känsla för politik, det som på tyska kallas "Fingerspitzengefühl". Detta måste han ha haft stor nytta av i sitt agerande. Han strävade efter en modus-vivendi-lösning i Berlinfrågan som hade praktiska resultat som mål och skulle normalisera läget i viss utsträckning i Berlin.

6. Hur skall risker kunna kontrolleras?

Ashby anser att Brandt menade, att man måste dela upp ett stort problem eller problemkretsar i mindre delar och anpassa krav och taktik till omgivningen för att därigenom undvika slöseri med krafter och ta mindre risker.⁵⁵⁰ Stora mål borde delas upp i mindre. Man borde sträva efter marginella, tekniska förbättringar. Brandt fokuserade på dag-för-dag politik och inriktade sig på praktiska saker som tekniska förbättringar.⁵⁵¹

När det gäller Berlinfrågan hade Brandt uppfattningen att genom att rikta in sig på trafikfrågor, som öppna tillfartsvägar och administrativa problem, skulle man kunna lösa en del praktiska frågor. En begränsad teknisk överenskomelse skulle vara lättare att uppnå än stora förändringar i Berlin. Detta blev ju resultatet av fyrmaktsavtalet om Berlin 1971.

7. Vilken "timing" är bäst för att främja intressena?

För Brandt var "timing" av taktisk, inte strategisk, betydelse. Man borde ha tålamodet att vänta tills det rätta ögonblicket var inne och låta besluten mogna av sig själva. Det kan karaktäriseras som ett marginalistiskt beslutsfattande, påstår Ashby.⁵⁵²

Brandt menade 1963 att man måste tämja sin otålighet och trodde att det kunde bli verklighetsnära samtal efter Kubakrisen. Man skulle emellertid skynda långsamt när det gällde förändringar för Berlin.

8. Vilken är nyttan av olika medel?

Brandts roll var syntetisörens, mäklarens och diplomatens. Man borde pacificera konflikter och han hade en stark känsla för omedelbara politiska resultat, menar Ashby.⁵⁵³

Jag anser att Brandts regeringssamverkan i Berlin först med CDU och senare med FDP och samarbetet med de allierade återkom här. Hans taktiska stil under östpolitiken var att vara informell, konsensusinriktad, neutral, teknisk och koncentrera sig på det förhandlingsbara. Han ville uppnå avspänning, försoning och dialog med öst och på så sätt få en utjämning till stånd i Mellan-Europa.

Det visar sig, vilket redan framgått, att det ibland kan vara svårt att skilja de

olika momenten i Brandts operationella kod åt genom dess mångtydighet. Många aspekter kommer igen och de hänger samman och utgår i mycket från hans första "philosophical belief" om politik.

Det framgår att Brandts åsikter och idéer i Berlinfrågan och hans mer allmänna syn på politiken, som Ashby framställer den i sin studie, uppvisar kongruens på relativt många områden. Jag får därmed stöd för mina slutsatser av den semantiska analysen. Detta är förklarligt eftersom Berlinfrågan var så omfattande, hade så många förgreningar och var så utsträckt i tiden. Han ägnade ju mer eller mindre 20 år av sitt liv åt den och motsatsen hade varit anmärkningsvärd och krävt en särskild förklaring. Sättet på vilket Brandt resonerar i Berlinfrågan stämmer väl in på hans mer allmänna politiska tänkande såsom det fångats i den operationella kodens terminologi.

Kontinuiteten i Brandts politiska tänkande på den internationella nivån

I det här kapitlet kommer jag att besvara frågeställning två om kontinuiteten i Brandts politiska tänkande på den internationella nivå under tidsperioden 1948-1974.

Kapitlet är disponerat på följande vis. Jag presenterar först de olika värdekategorier som Brandt använde sig av och knöt an till i sin argumentation. Därefter kommer en allmän övergripande introduktion som anger de ramar vilka Brandt såg Berlinfrågan i.

Brandts värdekategorier

Det grundläggande basvärdet för Brandt var demokrati. På detta vilade alla andra resonemang. Det demokratiska politiska systemet var således den väsentligaste värdekategorin för honom.

Viktiga beståndsdelar i demokratin var frihet och fria val. Frihetsbegreppet löpte som en röd tråd genom hela hans argumentation och han återkom ständigt till detta. Det användes i första hand instrumentellt. Frihet kan karaktäriseras som det andra basvärdet.

Sammankopplat med dessa två basvärden var hans regelbundna hänvisningar till rätt, rättigheter och rättsståndpunkter. Dessa användes i allmänhet ganska opreciserat och det var den allmänna betydelsen av begreppet som Brandt använde sig av, dvs rättskategorin som ett politiskt honnörsord.

Nära förbundet med frihetsbegreppet var Brandts framhävande av freden. Han talade ofta om freden, fredlig förändring, fredsbevarande roll, fredskonferens och Kennedys ”fredens strategi”.

I anslutning till fredskategorin betonade Brandt förhandling och avspänning. Dessa två faktorer i kombination skulle kunna leda fram till en återförening av Tyskland och statlig enhet på frihetens och demokratins grundvalar. Väsentligt i detta sammanhang var kravet på självbestämmanderätt som borde tilläm-

pas igen. Kunde man inte uppnå återförening så borde man i alla fall sträva efter en modus vivendi-lösning i både Berlin- och Tysklandspolitiken. Viktigt för honom var även samarbete inom det västliga lägret, men också försök att få till stånd detta med Sovjet och DDR.

Dessa olika värdekategorier tillsammans bildade utgångspunkt och grundval för Brandts argumentation och han använde dem som riktmärke för sina ställningstaganden och resonemang.

Inledning och bakgrund till den empiriska delen av kapitlet: Berlin i stormaktspolitiken

I den internationella politiken fanns det några aspekter som var särskilt viktiga för Brandt:

1. Redan 1946 konstaterade han att Berlin på det internationella planet var en mycket väsentlig faktor. Utrikespolitiska maktfaktorer spelade en avgörande roll och Berlinproblemet var oupplösligt knutet till det alltyska problemet och den internationella politiken.⁵⁵⁴

Orsakerna till Berlinproblemet och Tysklands delning trodde Brandt berodde på illusioner i det västliga lägret under det andra världskriget. På grundval av dessa hade fördrag slutits som "heute nicht sehr weise aussehen". I Tysklands efterkrigsutveckling hade man planerat ett tyskt ansvar. Det kom dock inte att genomföras eftersom västmakterna inte hade förutsett det kalla kriget. Berlin blev ett problem genom att Tysklands delning reproducerades på den gamla huvudstaden.⁵⁵⁵ Berlin var därför inte orsak till utan en följd av den olösta tyska frågan. Den var i sin tur ett resultat av öst-västspänningar, ansåg han.⁵⁵⁶

2. 1956 ansåg Brandt att Berlin skulle kunna vara ett test på den omtalade internationella avspänningen och ett töväder i stormaktspolitiken skulle märkas i Berlin.⁵⁵⁷ 1960 tyckte han sig kunna konstatera att den politiska kartan under senaste årtiondet väsentligen förändrats. Det kalla kriget av gammal modell motsvarade inte längre dagens verklighet.⁵⁵⁸ Berlin skulle också kunna vara en barometer på Sovjets försäkringar om fredsvilja, avspänning och västs beslutsamhet.⁵⁵⁹ Dessa slutsatser drog Brandt av den internationella politikens stora betydelse för Berlin.

3. Brandt ansåg att först en allmän avspänning mellan öst och väst skulle kunna göra en återförening av Tyskland och Berlin möjlig. Därför måste Tyskland vänta tills den internationella politiken gav en sådan chans.⁵⁶⁰

Vid tillbakadragandet av de ryska raketerna från Kuba 1962 sade Brandt:

Slutsatsen blir då att det kommer att vara vår uppgift att noga följa utvecklingen efter Kubakrisen och fundera på vad som kan göras för att utnyttja det nya läget.⁵⁶¹

Brandt knöt an till Bahrs begrepp "Wandel durch Annäherung", som innebar att om två stater fick närmare förbindelser så utsatte de varandra för förändring. Han menade att det hörde hemma i de stora världspolitiska sammanhangen. Det kunde inte betyda ett närmande i ideologisk mening utan snarare ett slags "Nebeneinander-Existieren". Läget inom östblocket var inte längre detsamma. Väst hade en chans till en fredlig förändring, som det kanske inte hade för tio år sedan, förmodade han 1963.⁵⁶²

Brandt menade på våren 1963 att man inte kunde undvika ett försök med samexistens och att hjälpa till att övervinna en viss immobilitet i den tyska politiken. Bortsett från den avgörande roll som USA:s hållning i Kubakrisen spelat hade berlinarna, genom att ha hållit ut under den fem år långa Berlin-krisen, haft en världspolitisk och fredsbevarande roll.⁵⁶³

1971 ansåg Brandt som kansler att det behövdes ett avtal som befriade Berlin från att vara en ständig konfrontationsplats, farlig krishärd och som gav staden en solid, säker framtid i den tyska och europeiska fredspolitik.⁵⁶⁴

4. "Fredens strategi", som Kennedy utvecklat och som Förbunds-republiken godkänt, kan för oss i Berlin och Tyskland få en särskild stor betydelse. Den skall värderas som ett omfattande försök att illusionslöst ändra förhållandet mellan öst och väst, få en avspänning och arbeta sig fram till en fredlig lösning av problemen. Det gäller att ej frysa status quo utan att stegvis övervinna det."⁵⁶⁵ Så dynamiskt bedömde Brandt Kennedys fredens strategi.

5. Brandts viktiga och grundläggande tal "Denk ich an Deutschland", i juli 1963, kom för honom att bli en slutpunkt i ett avsnitt av tysk och europeisk efterkrigshistoria, genom att det var en sammanfattning av de senaste fem årens händelser och samtidigt ett försök att göra en prognos.⁵⁶⁶

Jag återger nedan väsentliga formuleringar från talet eftersom det anses centralt för Brandts utrikespolitiska omtänkande:

Tyskland står inför en vändpunkt i sin efterkrigsutveckling. Det handlar inte om omvälvande förändringar utan om korrigeringar och nya accenter. Det gäller att fixera status quo militärt, för att få nödvändig rörelsefrihet, och på så vis kunna övervinna politiskt status quo. Det måste ges utrymme för att kunna övervinna immobiliteten och det ideologiska skyttegravskriget. I verkligheten handlar det om insikten att det inte finns någon chans till återförening av vårt folk om inte de stelnade fronterna mellan väst och öst bryts upp. Eftersom Tysklands- och Berlinproblemet är så inbäddat i öst-västkonflikten finns det inget hopp för oss om det inte blir en förändring.

Brandt hänvisade också till sin Harvard-föreläsning 1962 "Koexistenz – Zwang zum Wagnis". "Verkliga, politiska och ideologiska murar måste utan konflikt så småningom tas ner." Han återopade även Kennedys tal inför studenterna vid Freie Universität under besöket i Berlin i juni 1963, där denne uppmanade till omprövning och övervinnande av tidigare ofructbara föreställningar. "Vi befinner oss nu i en tid av världspolitiska förändringar, som öppnar nya horisonter. Vad man för några år sedan bara kunde ana får nu kontur och blir uppnåeligt."⁵⁶⁷ Brandt bedömde och värderade uppenbarligen världsläget som relativt positivt efter den andra Berlinkrisens slut.

Bahr skriver i sina memoarer om Brandts tal:

Brandt legte ein strategisches Konzept vor für einen ziemlich langen Weg zur Veränderung des Ost-West-Konflikts, mit aller Klarheit und Logik, das ohne Bruch mit frühere Äusserungen nach vorne zeigte. Niemand konnte überrascht sein, wenn er als Kanzler tat was er als Bürgermeister entwickelt hatte.⁵⁶⁸

Brandt tyckte sig 1968 kunna iaktta en förändring i den internationella politiken och menade att det kalla krigets stelnade fronter höll på att luckras upp. Ideologiska skillnader behövde inte stå i vägen för en saklig diskussion och ett närmande.

Samarbete och avspänning måste ersätta konfrontation. Europas och Tysklands problem låter sig inte lösas i det kalla krigets klimat. Förbundsrepubliken strävar därför efter omfattande förbättringar av dess förbindelser till alla Europas övriga stater.

Genom att spänningarna minskades kunde kanske karaktären på konflikten förändras och dess farlighet åtminstone reduceras.⁵⁶⁹

Berlin i återföreningspolitiken

Brandt såg under hela undersökningsperioden Berlinfrågan i den tyska frågans perspektiv. En lösning av denna skulle automatiskt lösa Berlinfrågan.

"Berlin har alltför länge upplevt att staden betraktas som en välgörenhetsfråga när det i själva verket är ett nationalpolitiskt problem. Den som hjälper Berlin främjar lösandet av den tyska frågan." Det framgår här att Brandt var missnöjd med Adenauers negativa inställning till Berlin. "Berlins kamp för sin frihet har bidragit till att hålla det provisoriska levande i relation till den egentliga uppgiften: återställandet av vår statliga enhet."⁵⁷⁰ Brandt påpekade att Tysklands och Berlins onaturliga och oförnuftiga delning måste upphöra och

att Berlin måste bli den centralpunkt i den tyska politiken från vilken problemet med den tyska återföreningen skulle angripas och lösas.⁵⁷¹ Då skulle fria val i alla sektorerna kunna vara det första steget på väg till en alltysk författningsgivande församling och återförening.⁵⁷²

”Berlins försörjning måste av nationalpolitiska skäl säkras. Den som önskar Tysklands återförening måste också önska en förstärkning av Berlins position”, menade Brandt.⁵⁷³

”Utbyggnaden av huvudstaden är och förblir det starkaste beviset för viljan till återförening och att Berlin åter kan utöva sin funktion som ett återförenat Tysklands huvudstad.”⁵⁷⁴

”Först genom ett förändrat världsläge kan Berlin hoppas på att komma framåt i den tyska frågan.”⁵⁷⁵

Brandt skrev, nästan profetiskt, i sina memoarer som kom ut några månader före Berlinmurens fall i november 1989:

Warum, mit welchem Recht und aufgrund welcher Erfahrung ausschliessen, dass eines Tages in Leipzig und Dresden, in Magdeburg und Schwerin – und in Ostberlin nicht Hunderte, sondern Hunderttausende auf den Beinen sind und ihre staatsbürgerliche Rechte einfordern? Einschliesslich des Rechts, von einem Teil Deutschlands in den anderen überzusiedeln?⁵⁷⁶

Berlins symbolvärden

Berlins roll i den internationella och nationella politiken var tvådelad: internationellt stod Berlin som en symbol för frihet och demokrati och för motsättningarna mellan öst och väst; nationellt var Berlin en symbol för återföreningssträvandena och olika funktioner för Förbundsrepubliken och DDR.⁵⁷⁷

Genom att Brandt ofta hänvisade till de olika symboler och funktioner som Berlin representerade påmindes mottagarna om en viktig aspekt i Berlinfrågan.

”Berlin har genom sin anknytning till väst blivit en symbol för att den har goda vänner i världen, för tysk-amerikansk vänskap och nära samarbete, och för framgångsrikt försvar”, summerade Brandt efter Berlinkrisens slut.⁵⁷⁸

Till den mest kraftfulla propagandistiska symbolen hör Brandts framhävande av Berlin som en frihetens förpost och som ”frihetsön i det sovjetiska havet”.⁵⁷⁹ En liknande symbol är Berlin som demokratins förpost. ”Även efter Berlinmuren är Väst-Berlin ett levande exempel på demokratins livsduglighet.”⁵⁸⁰

Brandt konstaterade att Berlin under blockaden och början av den andra Berlinkrisen fungerade som en bricka i maktspelet mellan öst och väst. Berlin hade aldrig varit någon störande faktor i världspolitiken, så länge öst inte hade haft något intresse av att skapa en kris där.⁵⁸¹

I Brandts åsikter om Berlins olika funktioner för den alltyska politiken kan tre moment urskiljas: först en konkret sammanhållande funktion och sedan en mänsklig aspekt och till sist Berlins roll för Förbundsrepubliken och DDR.

1. "Berlin är den närmaste länken i kampen om Tysklands återförening på frihetens grund. Staden är fortfarande en länk – inte mellan regimer – utan mellan människorna i Tysklands båda delar."⁵⁸²

2. "Berlin är platsen för de verksammaste och mångfaldigaste mötena mellan människorna från Tysklands båda delar och den spelar rollen av en levande bro mellan tyskar i öst och väst."⁵⁸³

Efter Berlinmuren konstaterade Brandt: "Berlins uppgift har avgörande förändrats. Staden är inte längre den levande bron mellan människorna från Tysklands båda delar. Vårt lands delning fördjupades."⁵⁸⁴

"Berlinmuren är inte bara en symbol för delningen. Den är samtidigt ett manande minnesmärke. Mer än tidigare speglar sig den tyska frågan i Berlin."⁵⁸⁵

Tillbakablickande på den tyska återföreningspolitiken konstaterade han att regeringen Adenauer hade trott att återbeväpning och integration med väst skulle ge folket och det delade landet enhet. "Idag vet alla att det inte fanns och inte finns någon sådan automatik. Det finns en lösning på den tyska frågan bara med Sovjetunionens medverkan och samtycke."⁵⁸⁶ Denna uppfattning hade Brandt redan 1946.

3A. Brandt drog slutsatsen att västzonernas och senare Förbundsrepublikens konsolidering ägde rum bakom den sköld som Berlin utgjorde och dess motstånd var en förutsättning för Förbundsrepublikens stabilisering.⁵⁸⁷ Det motstånd han syftade på var Berlinbefolkningens uppträdande under blockaden då den gjorde det mycket klart att den inte önskade ingå i den sovjetiska zonen.

3B. Brandts åsikter om Berlins funktion för Öst-Berlin och DDR är mer omfångsrika och varierade än om Förbundsrepubliken. Han förmodade att Väst-Berlins existens betydde att järnridån inte hade gått ned på allvar. "Förposten Berlin är irriterande och obekväm för regeringen i Pankow." Han angav i ett tal i förbundsdagen 1950 att Berlins uppgift var att så mycket som möjligt försvåra en stabilisering av den sovjetiska ordningen i sovjetzonen och därmed hålla vägen öppen för en återförening. Efter Berlinmuren skärpte han tonen och hävdade att Väst-Berlin måste vara "der Pfahl, . . , der in der Wunde des Unrechts steckt und nicht vernarbt".⁵⁸⁸

"Vid en längre delning får Berlin en större betydelse för befolkningen i zonen och kommer att fungera som talesman, men även som säkerhetsventil för de 18 miljonerna där."⁵⁸⁹ Efter Berlinmuren har det fria Berlin förlorat denna funktion."⁵⁹⁰

Berlinfrågan och västmakterna

Här redovisas det empiriska materialet av Brandts uppfattningar i Berlinfrågan från utrikesministertiden (1966–1969) och kanslertiden (1969–1974).

Fyrmaktsavtal

Brandt hade en mycket positiv principiell värdering av Berlins fyrmaktsstatus under *hela undersökningsperioden*.

Men som kansler ansåg han att fyrmaktsstatusen ej hade hjälpt vid Berlinblockaden 1948–1949, Berlinmurens tillkomst den 13 augusti 1961 och de årlånga trakasserier på tillfartsvägarna. Han uttryckte därmed en negativ uppfattning om dess praktiska betydelse. I sina memoarer 1976 karaktäriserade han Berlins fyrmaktsstatus som ett "nahezu theologisches Problem". Vid min intervju 1985 sade han att som regerande borgmästare fick han många gånger uppleva vilka oändliga tolkningsmöjligheter Berlins fyrmaktsstatus kunde ge upphov till och han var missnöjd med detta.⁵⁹¹

Brandt menade i samma intervju, apropå kravet till Kennedy om en tremaktsstatus för Väst-Berlin, att när Sovjet gjorde vad den ansåg för riktigt med östsektorn, så borde västmakterna också kunna göra det med Väst-Berlin.⁵⁹²

Västmakternas roll i relationerna mellan Bonn och Berlin

Brandt ansåg i min intervju, att han på 1950-talet ansåg det som möjligt att betrakta Väst-Berlin som en fullvärdig delstat och samtidigt låta de allierade ha det högsta ansvaret. Om det då hade blivit en kris kring Berlins status hade man varit tvungen att tidigare klarlägga innebörden av den. Han berättade också att det fanns ett yttrande av McCloy, amerikansk överkommissarie i början på 50-talet i Västtyskland. Denne ansåg att om tyskarna hade tryckt på starkt nog hade amerikanerna varit för att Väst-Berlin gjordes till en fullvärdig delstat under det allierade förbehållet. Men regeringen i Bonn agerade inte och fransmännen var emot. Han hade samma uppfattning som kansler 1973.⁵⁹³

Fyrmaktsförhandlingar och en lösning av Berlinfrågan

I min intervju ansåg han att det var bra att Berlinfrågan inte löstes under Genèvekonferensen eftersom västmakternas koncessioner då förmodligen hade resulterat i nya krav från öst och nya Berlinkriser. Han trodde samtidigt att han

vid sitt besök i slutet av Genèveförhandlingarna till en del lyckades påverka västmakterna till ett mer bestämt ställningstagande och agerande, "vermutlich etwas".⁵⁹⁴

I samma intervju menade han att alla förslag till en isolerad lösning av Berlinfrågan skulle inneburi en försämring för Väst-Berlin och en risk för ett uppgående i DDR.⁵⁹⁵

Före Berlinmurens tillkomst avvisade han en mellanlösning för Berlin med hänvisning till den tyska frågan. "Ich hielt es für gefährlich, eine Regelung für Berlin von der deutschen Frage abzukoppeln."⁵⁹⁶

Som utrikesminister påpekade Brandt att det var han som ursprungligen gav incitament till fyrmaktsförhandlingar om Berlin genom sitt förslag till NATO:rådets utrikesministrar i juni 1968 i Reykjavik. Det blev den omtalade signalen från Reykjavik. Han besökte också den nytilträdde president Nixon i början av år 1969 i Washington och det torde finnas ett samband mellan hans besök och Nixons direkta uppmaning till förhandlingar om Berlin i Berlin i februari 1969. Brandt kände problemen väl och var angelägen om en snabb förbättring av Berlins läge.⁵⁹⁷ Synliga framsteg i öst-väst-samtalen skulle också kunna gynna SPD i valet i september 1969.⁵⁹⁸

Vid fyrmaktsförhandlingarna om Berlin 1969, framhävde Brandt, att avspänning i relationerna till Moskva, Warszawa, Öst-Berlin och i och omkring Berlin hängde nära samman och bildade en enhet.⁵⁹⁹

Brandt kopplade som kansler samman hela sin östpolitik med en normalisering i och omkring Berlin. Man borde börja på den plats som länge symboliserat spänningen i Europa och där de meningslösaste utväxterna av det kalla kriget fanns.⁶⁰⁰

En nedtoning av Berlinproblemet kunde bara vara möjlig att förverkliga genom att steg för steg undanröja hindren. Man måste utgå från läget sådant det var. Först därigenom kunde man få handlings- och rörelsefrihet, åstadkomma något och få en förbättring. Avspänning krävde ett klart självmedvetande och en otvetydig självhävdelevilja menade Brandt, som kansler 1971.⁶⁰¹

Förbundsregeringen hade ett vitalt intresse av att Berlinproblemet löstes på ett tillfredsställande sätt, påpekade Brandt 1971. Det var nålsögat genom vilket det andra måste passera.⁶⁰²

För Brandt betydde kanske fyrmaktsavtalet om Berlin 1971 i första hand att det inte skulle bli några fler Berlinkriser.⁶⁰³ Han menade i min intervju att detta inte var någon lösning på Berlinfrågan men ett verkligt *modus vivendi* – "bis auf weiteres". Om det motsvarat hans förväntningar sade han: "Damals war nicht mehr zu erreichen."⁶⁰⁴

Förbundsregeringen hade kunnat föreställa sig en rad gynnsammare avtal för Väst-Berlin, men endast genom en kompromiss var det möjligt att uppnå något.⁶⁰⁵

Förutsättningar för Helsingforskonferensen 1975 om säkerhet och samarbete skapades genom ikraftträdandet av fyrmaktsavtalet.⁶⁰⁶

För att komma fram till något resultat vid fyrmaktsförhandlingarna om Berlin 1970 uteslöt västmakterna rättsfrågorna. Det var ett initiativ som kom från Bahr och Brandt 1970. De koncentrerade sig på de praktiska problemen och verkligheten sådan den var i Berlin.⁶⁰⁷

Västmakternas närvaro och frågan om fritt tillträde

Som utrikesminister och förbundskansler menade Brandt att utan västs närvaro och fritt tillträde skulle hela Väst-Berlins existens komma i fara och undergrävas.⁶⁰⁸

Brandt ansåg att Berlinavtalet 1971 säkrade och befäste friheten på tillfartsvägarerna och att trakasserier på dessa skulle upphöra. Sovjet hade nu 1971 lovat att den framtida Berlintrafiken skulle vara fri från störningar.⁶⁰⁹

De allierades Berlinpolitik

Han ansåg i min intervju 1985 att om man uteslöt en militär aktivitet, dvs ockupation av Öst-Berlin, var alternativet att försöka komma fram till en förhandling om Berlin, vilket uppnåddes först 1970-1971.⁶¹⁰ Samma åsikter framförde han som kansler 1969.⁶¹¹

I min intervju menade Brandt att västmakternas passivitet vid Berlinmurens tillkomst kunde förklaras med att de redan långt före den drev en politik som gick ut på att så länge de allierades rättigheter, dvs de tre huvudpunkterna, i Väst-Berlin förblev orörda fick Sovjet göra vad det ville med Öst-Berlin. På en fråga om de allierade hade kunnat agera annorlunda svarade han: "Das bleibt ein Thema, über das man endlos diskutieren kann. Auch über den Widerspruch zum 4-Mächte-Status!"⁶¹²

I min intervju tyckte han att de allierade skulle ha kunnat göra klarläggandet av innebörden av Berlins status till en principfråga. Att man inte gjorde detta berodde på att man varken var eniga om mål eller metoder. Det hade varit möjligt fram till och med Berlinmurens tillkomst.⁶¹³

Som kansler påpekade han att det under Kubakrisen fanns en fara för felbedömning från öst. Trupper var koncentrerade runt Berlin och det var ingen tillfällighet att Kennedy nämnde Berlin vid två tillfällen i sitt allvarligaste Kubatal. "Det visar att jag vid mitt besök hos Kennedy i början av oktober 1962 övertygat honom om ett samband mellan Kuba och Berlin." I min intervju 1985 berättade han att Kennedy sände honom ett budskap i oktober

1962 där denne räknade med möjligheten av motåtgärder i Berlin i samband med Kubakrisen. De var då i ständig kontakt.⁶¹⁴

De allierades garantier för Väst-Berlins säkerhet

I min intervju 1985 menade han att de tre huvudpunkterna för Väst-Berlin bedömdes positivt, men beklagade uteslutandet av hela Berlinproblemet.⁶¹⁵

Som kansler menade Brandt 1969 att de tre huvudpunkterna, som gällde västmakternas närvaro, fritt tillträde och Väst-Berlins livsduglighet, hade behållit sin giltighet. Det var sakens kärna.⁶¹⁶ ”Bakom säkerhetsgarantierna fanns det en allvarlig vilja och de allierade menade blodigt allvar med dessa”, menade Brandt 1969.⁶¹⁷ Samma uppfattning företräder han som kansler 1971.⁶¹⁸

”Kennedys besök, i Väst-Berlin i juni 1963”, menade han i min intervju, ”betydde inte bara solidaritet med Berlins befolkning. – Det han sa i Frankfurt och Berlin uppfattades som en antydning till en ny öst-väst-politik, en fas med långt mer intensiva och fruktbara förhandlingar mellan västmakterna och Sovjet. Men det var väl mer han som person och den väldiga entusiasm som han hade utlöst, än en allvarlig detaljbehandling av Berlinfrågan.”⁶¹⁹

I samma intervju ansåg han att det troligen fanns ett samband mellan hans brev till Kennedy och den amerikanska truppförstärkningen i Väst-Berlin och sändandet av vice-president Johnson. ”Vermutlich gibt es einen solchen Zusammenhang.” Prowes påstående att Kennedys svarsbrev skulle ha utlöst en chock hos honom och hans medarbetare dementerades av Brandt. ”Jag upplevde det ej så.” Däremot påpekade Bohlen, som överlämnade Kennedys svarsbrev till honom, att det var bättre om han i fortsättning använde sig av telefon och gav honom ett direktnummer till Vita huset. Då skulle han slippa få sina brev, vilket hade skett, publicerade i pressen. När Brandt senare kom till USA och träffade Kennedy upplevde han inte någon negativ inställning hos denne – ”inget var ödelagt i samtalen med JFK”.⁶²⁰

Berlinfrågan och Sovjetunionen

Sovjet och fyrmaktsavtalen

Utifrån sin positiva syn på fyrmaktsavtalen drog Brandt slutsatsen att man måste sträva efter att ett visst fyrmaktsansvar för Berlin och Tyskland förblev bestående. Han hade samma ståndpunkt som kansler 1973.⁶²¹

Han uppmanade Sovjet att ge Berlin den sedan år krävda fria trafiken. Han hade en liknande uppfattning som utrikesminister.⁶²²

Berlin kunde inte avstå från att åberopa sig på fyrmaktsstatusen och kräva av ryssarna att den sätts i kraft för hela Berlin. Han hade samma inställning som kansler.⁶²³

I ett ställningstagande till Sovjets hot med en separatfred med DDR påpekade Brandt för ryssarna att de västliga utrikesministrarna betonat att de allierades grundläggande rättigheter måste bevaras.⁶²⁴

Han uppmanade Sovjet att ge Berlin den sedan år krävda fria trafiken.⁶²⁵

Berlin kunde inte avstå från att åberopa sig på fyrmaktsstatusen och kräva av ryssarna att den sätts i kraft för hela Berlin.⁶²⁶

Sovjets roll i fyrmaktsförhandlingarna för en lösning av Berlinfrågan

Från sitt internationella perspektiv på Berlinfrågan föreslog Brandt att västmakterna borde förhandla om Berlin i samband med den tyska frågan. På frihetens grundval borde relationerna till Sovjet göras sakliga.⁶²⁷ Han hade samma uppfattning som utrikesminister och kansler.

Som kansler ansåg Brandt att Berlinavtalet innebar att USA:s närvaro i Europas mitt bekräftades av Sovjet utan tidsbegränsning. Detta motsvarade Kennedys tre huvudpunkter, påpekade han.⁶²⁸

I memoarerna 1976 hette det efter Berlinmuren: "...die Aufgabe mit der Grossmacht im Osten in ein neues Verhältnis zu kommen. Damit war die entscheidende aussenpolitische Auftrag für die kommenden Jahre im Kern vorgezeichnet".⁶²⁹ Brandt insåg redan mot slutet av 30-talet och under andra världskriget att Sovjet skulle komma att spela en stor roll i den framtida internationella politiken.

Brandt ansåg som kansler att fyrmaktsavtalet om Berlin inte hade kommit till stånd utan det fördrag som slöts i Moskva den 12 augusti 1970. Först sedan isen brutits genom avtal i Moskva och Warszawa kunde förhandlingar med utsikt till framgång ske om Berlin.⁶³⁰

Målen för den sovjetiska Berlinpolitiken

Som kansler ansåg Brandt att Moskvafördraget, som undertecknades i augusti 1970, blev en port till öst och möjliggjorde vad som senare skulle uppnås inom östpolitiken. Fördraget gav vad Sovjet krävt i femton års tid – ett tyskt erkännande av dess imperium i Öst-Europa.⁶³¹ Brandt insåg detta på ett tidigt stadium och det var därför som han påbörjade sin nya politik i Moskva. Samtidigt kringgick han Ulbricht som betraktades som ett hinder för ett Berlinavtal.

Vilka sammanhang såg Brandt mellan Moskvafördraget och Berlin? Han menade att det förbättrade och underlättade fyrmaktsförhandlingar om en tillfredsställande Berlin-reglering. Moskvafördraget kunde ratificeras av förbundsdagen först sedan tillfredsställande resultat uppnått i Berlinförhandlingarna. Det var "Junktim" (sammankopplingen). I min intervju 1985 menade han att "våra samtal med Sovjet och de andra var en ram för att få en tillfällig, ej någon slutgiltig lösning av Berlinfrågan".⁶³²

Relationerna mellan Sovjet och DDR

Brandt förmodade att det var Sovjet som hade sista ordet i relationerna med DDR. Som kansler menade han, att det under de första efterkrigsåren inte var helt fel att betrakta Öst-Berlin som en beroende faktor, men att den numera var mer självständig och oberoende. Mellan Sovjet och DDR fanns det ingen fullständig men väl en stark intresseparallellitet när det gällde att luckra upp förbindelserna mellan Förbundsrepubliken och Väst-Berlin.⁶³³

Sammanfattande analys av den internationella nivån

Jag kommer här att besvara min andra frågeställning i vilken utsträckning Brandts tanke- och idévärld i Berlinfrågan präglas av kontinuitet på den internationella nivån under tidsperioden 1948-1974.

Under hela undersökningsperioden (1948-1974) anlade Brandt konsekvent och systematiskt det *internationella* och *alltyska* perspektivet på Berlinfrågan. Berlinfrågan var bara en del, men en mycket viktig sådan, av det utrikespolitiska tänkandet i hans "belief system".

Brandts analys av Berlinfrågans ursprung innebar att han ej såg den som orsak till politiska spänningar i Central-Europa utan betraktade den som ett resultat av öst-väst-motsättningar. Berlin fick för Brandt den viktiga funktionen att vara en slags seismograf eller test på vilken han kunde avläsa det internationella läget.

Brandts uppfattning av den internationella politikens stora betydelse, grundlagd redan på 30-talet genom hans omfattande internationella verksamhet (se kort Brandtbiografi i kapitel ett), var väsentlig och genomgående av stor vikt för honom under hela undersökningsperioden. En eventuell avspänning mellan stormakterna borde utnyttjas för att försöka förbättra det politiska läget för Berlin och Tyskland, vilket var hans långsiktiga målsättning. Den tyska frågan och Berlinfrågan kunde ej lösas isolerat utan endast i ett större europeiskt och internationellt sammanhang.

Brandts perception av det kalla kriget och dess meningslöshet, som märktes särskilt väl i Berlin och som han så gott som dagligen under borgmästartiden konfronterades med, kom att bli en mycket viktig faktor för och påverkade i stor utsträckning hans utrikespolitiska och internationella ställningstaganden. Detta ledde så småningom fram till en strävan efter ett *modus vivendi* för att få en avspänning i och omkring Berlin.

Schmidt belägger, i sin gedigna avhandling om Brandt, uttrycket *modus vivendi* för första gången hos honom redan under andra världskriget. Det innebär att hans användande av uttrycket uppvisar en lång kontinuitet. Brandts definition av begreppet är att de borde ske en intresseutjämning mellan stormakterna i stället för att hålla fast vid nationellt och eller ideologiskt principrytteri.⁶³⁴

Kontinuiteten i Brandts internationella perspektiv kan förklaras med tre faktorer. Han kom redan på 30-talet att betrakta utrikespolitiken ur en internationell synvinkel. Berlinfrågan hade från dess uppkomst en internationell prägel med fyra stormakter som ansvariga. Brandt ansåg även att en lösning av Berlinfrågan bara kunde ske genom en avspänning i den internationella politiken.

Berlin och den tyska frågan

Redan under andra världskriget ansåg Brandt att tyskarna inte skulle kunna välja mellan öst och väst utan måste samarbeta med Sovjet, USA England, men också med Frankrike, Polen och Tjeckoslovakien. Ramen för tysk efterkrigspolitik skulle bestämmas av utrikespolitiska faktorer där det skulle behövas en utjämning mellan öst och väst. Tysklands och Europas problem kunde bara lösas genom en integration av väst, öst och det som ligger i mitten.⁶³⁵

Han såg ett mycket nära sakligt samband mellan Berlinfrågan och den tyska frågan. Berlinfrågan var bara en del, men den väsentligaste, av den tyska frågan och Berlin fyllde för honom den strategiska funktionen att hålla den öppen.

Det framgår tydligt hur olika Brandts och Adenauers perceptioner av Berlin var i detta avseende. Staden spelade för Brandt en mycket större positiv roll än för Adenauer och var nyckeln till tysk återförening. För Adenauer var Berlin däremot en belastning och börda som egentligen ej hörde till Förbundsrepubliken.

Berlin tjänstgjorde för Brandt som en barometer på tyskarnas vilja och intresse för en återförening. Om regeringen i Bonn verkligen ville ha en återförening så gav man Väst-Berlin all den hjälp och det politiska stöd den behövde.

Staden fick även för Brandt funktionen att bevara den som en träffpunkt och sammanhållande länk och bro för tyskar från öst och väst och därmed bidra till att Tysklands delning inte fördjupades och landet gled isär ännu mer

utan att känslan av sammanhållning och samhörighet bevarades. Hoppet och drömmen om en återförening skulle hållas levande. Ett högsta mått av mänskliga och humanitära aspekter var här mycket viktig för honom.

Berlin fick också för Brandt funktionen att visa hur långt Sovjet var berett att gå i sina avspänningssträvanden. Eftersträvade Sovjet en verklig avspänning så skärpte man inte läget i Berlin genom nya hot. Sovjet måste inse att det borde ske en avspänning i och omkring Berlin. Men han förstod och var väl medveten om att utan Sovjet kunde man inte få en uppgörelse i eller nedtoning av Berlinfrågan. Han insåg att en lösning av den tyska frågan bara kunde uppnås genom en avspänning och normalisering med Sovjet. Nyckeln till den tyska frågan låg i Moskva. Insikten om Sovjets stora betydelse och inflytande i den internationella politiken hade grundlagts hos honom redan under hans verksamhet på 30-talet.

Det var väsentligt och tacksamt för Brandt att framhäva Väst-Berlin som demokratins och frihetens förpost i det propagandakrig som rasade mellan öst och väst under det kalla kriget på 50-talet. Han kom att spela rollen som talesman för hela Berlin och blev en symbol för dess motståndsvilja och frihetskamp. Han anknöt här till sina värdekategorier demokrati och frihet. Hans bild av Berlins stora frihetliga symbolvärde fyllde således en viktig, positiv funktion för honom som han ofta, energiskt och skickligt utnyttjade i sin kamp mot DDR. Detta gjorde han för att förstärka Väst-Berlins ställning och därmed politiskt försvåra läget för den östliga sidan. Det är ett exempel på hur han använder symboler instrumentellt.

Negativt för Brandt var emellertid att han tvingades, och hade förmodligen inget annat val, att uppträda i rollen som en representant för det kalla kriget trots sin allmänna samarbets- och fredsriktade inställning till politiken, så som Ashby redovisar den i analysen av Brandts operationella kod. Det är ett exempel på att den politiska miljön, som det kalla kriget representerade, påverkade och formade honom i stor utsträckning på 50-talet.

Brandts slutsats från Berlinblockaden 1948-1949 var att Väst-Berlin hade bidragit till att stabilisera grundandet av Förbundsrepubliken och samtidigt haft den positiva funktionen, ur hans synvinkel, att den försvårat en konsolidering av DDR.

Brandt drog en historisk parallell mellan Berlinblockaden och den andra Berlinkrisen 1958-1963 och ansåg att Sovjets målsättning fortfarande var densamma, dvs att få kontroll över Väst-Berlin, även om metoderna nu var annorlunda.

Han konstaterade att Adenauers återföreningspolitik genom murens och kontinuitetsmässig mer definitiv. Det var en historisk lärdom och erfarenhet han gjort i Berlin och som antagligen visar att hans "belief system" i viss

utsträckning var öppet. En annan och ny politik måste inledas för att praktiska frågor skulle kunna lösas och läget i Berlin och Tyskland nedtonas och förbättras. Det behövdes inga stora genomgripande förändringar utan korrigeringar och nya accenter blev hans strategi för att få en normalisering i Berlin och Tysklands-politiken, vilket var hans långsiktiga målsättning.

Ovanstående uppfattning, om korrigeringar och nya accenter, ligger i linje med flera av Ashbys slutsatser i hans redovisning av Brandts operationella kods "philosophical beliefs" och dennes syn på politiken och dess grundläggande natur.

Brandts basala och genomgående kontinuerliga perspektiv på den tyska frågan och dess många detaljer under hela undersökningsperioden var naturlig för en tysk politiker med internationell inriktning. Det fanns hos honom inte något mentalt utrymme för några stora förändringar i hans tankevärld eftersom den tyska frågan under hela perioden var låst till sin karaktär genom att vara en del av det kalla kriget. Han insåg redan strax efter Berlinblockaden att Tyskland skulle förbli delat länge. Men hans perception av den tyska frågan innebar att om den löstes skulle Berlinfrågan automatiskt lösas. Detta skedde som bekant i oktober 1990.

Även om det faller något utanför ramen för avhandlingen kan det vara av intresse att nämna att Merseburger i sin biografi anser att Brandts avspänningspolitik, som östpolitiken innebar, tog bort fiendebilden av kommunismen och bidrog till att göra den tyska enandeprocessen möjlig.⁶³⁶

Berlins normalisering

När det gäller det egentliga Berlinproblemet, dvs Berlinfrågan frikopplad från den tyska frågan och den internationella politiken, får man en bra uppfattning av Brandts perceptioner genom att studera hur han försökte påverka västmakternas och Sovjets Berlinpolitik.

Sovjets målsättning var att försöka driva ut västmakterna ur Berlin eller åtminstone försvaga deras position där. Man ville ha en normalisering av Berlinfrågan, men på egna villkor, vilket oundvikligen skulle ha påverkat och minskat västmakternas rättigheter. Brandt avvisade kategoriskt under hela undersökningsperioden, således även som kansler, en isolerad fristadslösning för Väst-Berlin, som på sikt skulle innebära ett uppgående i DDR.

Brandts bild av Berlinproblemet och hans målsättning i denna sammanföll till en stor del med västmakternas, vilket gör att hans uppfattning av dessa och Förbundsrepublikens västanknytning genomgående är positiv.

Han uppmanade därför västmakterna att betrakta Berlin i ett större internationellt perspektiv. Sovjet fick heller inte förledas att tro att Berlinproblemet kunde lösas ensidigt och isolerat utan det var den tyska frågan som måste få en lösning.

Det viktigaste motivet till att Brandt genomgående kategoriskt avvisade de olika förslagen till en isolerad lösning av Berlinfrågan kan sökas i hans stormaktsperspektiv. Den skulle kunna få de svåraste följder för både västmakterna och Väst-Berlin.

Ett annat motiv var att om Berlinproblemet löstes isolerat över tyskarnas huvuden, som Brandt fruktade, skulle det med stor sannolikhet innebära en försämring gentemot status quo och en påtaglig risk att Väst-Berlin så småningom skulle bli en del av DDR. Här spelade hans värdekategori frihet en stor roll.

Men Brandt befann sig i ett dilemma. Förhandlade väst enbart om en isolerad Berlinlösning skulle Berlins läge kunna försämrats. Förhandlade man inte alls skulle öst kunna genomföra ensidiga aktioner och läget bli ännu sämre.

En isolerad lösning stod således i skarp kontrast till hans målsättning att bevara Väst-Berlins självständighet och frihet gentemot den kommunistiska östtyska staten. Därför värderade han under hela undersökningsperioden en sådan och mycket negativt. En isolerad lösning var en negativ perception, som inte kunde anpassas till Brandts "belief system" och därför avvisades.

Brandt hade däremot en positiv syn på en interimslösning, som skulle innebära ett *modus vivendi*, för Väst-Berlin. Denna skulle bygga på status quo, dvs det bestående läget, med ett bevarande av västmakternas rättigheter och banden mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken tills ett fredsfördrag slutits med hela Tyskland.

Hans medel i den här huvudaspekten var således att försöka påverka de agerande att behandla Berlinfrågan i ett stort internationellt perspektiv för att få en lösning.

Berlins fyrmaktsstatus

Den viktigaste delaspekten i Berlinfrågan var Berlins fyrmaktsstatus och motsättningarna om denna. Brandt uppmanade västmakterna och Sovjet att hålla fast vid de ursprungliga rättigheterna och avtalen, dvs överenskommelsen från det andra världskriget och Jessup-Malik-avtalet. Detta skulle främja och höja Väst-Berlins säkerhet. Brandt hade mao en generellt positiv bild av fyrmaktsstatusen för hela Berlin under hela undersökningsperioden. Den var för honom av så grundläggande betydelse att den inte fick försvagas eller förändras. Detta var ett medel för att bevara Väst-Berlins ställning, som oberoende och fri stad.

Sovjet ville med sitt fristadsförslag ändra på Berlins fyrmaktsstatus för att troligen på så sätt låta Väst-Berlin bli en del av DDR. Västmakterna var också beredda att ge upp en del av sina rättigheter för att gå Sovjet tillmötes och få en avspänning i och omkring Berlin. Detta var helt oacceptabelt för Brandt eftersom varje förändring av fyrmaktsstatusen skulle innebära den största fara och en risk för en försämring vilket skulle försvaga Väst-Berlins ställning och skärpa det politiska läget i Berlin. Denna negativa perception kunde inte anpassas till Brandts "belief system" och avvisades därför. Han var mycket kategorisk på den punkten och varnade därför både Sovjet och västmakterna för att inskränka eller minska Berlins fyrmaktsstatus som var grundvalen för hela Väst-Berlins existens. Hans värde kategorier fred och frihet var här väsentliga.

Brandt höll principiellt fast vid fyrmaktsstatusen som en positiv rättslig grundval för staden men var missnöjd med de oändliga tolknings-möjligheter som den i praktiken erbjöd och som han som regerande borgmästare ofta var utsatt för. Men han påpekade att man borde skilja på rättsposition och hård realitet, dvs västmakternas truppnärvaro, som var livsviktig. Jag kan här konstatera att detta låg i linje med hans verklighetsnära och realistiska bild av Berlinfrågan. Brandt var politiker och inte folkrättsexpert.

Grunden för de förhandlingar som fördes mellan stormakterna borde vara en klar och entydig rättsbas och fasthet i det principiella, dvs Berlins fyrmaktsstatus, borde kombineras med flexibilitet i förhandlingarna. Västmakterna borde vid dessa kräva ett återupprättande av Berlins brutna fyrmaktsstatus och förhandla om hela Berlin. Det är ytterligare ett exempel på Brandts mer offensiva inriktning i Berlinfrågan jämfört med västmakternas. Samma sak gäller hans uppmaning till väst att kräva samma rättigheter av ryssarna som de krävde av västmakterna i Väst-Berlin, dvs medinflytande i Öst-Berlin. Han hade här en oefftergivlig och kategorisk uppfattning av Berlinfrågan.

Brandt uteslöt därför en fyrmaktsstatus enbart för Väst-Berlin, vilket skulle innebära en försämring och för ryssarna och östtyskarna en öppen och fri stad. Däremot föreslog han som ett motdrag en tremaktsstatus för Väst-Berlin strax efter Berlinmurens tillkomst. Det var ett situationsbundet, operativt förslag präglad av Berlinmurens omskakande tillkomst.

Berlins säkerhet

Säkerhetsaspekten, dvs närvaron av västmakternas trupper i Väst-Berlin, bedömdes genomgående av Brandt starkt positivt. Han varnade för de faror som skulle drabba deras trovärdighet om de inte hårt höll fast vid dem. Han uppskattade denna hårda och konkreta realitet mer än de urholkade fyrmakts-

avtalen som gav en bedrägligt falsk trygghet. Endast västmakterna kunde ge det säkra skydd som man krävde i Väst-Berlin. De borde därför stanna kvar tills den tyska frågan lösts. Detta visar hans realpolitiska perception av Berlinfrågan. Västmakterna kom ju också att stanna kvar i Berlin tills den tyska återföreningen 1990, vilket bekräftar riktigheten i hans bedömning.

Tillträdet till Berlin var också mycket väsentlig för Brandt, eftersom han ofta upplevde de många trakasserier man utsattes för på tillfartsvägarna till staden. Han uppmanade västmakterna att slå vakt om rätten till fritt tillträde och påpekade för Sovjet att den skriftligen garanterat detta. För utan fritt tillträde blev Väst-Berlins ställning ohållbar och helt fiktiv, det hade Berlinblockaden på ett mycket tydligt sätt demonstrerat.

Genom fyrmaktsavtalet om Berlin 1971 skulle Brandt senare få sin uppfattning bekräftad eftersom Sovjet skriftligen garanterade transittrafiken mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken. Detta är ett exempel på kontinuiteten i hans tänkande.

Brandts positiva värdering av de tre huvudpunkterna, västmakternas närvaro, fritt tillträde och Väst-Berlin livsduglighet, fick honom att uppmana västmakterna att hålla fast vid dessa och Sovjet att respektera dem. Det var ett medel att bevara Väst-Berlins frihetliga ställning och oberoende av DDR, vilket var hans grundläggande målsättning som regerande borgmästare. Det är samtidigt ett exempel på en basal kontinuitet och varaktighet i Brandts perceptioner av Berlinfrågan. Hans oeftergivliga och orubbliga hållning och principiella fasthet kan förklaras med att de tre huvudpunkterna var av helt avgörande betydelse för Väst-Berlins säkerhet. Där fanns inte plats för något omtänkande hos Brandt.

Brandt ställde sig kritisk till västmakternas förhandlingssätt under Genèvekonferensen 1959 som han tyckte bedrevs på ett alldeles för passivt sätt. Hans strategi i Berlinfrågan visar att man måste agera offensivt för att bevara och helst utvidga sina rättigheter.

Brandt ansåg om Genèvekonferensen att ingen uppgörelse var bättre än en dålig. Jag kan konstatera att Brandt fram till Berlinmurens tillkomst hellre höll fast vid status quo än gav sig in på några osäkra och farliga förändringar.

Samarbetet mellan västmakterna, Förbundsrepubliken och Väst-Berlin betydde också mycket för honom och var väsentlig för att bevara stadens oberoende. Denna aspekt genomgick inga förändringar under den här tidsperioden utan präglades av kontinuitet.

Två accentförskjutningar, som innebär ett visst omtänkande, har jag funnit på den här nivån.

Den första accent- eller idéförskjutningen innebar att Brandt ansåg att västmak-

terna redan 1949, uppmuntrade av Adenauer, drog skiljelinjen mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken tydligare än det internationella läget krävde. Han fordrade under 50-talet att de allierades förbehåll, att Väst-Berlin inte borde bli en fullvärdig delstat i Förbundsrepubliken, skulle slopas men att Berlin fortfarande skulle stå under de allierades högsta ansvar. Efter Berlinmurens tillkomst återkom han inte till detta krav varken som regerande borgmästare eller som kansler. Här är de erfarenheter som Berlinmuren gav honom väsentliga och avgörande och västmakternas rättsposition, dvs Väst-Berlins fyrmaktsstatus och säkerhet viktigare och mer betydelsefulla än dess formrättsliga ställning. Brandt gör således en liten åsiktsjustering, anpassning men hans grundinställning i Berlinfrågan är densamma. Detta är ett exempel på en differentiering av en situationsbunden fråga vilket visades i teoriavsnittet.

Den *andra accentförskjutningen* kom efter Berlinmurens tillkomst, vilken gjorde ett starkt och bestående intryck på Brandt och kom att spela en stor roll för honom. Berlinmuren tvingade till handling eftersom han på ett tidigt stadium insåg att den skulle finnas kvar länge. Han förstod snabbt att en ny politik behövde formuleras och gav en *modus-vivendi*-lösning förtur framför fasthållandet vid status quo, som ditills inte hade underlättat Berlins svåra situation. Tekniska och praktiska frågor borde vara möjliga att lösa under bevarande huvudpunkterna. Det är ett exempel på Ashbys redovisning av Brandts operationella kods "instrumental beliefs".

Båda accentförskjutningarna kan förklaras med Berlinmurens stora och avgörande inflytande på Brandts utrikespolitiska tänkande. Det är således verkligheten i form av en mur rakt genom Berlin som tvingade fram en förskjutning i hans tänkande. Det är ett exempel på att nya fakta och en förändrad situation får en politiker att delvis ompröva tidigare föreställningar. Samtidigt är det ett bevis på hans flexibilitet som politiker och hans förmåga att snabbt tänka om i ett nytt politiskt läge utan att hålla fast vid sin egen prestige och tidigare uppfattningar. Det tyder på att Brandts "belief system" förmodligen var öppet och genomgick en liten förändring med avseende på tidigare åsikter.

Vid de förhandlingar, som han hoppades skulle komma till stånd, var det mycket viktigt att det västliga lägret uppträdde enat utåt annars gynnade man östsidan. Enigheten var ett livsvillkor för Väst-Berlin. Sovjet borde inse att Väst-Berlin hörde till Förbundsrepubliken och upphöra med sina hot och betrakta Berlinfrågan mer realistiskt. Men många av hans uppfattningar om Sovjet hade grundlats redan under Berlinblockaden.

Brandt antog att Sovjets målsättningar med sin Berlinpolitik var att man ville

avrunda sitt välde i Europa genom att införliva Väst-Berlin med DDR och därmed permanenta Tysklands delning, stärka DDR:s ställning och få dess erkännande, och försvaga banden mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken.

I relationen mellan Sovjet och DDR kan en gradvis förskjutning iakttas. Brandt ansåg att DDR ökade sin politiska vikt under den här tidsperioden men att Sovjet fortfarande ytterst hade det avgörande ordet i relationerna mellan de båda länderna. Brandts allmänna perception av Sovjet och DDR skiljde sig något åt och han var mer negativt inställd till DDR än till Sovjet. Detta berodde antagligen på att han ansåg att Sovjet spelade en större roll i Berlin och var den avgörande instansen i Berlinfrågan på den östliga sidan.

Som en genomgående gemensam nämnare för Brandts ståndpunkter på den här nivån var att man borde hålla fast vid allt som bevarade och stärkte Väst-Berlins ställning medan det som var negativt och skulle försvaga den borde motarbetas och förkastas.

Allmänt sett kan jag slå fast att de flesta av Brandts åsikter i denna delaspekt av Berlinfrågan uppkom redan under Berlinblockaden 1948-1949 och förblev sedan i stort sett oförändrade fram till fyrmaktsavtalet 1971 om Berlin. Blockaden innebar för Brandt slutet på tanken att de allierade skulle uppträda enat och samarbeta efter kriget.

Sammanfattningsvis kan jag på den internationella nivån konstatera att de olika komponenterna som Berlinfrågan bestod av sågs i ett nära sakligt sammanhang av Brandt och han betraktade dem som en enhet. Hans perceptioner av dessa undergick under den här tidsperioden, 1948-1974, inte några större förändringar, enligt den teori som redovisats i kapitel 3, varken när det gäller mål eller medel. De grundläggande huvudpunkterna och de principiella rättigheterna måste bevaras. Brandts föreställningar är exempel på hur dessa etablerats tidigt och sedan är svåra att förlora eller ersätta med nya och pekar på kontinuiteten i hans tankevärld.

Jag kan därför hävda att Brandts tänkande, som det framgår av hans argumentation i de här basala delaspekterna av Berlinfrågan, i stort sett präglas av kontinuitet med två accentförskjutningar. Berlinmuren gav Brandts tänkande en viss åsikts- eller idé-justering och en ny betoning men det kan ej betecknas som något tankemässigt brott i hans politiska föreställningsvärld. Det hade kunnat innebära stora politiska faror för Väst-Berlin om han hade gett sig in på en förändrad syn på de grundläggande delaspekterna. Beständigheten i hans tankevärld består därför och är fundamental till sin karaktär.

I min andra frågeställning om Brandts tanke- och idévärld präglas av kontinuitet i den internationella dimensionen kan jag således inte finna några större förändringar under tidsperioden 1948-1974. Kontinuitet är snarare regel än undantag när jag gör en jämförelse över tiden.

För att ytterligare undersöka giltigheten i detta påstående anknyter jag till kapitel ett, syfte och frågeställning, och granskar om de olika roller som Brandt var verksam i och den internationella och nationella miljön och de olika arenor han framträdde på fått honom att ändra uppfattning i någon väsentlig delaspekt i Berlinfrågan.

Brandt spelade under den här tidsperioden olika politiska *roller* som redovisats i kapitel 1, (avsnittet kallat kort biografi över Brandt). Från början var Brandt en vanlig riksdagsman för Väst-Berlin, sedan regerande borgmästare och SPD:s kanslerskandidat och till sist utrikesminister och kansler.

Den internationella och nationella *miljö* Brandt var verksam i växlade avsevärt under den aktuella tidsperioden (1948-1974). I början rasade det kalla kriget med blockad av Väst-Berlin som följdes av avspänning under 50-talet. 1958 kom den andra Berlinkrisen med krigsrisk vid Berlinmurens tillkomst 1961 och Kubakrisen 1962. Därpå kom åter en relativ avspänning som bröts genom invasionen av Tjeckoslovakien 1968 och igen avspänning då östpolitiken kunde börja genomföras. Hela tidsperioden karaktäriseras således av omväxlande spänning och avspänning.

De olika *arenor* som Brandt uppträdde på kan även ha betytt en del för både innehållet, dvs argumentationen, och för utformningen av hans tal. Det kan vara en viss skillnad mellan att hålla tal på ett lokalt protestmöte i Berlin, att tala i förbundsdagen i Bonn eller hålla ett anförande inför någon internationell församling. Dessa skilda fora kan ha haft en viss betydelse för val av argument i Brandts tal. I regel utformar, skraddarsyr en politiker sitt tal och då kan nyanser och betoningar vara viktiga och men även det som inte tas upp kan vara av relevans.

Trots dessa mycket varierande roller, miljöer och arenor, i ett ganska långt tidsperspektiv, präglas Brandts basala ståndpunkter i Berlinfrågan av stor kontinuitet, konsekvens, stabilitet, varaktighet och fasthet.

Oföränderligheten i Brandts värdekategorier förstärker dessutom beviset på kontinuiteten i hans resonemang. Detta kan förklaras med att Berlinfrågan genom det kalla kriget och öst-väst-motsättningar var mycket låst till sin karaktär och att det därför inte fanns plats för några större förändringar i hans tänkande. Den här delen av Brandts "belief system" och dess perceptioner präglas således i stor utsträckning av beständighet och oföränderlighet.

Kontinuiteten i Brandts politiska tänkande på den nationella och lokala nivå

I det här kapitlet kommer jag att fortsätta besvarandet av min andra frågeställning i vilken utsträckning Brandts tänkande på den nationella och lokala nivå präglas av kontinuitet under perioden 1948 – 1974.

Berlinfrågan och Förbundsrepubliken

Väst-Berlin i Förbundsrepublikens utrikespolitik

I min intervju med Brandt 1985 frågade jag om han inte mycket tidigt insåg att muren skulle komma att finnas länge. Han svarade: "Das Entscheidende war die tatsächlich eingetretene Veränderung".⁶³⁷

1976 ansåg han: "Die Berliner Mauer hatte die Grenzen der Deutschlandpolitik Konrad Adenauers, aber auch der Westmächte auf drastische Weise deutlich gemacht."⁶³⁸

Som kansler hävdade Brandt 1971 att han redan som regerande borgmästare i Berlin i mycket företrädde en annan utrikespolitik än Adenauer i Bonn. "Men jag var tvungen att ta hänsyn till Väst-Berlins band till Förbundsrepubliken, till skyddsmakterna och till stadens inre politiska fred. Redan i mina Harvard-föreläsningar 1962, genom Passierschein-avtalet 1963 och på partidagen i Dortmund 1966 gjorde jag tydligt i vilken riktning den tyska utrikespolitiken måste förändras och kompletteras."⁶³⁹

När det gällde östpolitiken ansåg Brandt avslutningsvis som kansler 1973, att det hade förunnats kansler Adenauer att genomföra en utjämning och ett förtroendefullt samarbete med staterna i väst. "Det blev vår uppgift att genomföra den inte mindre viktiga del som utgörs av försoning med grannarna i öst och ett alleuropeiskt samarbete som leder bort från och förbi öst-väst-konflikten", hävdade han. Den faktiska utvecklingen hade gjort det nödvändigt att komplettera västfördragen med öst-väst-fördrag.⁶⁴⁰

Fyrmaktsavtalet 1971 om Berlin löste inte det nationella problemet med

Tysklands och Berlins delning. ”Men Berlinmuren kommer att öppnas och bli mer transparent än under Passierschein-avtalen”, förutsade han. Förbundsregeringen betraktade därför avtalet som en betydande internationell framgång.⁶⁴¹ Brandt summerade 1973:

Realismus bedeutete, zu einer Berlin-Vereinbarung zu gelangen. Was dies besagen will, meine Damen und Herren, kann nur ermessen, wer die Berlin-Krisen der vergangenen Jahre noch nicht vergessen hat. Ich habe sie nicht vergessen.⁶⁴²

Berlins statsrättsliga ställning och inomtyska tillhörighet

Som kansler ansåg Brandt om Väst-Berlins tillhörighet: ”Jag vet exakt, som tidigare regerande borgmästare i Berlin, vem som bär ansvaret för att det under de första åren på ett avgörande sätt försumrades att knyta Berlin närmare Förbundsrepubliken.⁶⁴³ Idag skulle vi haft det bättre om det fria Tyskland på allvar hade knutit Berlin fastare till sig”, ansåg han 1971.⁶⁴⁴

Det kunde inte råda något tvivel om att Berlin rättsligt hörde till Förbundsrepubliken och att dess frihet och säkerhet krävde tillhörighet till Förbundsrepublikens politiska och ekonomiska ordning. Han höll fast vid dessa ståndpunkter som kansler.⁶⁴⁵

Vid Berlinavtalets undertecknande 1971, ansåg Brandt, att Väst-Berlins tillhörighet till Förbundsrepubliken inte mer skulle bli omstridd. Väsentligt var också att det bekräftades att Väst-Berlin utåt representerades av förbundsregeringen.⁶⁴⁶

Förbindelserna mellan Förbundsrepubliken och Väst-Berlin fick inte göras svagare utan måste stärkas, slog Brandt fast i ett tal i förbundsdagen några dagar efter Berlinmurens tillkomst. Samma uppfattning företrädde han som kansler och i min intervju med honom 1985.⁶⁴⁷

Förbundsrepublikens Berlinpolitik

Vid ikraftträdandet av Berlinavtalet i juni 1972 påpekade Brandt: ”Vi var tvungna att starkare och på annat sätt än tidigare bekymra oss om våra angelägenheter och inte bara lita på att andra talade för oss. Förbundsrepubliken blev på så vis självständigare och mera vuxen.”⁶⁴⁸

Berlinfrågan och DDR

DDR:s legitimitet och frågan om erkännande och förhandling

Som kansler erbjöd Brandt DDR förhandlingar om ett *modus vivendi*-avtal mellan de båda tyska staterna. Dessa kom så småningom igång. Han var dock mycket noga med att påpeka att ett avtal mellan Förbundsrepubliken och DDR ej innebar att Berlins status ändrades, utan fortfarande gällde fyrmaktsavtalen från 1944. I december 1972 slöts det sk grundfördraget som avsevärt förbättrade relationerna mellan Förbundsrepubliken och DDR. Fördraget kom också att gälla Väst-Berlin enligt fyrmaktsavtalet om Berlin i 1971.⁶⁴⁹

Ett folkrättsligt erkännande av Tysklands delning var inte möjligt, menade Brandt som kansler 1971. Däremot hade Bonn till skillnad mot tidigare regeringar, i regeringsdeklarationen i oktober 1969, utan att erkänna Tysklands delning i efterhand, officiellt noterat existensen av två stater på tysk mark. Bara på så sätt kunde förbundsregeringen komma i ett allvarligt samtal med Warszawa-paktens stater, framhöll han.⁶⁵⁰

DDR:s Berlinpolitik

Vid Berlinkrisens början 1959 hette det: "Bort med händerna från det fria Berlin!".⁶⁵¹

"Senaten kommer med all kraft att tillbakavisa varje försök från den andra sidan att använda våra medborgares lidande i båda delar av staden som ett medel för politisk utpressning", sade Brandt. Han hade samma uppfattning som utrikesminister och kansler 1973.⁶⁵²

Man skulle kunna börja med spårvagnarna och telefontrafiken.⁶⁵³ Dessa slutsatser drog Brandt från sin bedömning av Berlins mycket onormala situation.

Efter Berlinmuren blev åtgärder för att underlätta för befolkningen i Berlin mer nödvändiga än tidigare och tekniska och praktiska frågor under de allierades skyddstak måste lösas.⁶⁵⁴ Han hade samma uppfattning som kansler 1971.⁶⁵⁵

När Ulbricht avlöstes av Honecker i mars 1971, trodde han inte att det skulle påverka fyrmaktsförhandlingarna om Berlin så mycket. "Han kommer fortfarande att spela rollen som en av de ledande, men växlingen inom ledargruppen har inte minskat Sovjets inflytande i Öst-Berlin. Jag ser ingen negativ påverkan på Berlinsamtalen av detta", sade Brandt.⁶⁵⁶ I sina memoarer 1982 skrev han om Ulbricht att han hade "... ihn, wie es üblich war, lange unterschätzt".⁶⁵⁷

Brandt skriver i brev till mig 4.3 1992:

Neuere Informationen aus Kreisen der damaligen SED scheinen zu ergeben, dass ich mich geirrt habe, in Ulbricht in dessen spätem Stadium den Hauptwidersacher unserer Politik der Öffnung und partiellen Verständigung zu sehen. Er scheint intern – aus seinen Gründen – aufgeschlossener gewesen zu sein, wo es um die Fortsetzung der Begegnungen von Erfurt und Kassel ging. Dies durfte eine Rolle gespielt haben, als von Moskau aus, in Verbindung mit der Honnecker-Gruppe, die Ablösung Ulbrichts betrieben wurde.⁶⁵⁸

Sammanfattande analys av den nationella nivån

På den nationella nivån stod Förbundsrepublikens och DDR:s Berlinpolitik i nära relation till den tyska frågan. Förbundsrepublikens långsiktiga målsättning var att behålla Väst-Berlin som en form av pant och en nyckel till återföreningssträvanden och på så vis bevara den nationella substansen och identiteten.

DDR däremot försökte göra Väst-Berlin till en del av sitt land för att därigenom försöka stabilisera det och sätta stopp för den stora flyktingströmmen som hotade att undergräva hela dess existens. Om man inte lyckades erövra Väst-Berlin, som var ett maximimål, försökte man ändå att neutralisera och minska dess roll för DDR, t ex genom att göra den till en fri och demilitariserad stad, som var ett minimimål.

Han hänvisade hela tiden till fyrmaktsavtalen från kriget när han tillbakavisade DDR:s påstående att man hade rätt att kontrollera trafiken mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken.

Brandts kortsiktiga perspektiv och målsättning på det nationella planet var både defensiv – att bevara status quo i Berlin – och offensiv – att efter Berlinmurens tillkomst göra den mer genomskinlig och få en normalisering till stånd.

Huvudstadsfrågan hade stor symboliska roll för återföreningspolitiken. Den drevs av Brandt fram till 1957 då Berlin officiellt av förbundsdagen förklarades för Tysklands kommande huvudstad. Därefter agerade inte Brandt i någon större omfattning i denna fråga, vilket berodde på den andra Berlinkrisen, Berlinmuren och hans sedan början på 60-talet minskande tro på Tysklands återförening och en ny tysk nationalstat inom överblickbar tid och därmed Berlin som kommande huvudstad. Det är sannolikt ett exempel på flexibiliteten och öppenheten i Brandts ”belief system”.

Vid förbundsdagens omröstning den 21 juni 1991 om var det återförenade Tysklands huvudstad skulle förläggas röstade Brandt ja till Berlin. Detta är ett exempel på en mycket lång kontinuitet i Brandts tänkande.

Brandt såg i stor utsträckning Förbundsrepublikens utrikespolitik ur Väst-Berlins synvinkel. Hans strategi var att på många olika sätt påverka regeringen i Bonn och makthavarna i Öst-Berlin. För att stärka Väst-Berlins ställning borde Berlins riksdagsmän väljas direkt och få full rösträtt i förbundsdagen. Alla förbundsinstitutioner som inte behövdes i Bonn borde förläggas till Väst-Berlin och banden mellan Bonn och Väst-Berlin borde förstärkas och den borde knytas mycket närmare till Förbundsrepubliken annars skulle Väst-Berlin inte förbli livsduglig. Han krävde att Väst-Berlin borde bli en 12:e delstat i Förbundsrepubliken även om han kanske inte i praktiken trodde så mycket på det. Detta skulle enligt Brandt öka Väst-Berlins säkerhet. Brandts olika förslag bottnade i hans missnöje och kritiska inställning till förbundsregeringens påtagliga passivitet och ointresse.

Dessa olika krav fick större och ökad tyngd genom Berlinmurens tillkomst. Brandt ansåg att det var konstruktivt att han från Berlin kunde lämna bidrag till den västtyska utrikespolitiken. Bonn borde därför inte sluta några fördrag där inte Berlin togs med. Regering och opposition borde bara avge gemensamma deklarationer i Berlin- och Tysklands-politiken för att öka den nationella sammanhållningen. Här är hans värdekategori samarbete viktig.

Det behövdes i högsta grad ett gemensamt agerande och en samlingsregering borde bildas som svar på Berlinmuren. Tanken på en samlingsregering kan förmodligen ses som en erfarenhet och lärdom från Brandts vistelse i Sverige under andra världskriget då vi hade en sådan. Annars kunde den östliga sidan dra nytta av motsättningar mellan Bonn och Väst-Berlin och detta skulle kunna skada Berlins ställning och säkerhet. Dessa åtgärder föreslogs för att stärka Väst-Berlins ställning, vilket var hans målsättning.

Under hela undersökningsperioden hade Brandt en mycket negativ bild av regimen i DDR och han uppmanade den därför av både propagandistiska och realpolitiska skäl att avgå. Den saknade enligt honom all folklig legitimitet. Däremot insåg han säkert att sannolikheten att så skulle ske var mycket liten. Detta var en del av hans Tysklandspolitiska koncept.

Som realpolitiker kunde han inte tänka sig att erkänna den de jure eftersom det skulle få negativa konsekvenser för den tyska frågan. Något formellt erkännande ägde heller inte rum även om ett de facto erkännande i princip kom genom grundfördraget i december 1972.

Brandt knöt ofta an till sina positiva värdekategorier demokrati och frihet och jämförde dessa med DDR:s politiska system, som inte stämde med hans

egen värdeskala. Före Berlinmurens tillkomst kunde han inte tänka sig samtal eller förhandlingar med regeringen, men kunde det efter denna och även som kansler. Han konstaterade också att regimen existerade och att man inte blivit av med den genom att inte ta notis om den. Det är den enda *accentförskjutning* jag kan hitta i den här delaspekten.

Brandt krävde från sin negativa uppfattningar om makthavarna i Öst-Berlin att de skulle upphöra med sina olagliga metoder gentemot Väst-Berlin, vilka gick ut på att rubba förtroendet för stadens livsduglighet och värderades mycket negativt av honom. Brandt befann sig här i ett dilemma genom att han måste förkasta metoderna samtidigt som han skulle försöka få till stånd ett visst samarbete med myndigheterna i öst. Han drog i sin argumentation paralleller till värdekategorier som demokrati, frihet och fria val, men styrdes också av sin negativa syn på DDR.

Brandt krävde under hela tidsperioden lättnader, praktiska och tekniska förbättringar av regimen i Öst-Berlin för att åstadkomma större rörelsefrihet mellan de båda stadshalvorna. Dessa borde vara möjliga utan ett erkännande av DDR, vilket alltid krävdes som motprestation. Detta kan ses som ett exempel på att Brandt på ett tidigt stadium hade tankar som senare skulle utvecklas till att bli de små stegens politik.

Till hans mer offensiva förslag hörde uppmaningen till DDR att man borde hålla fria val i Öst-Berlin som en inledning på återföreningen. Det vore även önskvärt att hålla en folkomröstning i hela Berlin för att utröna befolkningens inställning om tillhörighet och om den ville bli en fri och demilitariserad stad, enligt Sovjets förslag. Detta var ett situationsbundet och operativt förslag i Berlinfrågan som inte upprepades.

Brandt konstaterade att Adenauer och han hade samma uppfattning i Berlinfrågans mer principiella och basala delaspekter. Han slog fast att Berlin inte skulle överleva utan den ekonomiska hjälp som Förbundsrepubliken gav och att stadens livsduglighet och frihet vilade på att vara en del av dess rätts- och valutasystem.

Men Brandt ansåg att Adenauer på ett tidigt stadium borde ha agerat mer kraftfullt och energiskt för att knyta Väst-Berlin starkare till Förbundsrepubliken än vad som skett och därmed kanske undvikit Berlinkrisen.

Allmänt sett höll han som kansler fast vid sin ståndpunkt från slutet av 40-talet att de utvecklade banden mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken på de rättsliga, finansiella och ekonomiska områdena borde bestå och förstärkas.

Berlinmuren

Under sommaren 1961 märktes att en kris var under uppsegling i Berlin. Brandt agerade aktivt och offensivt för att bemöta denna. Han föreslog regeringen i Bonn att ta upp Sovjets förslag om en fredskonferens för hela Tyskland och riktade samma uppmaning till den västliga utrikesministerkonferensen som då sammanträdde i Paris. Han varnade för en avspärrning av Väst-Berlin och uppmanade Adenauer att föreslå Sovjet en återförening av Berlin för att komma bort från det begränsade temat Väst-Berlin.

Brandts accepterande av Sovjets förslag om en stor fredskonferens kan förklaras med att det skulle kunna ge väst tidsrum att överlägga hur man skulle bemöta den uppseglande akuta Berlinkrisen och kanske åstadkomma en viss rörlighet i den tyska frågan.

Brandt ansåg att Adenauer borde agera mycket mer aktivt än denne gjorde, men fick ingen förståelse för sina förslag. Han var därför missnöjd med Adenauers stelbenta och defensiva passivitet för att inte tala om dennes halsstarrighet och hårdhet i Berlinfrågan. Han borde ha varit mer förberedd på det som de flesta insåg skulle inträffa och strävat efter en större gemensamhet mellan Väst-Berlin och Bonn. Det fanns en risk att Adenauers passivitet skulle kunna leda till en isolerad lösning av Berlinfrågan. Brandt hade här en betydligt mer flexibel och realistisk bild av handlingsmöjligheterna än Adenauer. Som kansler höll han fortfarande fast vid sin kritiska syn på Adenauers praktiska agerande i Berlinfrågan.

Dessa initiativ från Brandt visar att politisk aktivitet och offensiv borde användas som ett medel, precis som på det internationella planet, för att bemöta hot mot Väst-Berlin och en eventuell försvagning av dess ställning.

Med Berlinmuren försvann den sista sammanhållande länken, som Berlin tidigare hade utgjort, i Tysklands enhet. Det var dags för en ny och mer konstruktiv politik och gamla rättspositioner borde omprövas. Sannolikt är det ett exempel på flexibiliteten och öppenheten i Brandts "belief system".

Brandt trodde 1963 att det kunde finnas en möjlighet till förändringar i den tyska utrikespolitiken, men att det i första hand var fråga om korrigeringar och nya accenter. En av dessa kom redan i slutet av året genom det första Passierschein-avtalet. Men han framhöll betydelsen av enighet i denna politik mellan senaten, regeringen i Bonn och västmakterna. Ulbrichts samtycke till avtalet innebar dock inte att denne rent principiellt hade ändrat uppfattning. Han förblev den gamle stalinisten trots avtalet, vilket dock i efterhand, enligt Brandt själv, visade sig vara en felaktig bedömning.

Den förändring som inträffade kom i samband med Berlinmurens tillkomst

då en ny politik måste prövas, men det var inte fråga om några grundläggande omorienteringar hos honom och det mesta sågs i den tyska frågans perspektiv, som bestämde många av hans uppfattningar på den här nivån.

Den enda *accent- eller idé-förskjutning* jag har funnit var att han före Berlinmurens tillkomst ej kunde tänka sig förhandlingar med DDR, men kunde det efter denna. Förklaringen är att Brandt insåg att något måste göras för att Väst-Berlins svåra politiska läge skulle kunna förbättras och humanitära och mänskliga åtgärder vidtas.

Jag anser emellertid att det är att ställa för stora krav och driva förväntningarna på kontinuitet i Brandts tankevärld för långt att han i de olika enskilda förslag och konstruktioner som diskuterades i Berlinfrågan skulle uppvisa kontinuitet. Han gjorde löpande kommentarer till de olika förslagen och sedan berördes de inte mer.

Av ovanstående resonemang drar jag slutsatsen att Brandts perceptioner av Berlinfrågans basala delaspekter på den nationella nivån inte genomgick några större förändringar, trots förändrade roller, miljöer och arenor under den här tidsperioden, 1948-1974, utan präglades av kontinuitet, beständighet och sakligt sammanhang mellan de olika komponenterna.

Mina tidigare observationer om kontinuiteten i Brandts tanke- och idévärld gäller således även de nationella dimensionerna. Hur ser det då ut på den lokala nivån?

Kontinuiteten i Brandts politiska tänkande på den lokala nivån

Jag kommer här att avsluta besvarandet av min andra frågeställning i vilken utsträckning Brandts tanke- och idé-värld i Berlinfrågan präglas av kontinuitet på den lokala nivån under tidsperioden 1948-1974.

Berlinfrågan och Väst-Berlin

Lösning av Berlinfrågan och befolkningens rättigheter

Senaten måste garantera att Väst-Berlins säkerhet, ordning och livsduglighet bevarades vid ett avtal om Berlin, menade Brandt. Befolkningens rätt till självbestämmande, frihet och säkerhet var självklart för honom. Praktiska och mänskliga lättnader borde genomföras och läget i Berlin normaliseras. Han hade samma uppfattning som kansler 1971.⁶⁵⁹

Väst-Berlins Berlinpolitik

Brandt skrev i sina memoarer 1976 om sitt eget agerande att ”. gerade in den sehr militanten Jahren habe ich die Berliner Aufgabe immer auch in ihrer friedenssichernden Wirkung gesehen”.⁶⁶⁰ Det är ett exempel på Brandts värdekategori fred.

Berlinarnas självhåvdelsesvilja var en garanti för stadens existens. Senaten hade tvingats draga sig tillbaka från den andra delen av staden.

I samarbetsfrågan mellan de stora partierna i Berlin tyckte han att det var bättre med koalition än regeringsparti och opposition. ”Det fyller mig med tacksamhet att få fortsätta vår oförglömlige Ernst Reuters verk och hans kamp för den politiska friheten”,⁶⁶¹ sade han. Samma uppfattning hade han som kansler.⁶⁶² Samarbets- och konsensus-tankens är ett centralt element i Brandts operationella kod.

Här nedan följer några utdrag ur min muntliga och skriftliga intervju med Brandt 1985, som belyser de faktorer som påverkade och formade hans utrikespolitiska omtänkande och kom att bilda bakgrund till hans senare östpolitik. Redogörelsen är också en form av ett besvarande av min frågeställning om Brandts tanke- och idévärld präglas av kontinuitet.

Det måste rimligen tyda på kontinuitet i Brandts tänkande om han elva år efter sin avgång som kansler håller fast vid sina dåvarande åsikter. Han var då inte längre, som SPD-ordförande, lika bunden i sin politiska roll som han var som kansler. Även om det inte direkt tillhör min undersökningsperiod anser jag dock att det måste vara ett ytterligare belägg för och styrka för mina övriga observationer om kontinuiteten i Brandts tanke- och idévärld.

Vad och vem påverkade Brandt i början på 60-talet? Det är av intresse att reda ut den problematiken eftersom grunden till hans östpolitik började läggas redan då. Han menade i min intervju 1985 att Kennedy betydde mycket för honom: ”Sein neues Herangehen an Fragen der Friedenssicherung und des inneren Reformen hat mich beeindruckt.” Kennedys bok ”Fredens strategi” var en av de faktorer som influerade honom vid formulerandet av hans östpolitik. I Brandts föreläsning vid Harvard i oktober 1962 ”Koexistenz Zwang zum Wagnis” förelåg det enligt honom tankemässig kontakt med det som Kennedy senare sade i Berlin 1963. Han och Kennedy tänkte i samma banor.⁶⁶³

Brandt ansåg som kansler 1971 att de fyra makternas högsta rättsliga ansvar både för Tyskland och Berlin som helhet, tills den tyska frågan löstes, konfirmerades i Berlinavtalet från september 1971. Lika viktig var bekräftelsen att de tre västmakterna hade det högsta politiska och rättsliga ansvaret i Väst-

Berlin och garanterade dess frihet och säkerhet. Han menade att Förbundsrepubliken inte hade något intresse av att eftersträva oinskränkt suveränitet. I min intervju med honom 1985 påpekade han att fyrmaktsavtalet om Berlin 1971 i verkligheten var ett avtal om Väst-Berlin.⁶⁶⁴

Jag frågar Brandt om han på ett tidigt stadium insåg att Berlinmuren skulle komma att finnas kvar länge: "Det visade sig senare som en riktig bedömning att ingen inom en överskådlig framtid skulle kunna avlägsna Berlinmuren. Då blev det ett logiskt steg att undersöka om vi kunde göra den mer transparent. Det ledde till att vi försiktigt försökte få ett Passierschein-avtal – det var en svår historia vid julen 1963 – och fortsatte sedan trots bakslag. Sedan kom "Institutionen für Härtefälle" som senare ledde fram till fyrmaktsavtalet 1971 och trafikavtalen och grundfördraget 1972, som var stora förändringar. De flesta var vid den tiden – på 60-talet – inte medvetna om att förbindelserna till Öst-Berlin var helt avskurna och att västberlinarna inte kunde besöka folk i omgivande delar av DDR. Vi kom in i en ny fas och fick någorlunda trygga trafikförbindelser mellan Väst-Berlin och DDR och besöksmöjligheter för västberlinarna som låg på samma nivå som för västtyskarna. De humanitära aspekterna var också framträdande och glöms ofta bort. Det skulle samtidigt ses som ett försök till en ny politik."⁶⁶⁵

Bahr har i sina memoarer "Zu meiner Zeit" (1996) en likartad uppfattning: "In der Nusschale ist die ganze Philosophie der Ostpolitik bei den Passierscheinen erprobt worden."⁶⁶⁶

Brandt påpekade att hans försök i Väst-Berlin att få ett *modus vivendi* påverkades av Adenauers misslyckade återföreningspolitik – "ridån gick upp och scenen var tom". På en fråga om han fortfarande trodde att den tyska frågan var öppen svarade han: "Die Geschichte ist offen. Die deutsche Frage stellt sich dann neu, wenn sich das Verhältnis zwischen den Teilen Europas grundlegend ändert."⁶⁶⁷ Detta skedde ju i slutet av 80-talet som ett resultat av Gorbatsjovs nya reformpolitik.

Brandt ansåg också att följande faktorer spelat en roll för hans omtänkande i början på 60-talet. Det kalla kriget märktes särskilt tydligt och plågsamt i Berlin och dess obehagliga realiteter fanns alltid närvarande. Han slog fast i ett tal redan 1959 vid 150-årsminnet av Lincolns födelse "att rörlighet borde främjas och att man inte fick bli fångar i föråldrade formler". Även hans uppsats "Aussenpolitische Kontinuität mit neuen Akzenten" (1960) ingick som ett led i detta omtänkande. Den roll dessa faktorer spelat för hans *modus vivendi* uttryckte han som, "nicht einfach im Sinne des Sichabfindens, sondern des Bemühens um Verbesserungen".⁶⁶⁸

Östpolitiken växte långsamt fram menade Brandt: "Meine eigenen Überlegungen und Empfehlungen waren in langen Jahren gewachsen." Om en del av dess ursprungliga rötter sade han: "Was Sie meine Ostpolitik nennen, findet Bezugspunkte in Artikeln, die ich schon während des Krieges schrieb."⁶⁶⁹

När det gäller *kontinuiteten* i Brandts tänkande polemiserade han som kansler mot CDU, som hävdade att han ändrat uppfattning i principiellt viktiga frågor och hänvisat till dennes föreläsning i Harvard som bevis för detta. Han ansåg att han inte kunde upprepa varje ord och varje sats men slog fast att det inte förelåg något tankemässigt brott i hans totalbedömning av vad han sade då och vad han sagt som kansler: "Från föreläsningen i Harvard 1962 med tankar om koexistens över verksamheten som utrikesminister, regeringsdeklarationen från 1969, avtalen i Moskva, Warszawa och Berlin finns det inga överraskningar på min väg. Jag har bara försökt göra vad jag sagt." I min intervju 1985 framförde han samma uppfattning.⁶⁷⁰

Andra slutsatser och konkreta erfarenheter, som jag kan dra från Brandts svar i min intervju, är att Berlinmuren kom att fungera som en katalysator för ett utrikespolitiskt omtänkande och ett förverkligande av idéer som fanns redan långt tidigare. Insikten att Berlinmuren skulle finnas länge påverkade hans inställning till Tysklandspolitiken och uppfattningen att man måste få till stånd samtal och förhandling med DDR för att mildra Tysklands och Berlins delning. De olika händelserna från 1961 till slutet av 1963 kan förmodligen tillmätas en något större vikt och ses som en långsam utveckling idémässigt.

Om Brandts östpolitik kan ses som en reaktion på krissituationen i Berlin svarade han: "Nicht nur, aber auch". Passierschein-avtalet i december 1963 var det första praktiska resultatet av en *modus vivendi*-lösning.

En annan av hans slutsatser från Berlin, som han fortfarande höll fast vid, var att det var riktigt att stå emot trycket från Sovjet och DDR under den andra Berlinkrisen. Det spelade en fredsbevarande roll inte minst pga västmakternas vacklande och splittrade hållning.

För Brandts första regeringsbildning 1969 i Bonn med FDP spelade hans koalition med FPD på våren 1963 i Berlin en roll eftersom han gjorde om samma sak på den nationella nivån. Brandt säger: "Ja, das hat eine mitwirkende Rolle gespielt."

Däremot ville han inte gissa vilka av honnörsorden fred respektive frihet han använde mest i Berlin. Han sade: "Das lässt sich nicht feststellen. Ich bin gegen falsche Alternativen."⁶⁷¹

Normalisering och lättnader

Berlin var tvungen att räkna med en särställning på längre sikt och delningen kunde vara länge, men det var fel att tro att man hade funnit sig i den.⁶⁷²

I sina memoarer 1976 skrev Brandt: "Die Mauer verlangte Festigkeit und Härte, zugleich aber – wenn man sich nicht einer hoffnungslosen Stagnation überlassen wollte – Flexibilität, Phantasie, und vor allem mehr Mut."⁶⁷³

Senaten ansåg att Berlinmuren måste göras mer genomskinlig i de berörda människornas intresse.⁶⁷⁴ Han höll fast vid denna ståndpunkt som kansler 1971.⁶⁷⁵

1970 ansåg Brandt som kansler att man borde utgå från de olika makternas skilda rättssuppfattningar och försöka komma överens om praktiska frågor, som motsvarade de konkreta realiteterna och kom de berörda människorna tillgodo och förbättrade livet för dem. Man måste "die Realität zur Kenntnis nehmen, um sie zum Besseren beeinflussen zu können". Vidare: "Jag tänker här på relativt beskedliga steg, men som är så viktiga för människorna. Rörelsefriheten måste därför förbättras för invånarna i de tre västsektorerna. De måste åter få möjlighet att besöka den östra delen av staden och dess omgivningar. Alla kända rättspositioner har inte hjälpt några berlinare att besöka sin familj i den andra delen av staden. Formler räcker inte längre. Man måste göra sig fri från dem för att kunna nå fram till praktiska lösningar i framtiden."⁶⁷⁶ "Det är fel att klamra sig fast vid det bestående. Kraft får man genom modet att i kritiska situationer ta tag i det nya och forma det."⁶⁷⁷

Brandt ansåg att undertecknandet av fyrmaktsavtalet om Berlin den 6 september 1971 var en viktig dag i stadens efterkrigshistoria, den mest betydelsefulla händelsen för freden i Europa sedan kriget.⁶⁷⁸

Han hävdade att den lokala betydelsen av fyrmaktsavtalet 1971 för Väst-Berlins livsduglighet var att västberlinarna nu kunde besöka den östra delen av staden och DDR. De kunde leva och arbeta i säkerhet igen. Fyrmaktsavtalet betydde en konkret och avsevärd förbättring och en mängd mänskliga lättnader för Väst-Berlin och dess innevånare. Telefonledningar hade åter tagits i bruk mellan Väst-Berlin och Öst-Berlin. Nu fanns det igen mångtusenfaldiga möten mellan människorna. Berlinavtalet var resultatet av en politik som ville tjäna människorna.⁶⁷⁹

På min fråga vad Brandt tyckte var bäst med Berlinavtalet svarade han: "Jag kan ge en detalj som jag inte skrivit om – bland många viktigare saker – och det var att västberlinarna skulle kunna använda sina egna pass med Förbundsrepublikens Berlintecken. Att de skulle kunna använda dem vid resa till Öst-Europa, som de då ej kunde. Jag skrev på sommaren 1971 till Breznev att detta var viktigt för mig och jag hade bestämt att detta skulle korrigeras

och bad honom ge instruktioner till sin ambassadör Abrassimov att vid nästa möte prata med amerikanerna. Då hade ryssarna tänkt om och de gick med på det som amerikanerna föreslog och det var en överraskning för fransmän och engelsmän.”⁶⁸⁰

Sammanfattande analys av den lokala nivån

Berlinpolitiken på den lokala nivån bestämdes till mycket stor del på de två högre nivåerna. Brandt hade, som regerande borgmästare, två uppgifter: dels att företräda Berlin nationellt och internationellt, dvs i Bonn och hos stormakterna, och dels att hålla kontakt med och vara lyhörd för stämningar och önskemål hos Väst-Berlins befolkning som var mycket viktig för honom eftersom den utgjorde basen för hans eget agerande. Men hans eget handlingsutrymme var starkt begränsat eftersom han nästan alltid hade att ta hänsyn till stormakterna och regeringen i Bonn som var beslutsfattande och i sista hand avgörande instans. Brandt fick således i regel bara reagera på västs, Sovjets och Adenauers olika idéer och förslag.

Brandt företrädde Väst-Berlins intressen utomlands på ett kraftfullt och framgångsrikt sätt, t ex vid besök på utrikesministerkonferensen i december 1958 i Paris och vid sina besök i USA och i Vita huset, för att bara nämna några av de viktigare. Under den andra Berlinkrisen fick Brandt spela rollen av en försvarare av en belägrad stad eller fästning ”frontstad”. Han blev på så vis för amerikanerna symbolen för det tyska motståndet mot Sovjet och kommunismen i det kalla kriget.

Brandts andra uppgift, som delvis sammanföll med den första, var att vara Väst-Berlins främste lokalpolitiker och att i den rollen hantera befolkningens psykologiska och moraliska stämningar. Han kunde då dra nytta av sitt orubbliga engagemang för och sin kraftfulla identifiering med stadens existens. Här skall bara ges ett exempel på hans sätt att sköta den uppgiften. Krisen vid Berlinmurens tillkomst hos Väst-Berlins befolkning skakade dess moral och allt förtroende för västmakterna hotade att försvinna. Brandt fick då ge uttryck för den vrede och förtvivlan som berlinarna kände över västs passivitet. Den hävdades genom hans initiativ att skriva direkt till Kennedy och kräva åtgärder. Dessa kom i form av ett besök av vicepresident Johnson och en truppförstärkning. Den psykologiska stämningen i Väst-Berlin stabiliserades därigenom och förtroendet för västmakterna stärktes åter. Det var hans bild av krisen vid Berlinmurens tillkomst som fick honom att agera på detta offensiva sätt. Merseburger skriver att få något politiskt utträttat i Berlin krävde ”fantasi, taktisk skicklighet, Fingerspitzengefühl och en rejäl portion seghet”.⁶⁸¹

Brandt ansåg att en förbättring av läget i Berlin skulle ge Väst-Berlin större säkerhet och stabilitet och därför måste befolkningens självbestämmanderätt och rättigheter beaktas vid ett nytt avtal om Berlin. Han styrdes här av sin positiva perception av dessa viktiga aspekter. Det var även politiskt verkningsfullt för honom att använda befolkningens inställning som argument eftersom den var så entydigt västorienterad och mycket negativ och fientligt inställd till regimen i DDR. Väst-Berlins frihet och säkerhet måste garanteras med mer än pappersgarantier. Detta var antagligen en lärdom från krisen vid Berlinmurens tillkomst då västberlinarna trodde att fyrmaktsstatusen skulle ge mer skydd än den i verkligheten gjorde. Västs kompetens och makt slutade vid muren. Brandts värdekategorier självbestämmande och frihet var då viktiga för honom.

Den *modus-vivendi*-lösning som på ett kraftfullt sätt förordades av Brandt strax efter murens tillkomst borde innehålla tekniska och praktiska förbättringar och mänskliga lättnader för befolkningen i det delade Berlin. Man måste försöka uppnå ett minsta mått av mänskliga möten och sammanföra familjer igen och få bort de särskilt omänskliga konsekvenserna av muren.

Rörelsefriheten borde återställas och en normalisering av trafiken inom Berlin genomföras. Detta var viktigt för Brandt eftersom han dagligen konfronterades med det svåra läget, den mänskliga nöden och de många praktiska problem som uppstått i Berlin genom murens tillkomst. Men han var väl medveten om att de allierade ej var intresserade av och skulle förhandla fram någon *modus-vivendi*-lösning.

Ett första resultat av den nya politiken var det *Passierschein*-avtal, som Brandt och Bahr förhandlade fram i december 1963, då västberlinarna för första gången sedan murens tillkomst kunde besöka Öst-Berlin igen. Det var ett resultat av Brandts "Politik der kleinen Schritte", som innebar att små förändringar var bättre än inga alls och som stärkte den mänskliga sammanhållningen och därmed förutsättningen för en återförening. Syftet var inte att få bort Tysklands delning eller Berlinmuren utan att göra dem drägligare, eftersom Brandt som realpolitiker insåg att de skulle finnas länge. Någon ny och annorlunda politik var det således inte fråga om.

Brandts förändrade politik kan antagligen hänföras till hans öppna "belieb system" som bidrog och underlättade för honom att formulera en annan politisk inriktning.

Två faktorer var särskilt viktiga och värderades starkt positivt av Brandt under hela undersökningsperioden när det gällde att bevara Väst-Berlins frihet, oberoende och livsduglighet. Den ena var närvaron av de allierade och deras garantier för stadens existens och den andra var befolkningens självhävdeelsevilja som klart framgick av de lokala valen. Dessa måste man slå vakt om för att bevara Väst-Berlin.

Han ansåg att en folkomröstning i hela Berlin skulle vara en viktig och värdefull opinionsyttring för att visa berlinarnas uppfattning i Berlinfrågan. Man skulle också kunna hänskjuta kränkningen av mänskliga rättigheter vid Berlinmuren till FN för att få den östliga sidans agerande fördömt. Det var ett operativt och situationsbundet förslag som ej upprepades.

Brandt ansåg att det lokalt inte fick förekomma några partipolitiska motsättningar i Väst-Berlin när det gällde dess grundläggande rättigheter. Han föredrog koalitionsregering i Väst-Berlin framför regering och opposition eftersom politiska motsättningar skulle kunna utnyttjas av östsidan och bli till en nackdel. Man borde fortsätta att arbeta i Ernst Reuters anda av endräkt och samförstånd. Brandt anknöt därmed till Reuters arbete för Berlin, som inneburit ett kraftfullt försvar av Väst-Berlins frihet, oberoende och säkerhet.

Dessa synpunkter visar att Brandt, liksom på de övriga nivåerna, ansåg att västmakterna och Bonn borde föra en mer aktiv och offensiv politik än de hittills gjort för att få till stånd en förbättring av Berlins svåra politiska läge. Det offensiva draget kan förklaras med att hans möjligheter att påverka skeendet i Berlinfrågan var begränsade, genom hans roll som regerande borgmästare, och därför gick han till offensiv i sitt agerande.

Även på den här nivån kan jag konstatera beständighet. Detta beror på att Brandts tänkande på den här nivån i stort sett bestämdes av hans uppfattningar på de internationella och nationella planen. Han måste anses ha haft små möjligheter eller intresse av att förändra sitt tänkande i de grundläggande och basala aspekterna i Berlinfrågan eftersom det förmodligen skulle medfört stora risker och osäkerhet för Väst-Berlin

Genom att studera Brandts perceptioner och ståndpunkter på tre olika nivåer under en relativt lång tidsperiod, 1948-1974, kan jag konstatera att dessa i stort sett förblev oförändrade i de mer principiella aspekterna av Berlinfrågan. Det går inte att hitta något tankemässigt brott eller plötslig förändring i Brandts föreställningsvärld, enligt min definition i teoriavsnittet, utan endast en långsam och liten accentförskjutning på tre områden, vilka kan förklaras med Berlinmurens avgörande och bestående inflytande på Brandts idévärld. Dessa ger också ett belägg för att Brandts "belief system" kan karaktäriseras som flexibelt och öppet och ej dogmatiskt och präglad av rigiditet. Även Brandts värde kategorier förblir oförändrade.

Brandts tanke- och idévärld kännetecknas således inte av starka brott och skiftningar utan han är snarare en både och politiker som Ashbys operationella kodstudie om Brandt visar, med långsamma övergångar och successiva förändringar som ibland överlappar varandra.

Som tidigare påpekats är en etablerad perception svår att ersätta med en ny

utan ofta assimileras ny information och blir bekräftande. En annan orsak till att Brandt håller fast vid nästan alla sina tidigare perceptioner är att ersätta dessa med nya skulle innebära en politisk kostnad för honom, som han inte är villig att ta på sig. Han kan även vara djupt bunden till en fast etablerad åsikt, som han framfört under en längre tid och då blivit präglad av denna. Man kan invända att Brandts åsikter i Berlinfrågan ofta är situationsbundna men kan ändå ses som ett uttryck för en mer generell hållning i politiken

Brandts tanke- och idévärld präglas således i det stora hela av en uttalad stabilitet och varaktighet, eftersom den förblev oförändrad trots skilda roller, miljöer och arenor. Detta bekräftar min hypotes i inledningskapitlet, syfte och frågeställning, att politiker i regel i det längsta håller fast vid sina uppfattningar och att förändringar, om de inträffar, oftast kommer successivt och långsamt. Dessa slutsatser stämmer väl överens med min skriftliga och muntliga intervju med Brandt 1985, där han slog fast följande på min fråga om han ändrat uppfattning på några punkter sedan Berlintiden:

”Meine Grundauffassungen haben sich nicht geändert. Aber mein Denkkaparat ist – wovon man sich durch Reden und Texte überzeugen kann – nicht eingerostet.” I min muntliga intervju med Brandt i juni 1985 frågar jag hur han ser på frågan om hans tänkande präglas av kontinuitet. Han svarar: ”I det stora hela – med några svängningar som är naturligt för en aktiv politiker – har själv egna emotioner och tar hänsyn till andras emotioner – kontinuerlig linje med svängningar upp och ned.”⁶⁸²

Som synes ovan är Brandt själv av den uppfattningen att hans tanke- och idévärld präglas av kontinuitet. Det kan naturligtvis hävdas att han i efterhand, i min intervju 1985, vill ge en så fördelaktig bild som möjligt av sitt tänkande för att framstå som en konsekvent och logiskt resonerande politiker. Det anses kanske också bland politiker ge ett bättre intryck inför eftervärlden om han håller fast vid sin politik och dess föreställningsvärld och på så sätt bidrar till ett positivt historiskt eftermäle än om han ändrar uppfattning.

Bekräftelsen på min kontinuitetstes förstärks också av att hans nära medarbetare Bahr, visserligen partisk som partibroder, hävdar samma sak. Men även den tyske forskaren Schmidt kommer i sin avhandling ”Kalter Krieg, Koexistenz und kleine Schritte” (2001), som undersöker Brandts tänkande i den tyska frågan 1948–1963, fram till slutsatsen att detta präglas av kontinuitet.

Relationen mellan Brandts Berlinperiod och hans senare politikergärning

I detta kapitel diskuteras de problem, som reses av min tredje frågeställning och som rör sambandet mellan Brandts borgmästarår och den politik han kunde föra under sin tid som Västtysklands utrikesminister (1966–1969) respektive förbundskansler (1969 – 1974). Det följande resonemanget visar att det i flera avseenden – intellektuellt och politiskt – går en rak linje från borgmästartiden i Berlin till kanslerskapet i Bonn och den faktiska östpolitik han senare som kansler kunde genomföra.

Historiens lärdomar

Historien visar att det generella studiet av det förgångna kan underlätta för en politiker att fatta beslut. Han kan lära av historien och den kan hjälpa till att forma hans tänkande, påverka hans "beliefs" om dess innebörd och ge uppslag och ledtrådar.

Det förflutna kan underlätta och klargöra för honom att föreställa sig alternativa framtidsvisioner och tydliggöra vid val av olika handlingsalternativ. Användandet av den kan göra en politiker mer reflekterande och systematisk. En bra politiskt bedömning vilar i regel på en historisk förståelse även om den i stor utsträckning är intuitiv eller omedveten. Men historien kan också få en negativ konsekvens genom att en politiker kan avstå från ett tänkt agerande. En viktig aspekt blir då att förstå bakgrunden till hans argumentation och resonemang och hur han ser på historien.⁶⁸³

En beslutsfattare kan även se sitt beslut som del av en serie som startade för länge sedan och fortsätter år framåt i tiden. Detta kan leda till en begränsning av framtida möjligheter. Det som var framgångsrikt i det förgångna kan bli det i framtiden och det som misslyckades kan göra det igen.⁶⁸⁴

Politiker använder sig ofta av historiska analogier där det förflutna relateras till den nuvarande situationen. Ett problem kan ses i ljuset av paralleller med det

förflutna. Det anses att tidigare omständigheter kan ge uppslag till kommande möjligheter och händelser och ha ett förutsäggande värde. Detta kan iakttagas när en aktör använder en händelse i det förflutna som en analogi för en nutida.⁶⁸⁵

Ett problem med analogier är att det kan vara en stor skillnad mellan olika händelser som till det yttre ser relativt lika ut, men ändå skiljer sig på flera viktiga områden; då blir de slutsatser som dras ej korrekta. Men även en politiker som fattar beslut under stor osäkerhet och ser framtiden i skenet av vad man tror har hänt i det förflutna kan leda till felaktiga beslut.⁶⁸⁶

Många beslutsfattare använder vanligen historien på ett felaktigt och okunnigt sätt. De söker ofta inte efter alternativ och tror att en trend som löper mot det nuvarande kommer att fortsätta in i framtiden. Detta kan få allvarliga konsekvenser för hur en politiker uppfattar situationer och problem.⁶⁸⁷

En tidigare internationell kris eller händelse kan förse beslutsfattaren med en rad tänkbara perceptioner och uppslag och tillåta honom att upptäcka mönster och orsakssamband som kan hjälpa honom att förstå världen. Det är då troligt att det förgångna kan influera hans perceptuella predispositioner och "beliefs" även om han själv inte är medveten om det, enligt tanken att en händelse ger lärdomar som påverkar det framtida beteendet. Men framtiden kan dock aldrig se ut exakt som det förflutna.⁶⁸⁸

Idéer, erfarenheter och praktisk politik

Brandts drygt tjugofåriga arbete med Berlinfrågan gav honom kunskap, insikt och kraft att formulera den utjämnings- och fredspolitik som kom att leda till avspänning i Europas centrum och gav samtidigt Förbundsrepubliken ett nytt anseende i hela världen. Ingen västlig ledare var heller mer förtrogen med Berlinproblemets alla intrikata och invecklade aspekter och mer intresserad av en tillfredsställande Berlinreglering än Brandt. Han kände sig starkt engagerad i och förbunden med Berlin. "Under två årtionden var den närmare mig än någon annan politiker. Berlinarnas väl låg mig varmt om hjärtat."⁶⁸⁹ Brandt var i hög grad ansvarig för stadens livsduglighet.

Vilka *principiella* historiska lärdomar gjorde Brandt som borgmästare i Berlin? Merseburger skriver att Brandt var medveten om att han hade en utpräglad känsla för historiska situationer:

"Wer Sinn für Geschichte hat", sagt er vor den neuen Mitarbeitern bei der Amtseinführung, "wird nicht leicht darüber hinwegsehen, dass ein Mann meiner Herkunft und meiner Überzeugung der deutsche Minister des Auswärtigen geworden ist."⁶⁹⁰

Ytterligare belägg för Brandts historiemedvetande ger Seebacher i sin biografi om sin man:

Willy Brandt dachte in grossen Zusammenhängen, auch in grossen zeitlichen Einheiten. Wo Vergangenes in Zukünftiges mündete, wusste er selten zu sagen. Die Geschichte lebte in ihm und konnte unverhofft zur Gegenwart werden.⁶⁹¹

Sein historisches Bewusstsein war ungewöhnlich. Es wäre ihm nicht eingefallen, die Geschichte auf eine Kette von Ursachen und Wirkungen zu ziehen und die Glieder willkürlich einzusetzen. Die deutsche Geschichte war weder auf Hitler zugelaufen, noch hatte sie mit ihm geendet.⁶⁹²

Följande citat illustrerar Brandts syn på sina Berlinerfarenheter:

Som regerande borgmästare har jag erfarit hur tillspetsade lägen kan påverka det politiska handlandet. Men jag har också vetat att ståndaktighet tjänar freden. Jag har särskilt under de 'militanta åren' sett som min uppgift att verka för att säkra freden och tjäna människorna.⁶⁹³

Det kan knappast finnas en bättre skola för en kansler än en mångårig verksamhet som borgmästare. Jag kan inte stryka den del då jag verkade som regerande borgmästare ur mitt politiska liv och har inte gjort mina Berlinerfarenheter förgäves.⁶⁹⁴

Han hävdade vidare att

Berlin skall inte alltid behöva bära bördan av sitt läge. I en förändrad politisk omgivning bör Berlin kunna dra nytta av sitt geografiska läge. Då kommer jag som förbundskansler att efter förmåga stödja Berlin. Jag lämnade rådhuset i Schöneberg eftersom jag hade kommit fram till den uppfattningen att jag kunde göra mer för Berlin i Bonn", hävdade han vidare.⁶⁹⁵

Erfarenheterna från koalitionen 1963 i Berlin mellan SPD och FPD var en viktig faktor. Brandt bröt då den gamla och mångåriga koalitionen med CDU. Detta gjorde han för att det nya regeringssamarbetet gav honom större handlingsutrymme, frihet och för att få större rörelse i den tyska frågan. När han blev kansler i Bonn 1969 bildade han på motsvarande sätt en koalition med FDP.

Brandts Berlin-erfarenheter gjorde honom i stånd att formulera och motivera östpolitiken och driva igenom den i förbundsdagen, trots ett starkt mot-

stånd från oppositionspartierna CDU-CSU. Han framstod emellertid för många som en nationell integrationspolitiker som stod över sitt parti, och som en verklig karismatisk folktribun.

Berlinmurens tillkomst den 13 augusti 1961 måste tillmätas en avgörande och grundläggande betydelse för Brandts senare praktiska agerande och handlande. Den kom i stor utsträckning att påverka hela hans Tysklands- och Berlinpolitiska idévärld.

Det har hävdats av Prowe (1985) att Berlinmurens tillkomst blev en verklig vändpunkt i Brandts utrikespolitiska tänkande och att den måste ses som upphovet och ursprunget till Brandts östpolitik. Detta menar jag är fel eftersom många av Brandts idéer fanns redan på 50-talet och under det andra världskriget. Brandts internationella intresse, engagemang och orientering grundlades redan på 1930-talet i Norge och förstärktes sedan under vistelsen i Sverige under andra världskriget. Merseburger hävdar att Brandts folkfrontsarbete på 30-talet var ett resultat av klimatet i den norska exilen där pragmatism och praktiskt orienterad verksamhet var viktigare än förbittrade ideologiska strider.⁶⁹⁶ Jag anser därför, att Berlinmuren i första hand kom att fungera både som en bekräftelse på – och en katalysator för – föreställningar och idéer som etablerats tidigare. Brandts östpolitiska föreställningar hade successivt växt fram under en lång tidsperiod och inte uppstått plötsligt över en natt.

Brandt skriver om detta i sina memoarer 1989:

Die Folgerungen, die der Politik der kleinen Schritte in Berlin und meinen Bemühungen im Bonner Regierungsamt zugrunde lagen, befanden sich in Wirklichkeit nahe bei dem, was mir schon während des Krieges erforderlich erschienen war....Was man die Politik der kleinen Schritte nennt war vorgedacht und nicht erst Reaktion auf die Mauer.⁶⁹⁷

Seebacher skriver i sin biografi att det tal Brandt höll i september 1989, då ett eventuellt enande kunde anas genom den stora flyktingströmmen från DDR till Förbundsrepubliken, markerade slutet på en epok och därmed också ”de små stegens politik”. En lång linje från andra världskriget till slutet av 80-talet var därmed bruten. Att göra Berlin till det återförenade Tysklands huvudstad såg Brandt som den absoluta höjdpunkten i sitt livslånga enhetsarbete.⁶⁹⁸

Avspänning och aktiv försoning

Grunden för Brandts nya östpolitik 1969 var samordningen med väst och försoningen och utjämningen med öst. Hos Brandt hade långsamt och succes-

sivt den insikten växt fram att någon återförening i ordets egentliga mening inom överblickbar tid ej längre var realistisk eller möjlig. Detta måste han säga till det tyska folket även om det var en bitter sanning.

Berlinmuren hade sedan länge för Brandt framstått som en symbol för en ofruktbar och steril status-quo-politik, och för det kalla krigets meningslöshet, en meningslöshet som ingenstans ledde utan som bara konserverade konfrontationens stelnade fronter. Sanningen om den gamla, blodlösa återföreningspolitiken uppenbarades. Långsamt började insikten och perceptionen att växa fram att en annorlunda och ny politik var mer nödvändig än någonsin tidigare för att praktiska och frågor skulle kunna lösas. Försök måste göras för att den absurda och besvärliga situationen och läget i Berlin och i Tyskland skulle kunna normaliseras och förbättras.

Berlinmuren var samtidigt en bekräftelse på och ett bevis för hans uppfattning att Adenauers återföreningspolitik hade misslyckats – ridån gick upp och scenen var tom. Detta var dock Brandt klar över långt före dess tillkomst, men nu blev det tydligare och mer definitivt än tidigare. Det behövdes inga genomgripande förändringar utan korrigeringar och nya accenter blev hans strategi för att få en normalisering i Berlin- och Tysklandspolitiken, vilket var hans långsiktiga målsättning. Han insåg redan i Berlin, alldeles efter murens tillkomst, att Adenauers utrikespolitik var för mycket inriktad på västmakterna och fördes på ett alltför passivt sätt. Man borde inte låta stormakterna bestämma allt. Tysk försoningspolitik gentemot väst borde därför kompletteras med en liknande mot öst.

Brandts föreläsning vid Harvard i oktober 1962 – "Koexistenz – Zwang zum Wagnis" – kan ses som en föregångare till hans tal i juli 1963, "Denk ich an Deutschland". Samexistens var ett nyckelbegrepp som kom att peka framåt mot hans senare östpolitik. Det hade använts av Brandt redan på 50-talet och var således inget nytt begrepp i hans idévärld. Det nya var att Brandt mycket tydligare och mer offentligt började använda uttrycket. "Koexistenz" var inte ett fientligt "Nebeneinander" utan ett fredligt "Miteinander" med öst. Det innebar att man mycket noga måste studera det kommunistiska blocket för att se om det genomgick några förändringar som Tyskland och Berlin skulle kunna dra nytta av. Genom att ha så många kontakter som möjligt med öst skulle en transformation av det kommunistiska blocket kunna vara möjlig att uppnå.

Kennedy var inriktad på en avspänning mellan Sovjet och USA och ville göra slut på det kalla kriget och försöka skapa en mer fredlig värld. Här kom hans bok "Fredens strategi" att betyda mycket som inspirationskälla för Brandts omtänkande efter Berlinmurens tillkomst och det gjorde det samtidigt lättare för honom att framföra sina kontroversiella åsikter offentligt eftersom han kunde hänvisa till Kennedy. Brandt och Kennedy tänkte i samma banor och

deras åsikter sammanföll. Kennedy kom därför att påverka Brandt i stor utsträckning och han uppmanade vid sitt besök i Berlin i juni 1963 tyskarna till en omprövning av gamla formler och förlegade tankegångar. De måste se verkligheten sådan den nu en gång var och göra en ny bedömning och analys av det politiska läget och inte ägna sig åt orealistiska förhoppningar och önsketänkande. Talet blev en bekräftelse på och en legitimation av Brandts och Bahrs "de små stegens politik".

Men även Bahrs tal "Wandel durch Annäherung" var väsentlig och innebar att ett politiskt närmande och ökad handel mellan Förbundsrepubliken och DDR skulle kunna bidra till en förändring av DDR. Det låg under nivån av icke-erkännande.

Brandts stora och viktiga tal "Denk ich an Deutschland" i juli 1963 knöt an till Bahrs "Wandel durch Annäherung" och hans eget tal i Harvard. Det fick för honom en väsentlig funktion genom att han gjorde en analys av de senaste årens händelser och innebar samtidigt ett försök att göra en prognos. Han tyckte sig kunna iakta en förändring i den internationella politiken som Tyskland skulle kunna dra nytta av. Det kalla kriget i sin gamla form höll på att ta slut och detta skulle kunna leda till en förändring av den politiska situationen i Tyskland och en samexistens borde vara möjlig i Europa mellan öst och väst. Om man utgick från status quo skulle man kunna övervinna orörligheten i den tyska frågan och en avspänning mellan öst och väst skulle kunna påverka de tysk-tyska relationerna. Talet kan inte ses som ett egentligt brott i Brandts föreställningsvärld utan bygger på tankegångar från 50-talet. Det kalla kriget, samexistensen och de små stegens politik hängde oupplösligt ihop för Brandt. Talet stakar entydigt ut färdriktningen mot det som senare blev östpolitiken.

Ovanstående faktorer influerade Brandt. Det första Passierschein-avtalet i december 1963 är en första modus-vivendi-lösning i liten skala och det första praktiska resultatet hans nya politik och embryot till hans kommande östpolitik. En modell för den senare östpolitiken hade således skapats. Brandt såg Passierschein-avtalet som en första bekräftelse på sitt tal i juli 1963 och ett bevis på tesen om "Wandel durch Annäherung". Det var en politik av förändring som på sikt skulle försvaga muren. Det finns således ett klart samband mellan den 13 augusti 1961, då byggandet av muren påbörjades, och den 12 augusti 1970, då Moskvafördraget undertecknades.

Det är också ett exempel på den vikt och betydelse han tillmäter historien och hur han använde sig av den och drog historiska analogier i sitt senare tänkande och agerande på en ny situation i Bonn.

Det kan verka motsägelsefullt att Brandt i min intervju besvarar min fråga att utan de mångåriga erfarenheter som han gjort i Berlin hade inte hans senare

östpolic varit möjlig med: "Weiss man nicht." Det kan, tror jag, vara ett uttryck för den försiktighet han ibland kunde ge prov på. Ingen kan naturligtvis påstå att östpolitiken hade som en absolut förutsättning erfarenhet från Berlin. Adenauer, som rhenlåndare, bedrev ju också östpolitik. Men han instämde i påståendet att han drog nytta av sina tidigare erfarenheter. Han menade även att det inte hade blivit något grundfördrag med DDR 1972 utan Berlinavtalet 1971.

I sin regeringsdeklaration 1969 noterade Brandt att förekomsten av två stater på tysk mark var en given realitet som man måste utgå ifrån. Dessa borde försöka uppnå avspänning och mer samarbete i sina relationer. Härigenom kunde han få igång samtal och förhandlingar med DDR och staterna i Öst-Europa. Strax efter Berlinmurens tillkomst konstaterade han att DDR verkligen existerade som en självständig politisk kraft. Härigenom bröt Brandt med den tradition, som inneburit att man inte tagit notis om DDR. Denna omorientering gjorde att han samma år erbjöd samtal och överläggningar med DDR och Warszawapakten.

Brandt hade krävt att både Ulbricht, Tysklands mest hatade politiker, och Berlinmuren skulle avlägsnas för att en normalisering av läget i Berlin skulle vara möjlig. Ulbricht byttes så småningom ut av ryssarna och i hans ställe kom Honecker. Berlinmuren gjordes genom Berlinavtalet 1971 mer passerbar.

Brandt skriver i brev till mig 1992 att han tidigare troligen gjort sig skyldig till en felbedömning av Ulbricht och uppfattat honom som mer rigid än han i själva verket var. Denna kan antagligen förklaras med att han då mer styrdes av sina känslor och kalla krigsatmosfär än av saklig analys.

När Brandt startade sin egentliga östpolitik 1969 fördes den på ett energiskt, flexibelt och offensivt sätt och det var förbundsregeringen som bestämde frågorna och takten samt behöll initiativet. Brandts erfarenheter av västmakternas obeslutsamma och passiva agerande under Genèvekonferensen 1959, liksom även Adenauers oföretagsamhet i Berlin-frågan, gjorde att han i beslutande ställning önskade vara mer drivande.

Brandt inledde den nya östpolitiken där ett avtal om Berlin så småningom gjorde slut på stadens funktion som en ständig krishärd i Europas mitt. Brandt krävde efter Berlinmurens tillkomst 1961 att de tre huvudpunkterna borde bevaras i ett eventuellt nytt avtal om Berlin. De behölls i det nya Berlinavtalet 1971.

Den internationella politikens möjliggörande kraft

Att utnyttja en internationell avspänning mellan stormakterna såg Brandt som en möjlighet redan 1956, efter Ungernupproret och 1963, efter Kubakrisen. Han ansåg vid båda tillfällena att det internationella läget hade förändrats till

det bättre och det skulle kunna underlätta Berlins besvärliga politiska situation. Synen på avspänningen som en väg till en fredlig förändring av en konflikt kan ses som en föregångare och inspirationskälla till Brandts *de små stegens politik* efter murens tillkomst.

Berlinavtalet 1971 slöts inom ramen för ett större internationellt förlopp, precis som Brandt hade förespråkat – och förutsagt – vid flera tillfällen som regerande borgmästare. Det gick inte att lösa Berlinfrågan isolerat utan den måste behandlas i ett större sammanhang där också den tyska frågan var väsentlig. Här kan en linje mellan tidiga idéer och mer sentida politisk praktik konstateras. En parallell kan dras med Berlinmurens fall i november 1989 och Tysklands återförening 1990. Bägge händelserna var ett resultat av de stora förändringar som kom i slutet av 80-talet i den internationella och nationella politiken.

Brandt tog initiativet till förhandlingar om Berlinfrågans normalisering genom signalen från Reykjavik 1968 som uppmanade Sovjet till förhandlingar om en minskning av konventionella stridskrafter i öst och i väst. Han besökte Nixon i Vita huset strax efter dennes tillträde som president 1969 för att få stöd för förhandlingar om Berlin. Som kansler var Brandt den pådrivande kraften för en lösning av Berlinfrågan och drog nytta av en önskan om avspänning och utjämning mellan stormakterna och försökte förmå dessa att nå en uppgörelse.

Det som varit möjligt att uppnå tidigare, som Passierschein-avtalet 1963 i Berlin, borde gå att göra i större skala via Bonn, det som sedermera skulle bli östpolitiken. Brandts syn på Sovjet och dess roll i den framtida internationella politiken grundlades till en del redan i slutet av 30-talet och under det andra världskriget. Han var tidigt klar över att Sovjet skulle vara en av de viktigaste aktörerna i stormaktspolitiken.

Brandts bild av USA var redan under andra världskriget genomgående positiv och på 50-talet betraktades han som en medlem av den ”amerikanska fraktionen” i Berlin-SPD.⁶⁹⁹

Strax efter Berlinmurens tillkomst 1961 ansåg han att man måste försöka få en saklig utjämning till stånd med Sovjet. Detta innebar dock inte en isolerad lösning av Berlinfrågan som Sovjet drev i många år, livligt uppbackad av DDR. Han inledde därför sin östpolitik med ett fördrag med Moskva 1970, vilket enligt hans uppfattning var nyckeln till framgång för hela östpolitiken och ett test på Sovjets avspänningsvilja i Berlinfrågan.

Moskvafördraget underlättade Berlinavtalet, som sågs som den väsentligaste delen av östpolitiken. Hur oerhört viktigt ett avtal om Berlin var för Brandt visar det faktum att han riskerade sin regeringsställning genom en förtroendemröstning i förbundsdagen 1972 för att få igenom sin politik.

Den kritik mot Brandt som kom från CDU om Moskvafördraget, nämligen att områdena öster om Oder-Neisse skänktes bort, bemötte han med påpekandet att inget gick förlorat som inte sedan länge var bortspelat.

Moskvaavtalet kunde emellertid inte ratificeras utan en tillfredsställande Berlinreglering, som blev nålsögat i östpolitiken. Kunde ej lättnader och en kvalitativ förbättring av läget i och omkring Berlin uppnås var det inte heller möjligt att nå några resultat i östpolitiken. Brandt hade redan under sin tid i Berlin insett att man måste kringgå DDR och uppmanade därför västmakterna att vända sig direkt till Sovjet om något resultat eller uppgörelse skulle uppnås i Berlin- och Tysklandspolitiken. Han ansåg att Sovjet betraktade saker och ting i ett större perspektiv än DDR och att det inte var möjligt att genomföra en normalisering i Berlinfrågan mot dess vilja.

Brandt krävde många gånger efter Berlinmurens tillkomst 1961 att stormakterna borde förhandla fram en modus-vivendi-lösning i Berlinfrågan. Däri ingick fritt tillträde och fri trafik till Väst-Berlin. Detta framkom för första gången sedan kriget att skriftligen garanteras av Sovjet i Berlinavtalet 1971. Sovjet accepterade även de facto att Väst-Berlin hörde till Förbundsrepubliken.

Fyrmaktsavtalet om Berlin 1971 blev en höjdpunkt och en hörnsten i det östpolitiska fördragsverket och gjorde att Berlin försvann ur kretsen av internationella krishärdar. Men Berlinfrågan var för den skull inte löst utan snarare i viss utsträckning neutraliserad och nedtonad. Brandt var dock i relativt stor utsträckning nöjd med resultatet. Hans antagande visade sig riktigt när han strax efter undertecknandet hoppades på en framtid för Berlin utan ständiga kriser. Samtidigt normaliserades läget till en viss del och västberlinarna kunde åter regelbundet besöka Öst-Berlin. Mänskliga lättnader hade nu genomförts vilket Brandt strävat efter sedan murens tillkomst. Väst-Berlin fick en skriftligen garanterad säkerhet av de fyra makterna. De mest negativa faktorerna för honom var att Berlinmuren fanns kvar och att Förbundsrepublikens närvarorätt i Väst-Berlin inskränktes en del, omständigheter som dock troligen utgjorde de viktigaste förutsättningarna för Berlinavtalets genomförande.

Brandt hade på nära håll fått uppleva i vilken begränsad omfattning och hur passivt västmakterna kunde agera, t ex vid Berlinmurens tillkomst och i andra sammanhang. Skulle en förändring i Berlin- och Tysklands-politiken åstadkommas så ankom det i första hand på tyskarna själva att komma med förslag till förbättringar och eventuella lösningar. De kunde bara uppnå en lösning av den tyska frågan genom att lita till sig själva och inte på andra och bli mer aktiva. Han tog därför själv initiativet till många diplomatiska kontakter och utspel.

Men man bör hålla i minnet att ett avtal om Berlin var en sak för stadens fyra ockupationsmakter och inte för Förbundsrepubliken. Brandt var naturligtvis, genom sin chefsförhandlare Egon Bahr, hela tiden välinformerad om förhandlingarnas förlopp och i vissa fall initiativtagare och pådrivare på den västliga sidan.

Etik och pragmatisk realism

Motiven för Brandts östpolitik var i långa stycken humanitära. Moralisk styrka har visat sig vara en bra kraftkälla för politiskt handlande. Han såg sig, redan under det andra världskriget, i sin egenskap av antinazist, som en representant för det andra och goda Tyskland och senare som en levande symbol för detta. Han ville med sin östpolitik återge Tyskland ett gott anseende i världen och återupprätta det efter Hitlertidens barbari.

Brandts starka övertygelse att politiken borde ha en etisk, moralisk grundval var samtidigt baserad på vad han uppfattade vara de politiska realiteterna. Förnuftet borde styra och man borde inte hänge sig åt illusioner och önsketänkande. Syftet var att nå stabilitet, normalisering, avspänning och fred.⁷⁰⁰ Redan som regerande borgmästare sade han att små steg var bättre än inga alls. Ur dessa – ”Politik der kleinen Schritte” – utvecklade sig det som senare skulle bli den nya östpolitiken. Bahr skriver i sina memoarer:

Brandt legte ein strategisches Konzept vor für einen ziemlich langen Weg zur Veränderung des Ost-West-Konflikts, mit aller Klarheit und Logik, das ohne Bruch mit frühere Äusserungen nach vorne zeigte. Niemand konnte überrascht sein, wenn er als Kanzler tat was er als Bürgermeister entwickelt hatte.⁷⁰¹

Brandt utgick från sin bild av verkligheten och intog ej några abstrakta juridiska positioner. Praktisk och konkret politik var mao viktigare för honom. Givna fakta måste vara utgångspunkt i förhandlingarna. Diplomati var mer verkkningsfull än propaganda. Som realpolitiskt sinnad utgick Brandt således från läget sådant det var och de faktiska omständigheterna för att få politiskt spelrum och frihet att agera. Brandt var i huvudsak pragmatiker och mindre av ideolog och teoretiker, vilket kom till uttryck i hans realistiska och illusionslösa bild av Tysklands- och Berlin-frågan.

Brandts föreslog t ex att stormakterna borde lägga Berlins fyrmaktsstatus åt sidan i fyrmaktsförhandlingarna och koncentrera sig på praktiska och tekniska frågor, vilket också blev fallet i 1971 års förhandlingsuppgörelse.

Brandts mångåriga erfarenhet av det kalla krigets påverkan både på Tysk-

lands och Berlins svåra delning kom att starkt influera honom vid utformandet av östpolitiken. Han konfronterades så gott som dagligen med Berlins absurda situation som en brännpunkt för det kalla kriget. Som en praktiskt inriktad resultatpolitiker måste det därför ha varit något av en utmaning och en stark drivkraft för honom att försöka få till stånd en förbättring. Genom en normalisering i Berlin och Tyskland skulle man kunna underlätta mycket och göra det dagliga livet mer drägligt för befolkningen. Den humanitära och mänskliga dimensionen spelar här en stor roll.

Merseburger citerar Walter Lippman som entusiastiskt hälsar Brandt som en tysk utrikesminister som har gjort det till sin plikt att likvidera det kalla kriget och kasta dess doktriner på skräphögen.⁷⁰²

Brandt var väl insatt i både Sovjets och DDR:s agerande och hade en nyanserad och illusionslös bild av kommunismen. Han ansåg sig genom långvarig erfarenhet, känna kommunisternas tankesätt ingående och veta hur man skulle hantera dem. Detta hade han naturligtvis stor nytta av vid utformandet av östpolitiken.

Merseburger skriver att Brandts uppträdande i Warszawa var allvarligt, värdigt och fattat. Hans knäböjande går runt världen och han står för ett Tyskland som man inte tidigare känt och för en politiker och statsman som långt utöver sitt lands gränser sätter moraliska måttstockar. Han citerar även Kissinger som säger om Brandt att det var dennes historiska förtjänst att han tog på sig bördorna och smärtorna, vilka den historiska nödvändigheten lagt på Tyskland.⁷⁰³ Knäböjandet under minneshögtiden uppfattades av de flesta som en tydlig försoningsgest.

En hel del av Brandts framgång som utrikesminister och kansler kan förmodligen tillskrivas hans stora moraliska trovärdighet, anständighet och tolerans. Utan det förtroende som hans person framkallade i Sovjet och Öst-Europa hade förmodligen hans östpolitik inte blivit så framgångsrik och verkningsfull som den blev.

Konklusioner

Brandt som propagandist

Jag kommer i det här avslutande kapitlet att redogöra för de slutsatser som jag dragit i de empiriska kapitlen i avhandlingen.

När det gäller min första frågeställning kan jag konstatera att Brandts argumentation är ett bra och instruktivt exempel på hur en politiker använder sig av ett normativt språk för att påverka och skapa handlingsutrymme i politiken. I början av sin vistelse i Berlin i slutet av 1940-talet och på 1950-talet har han ett militant språkbruk präglad av det kalla krigets retorik. På 1960-talet försvinner mycket av detta och hans språk blir mer nyanserat och pragmatiskt. Detta beror både på hans förändrade roll som politiker och en anpassning till den begynnande avspänningen.

I hans politiska språk intar evalueringarna i Berlinfrågan störst utrymme. Jag har valt att dela in dem i fyra aspekter.

Den *första* gäller fakta. Brandt väljer ut basfakta och problemkretsar som är typiska för Berlinfrågan. Dessa bildar bas och utgångspunkt för hans evalueringar. Den *andra aspekten* avser strukturen på evalueringarna. De används i regel inte om enskilda detaljer utan är oftast generella bedömningar av de olika aktörernas politik och agerande. Men ibland förekommer det även enskilda värdeomdömen där jag urskiljer två huvudgrupper. Den första gruppen utgår från basfakta som värderas positivt t ex de tre huvudpunkterna trupp-närvaro, fritt tillträde och Väst-Berlins livsduglighet. De får en axiomatisk utformning för att betona att de var livsviktiga för Väst-Berlins existens som en självständig stad och utgör starkt positiva värdepremisser i Brandts argumentation i Berlinfrågan. De är generella, stabila och konsistenta under hela undersökningsperioden. Men här ingår också de mycket negativa värdeomdömen som Brandt gav de olika förslag till en lösning av Berlinfrågan som östsidan framförde.

Den andra gruppen innehåller bedömningar och retrospektiva analyser av de olika aktörernas agerande. Prognoser gjordes om t ex västmakternas uppträdande i frymaktsförhandlingarna eller Adenauers passivitet vid Berlinmurens

tillkomst. Dessa utgjorde varningar till huvudaktörerna och är exempel på konsekvensargument.

Den *tredje aspekten* tar fasta på det förhållandet att Brandts evalueringar fyllde både en expressiv och instrumentell funktion för honom. I kraftigt expressiva och explicita ordalag fördömde han Berlinmuren, DDR som stat, Ulbricht och SED-regimen. Instrumentellt, som propaganda, använde han begreppen frihet, demokrati och mänskliga rättigheter mot östsidan. I den *fjärde aspekten* fungerar Brandts evalueringar som perceptionsfilter vid bedömningen av enskilda delasppekter och förslag.

Härigenom kan jag slå fast att Brandt använde sig mer av instrumentella och pragmatiska än av kategoriska och normativa bedömningar och att dessa bestämde inriktning och form på hans preskriptioner. Han lade tyngdpunkten i sin argumentation på evalueringarna; dessa präglades av stabilitet och konsistens under hela perioden.

I Brandts argumentation framgår som nämnts preskriptionerna ur evalueringarna som kan vara explicita eller implicita. Två huvudaspekter kan urskiljas. Den *första* innehåller generella rekommendationer. Fyrmaktsavtalen utformades som en grundläggande, generell och ovillkorlig preskription. Brandt var mycket kategorisk och tydligt eftersom det gällde stadens rättsliga grundval och säkerhet.

Han använde också offensivt inriktade rekommendationer, som var villkorliga till sin karaktär, för att förbättra Berlins svåra politiska situation. Brandt vände sig även till de allierade i fyrmaktsförhandlingarna med generella, långsiktiga och ovillkorliga preskriptioner, som ofta var kategoriskt utformade och gick ut på att parterna borde förhandla mer aktivt och pådrivande och betrakta Berlinfrågan i den tyska frågans perspektiv. Han hade samma utformning på sina preskriptioner om östsidans förkastade förslag om en isolerad lösning av Berlinfrågan.

När han insåg att situationen skulle bli bestående under lång tid föreslog han västmakterna att gå till politisk offensiv för att förbättra Berlins läge och försöka få en modus-vivendi-lösning i Berlinfrågan som skulle göra muren mer genomskinlig.

Preskriptionerna om huvudpunkterna fick en kategorisk prägel eftersom de var livsviktiga för Väst-Berlins existens.

Brandts förslag till Adenauer och hans regering var generella, långsiktiga och villkorliga till sin karaktär. Försiktigheten berodde på att han var beroende av Adenauer.

Hans uppmaningar till DDR var starkt fördömande, ovillkorliga och långsiktiga. Brandt hade nästan samma grundläggande inställning till DDR under hela undersökningsperioden.

Den *andra aspekten* omfattar råd och konkreta förslag till de olika aktörerna. Brandt föreslog att det borde tillsättas en fyrmaktskommission för att granska spioneriet i Berlin (i brevet till Kennedy uppmanades denne att agera mer kraftfullt) och en interadministrativ kommission för att lösa praktiska och tekniska problem.

Brandts uppmaningar syftade till att bevara Väst-Berlins frihet, självständighet och oberoende. De är till sin utformning generella, långsiktiga, kategoriska och ovillkorliga snarare än motsatsen. Det föreligger en systematik, konsekvens och ett logiskt samband mellan evalueringarna och preskriptionerna.

Som avslutning på besvarandet av min första frågeställning redovisar jag hur hela den semantiska strukturen i Brandts argumentation ser ut. Den kan delas in i tre grupper vilka kvantitativt dominerar det empiriska materialet.

Grupp I. Mest frekvent i Brandts resonemang är evalueringar där preskriptioner ofta ej är utsagda. I *grupp II* följer evalueringarna och preskriptionerna tätt på varandra. Preskriptionerna har som mål områden som är särskilt viktiga för Brandt. Det finns ett starkt logiskt samband och konsekvens i hans argumentation.

Grupp III. Denna grupp är ofullständiga exempel på min metod. Komponenterna kommer ej i logisk följd och ett led kan vara överhoppat.

Alla tre grupperna finns i regel representerade i varje tal eller artikel. Ofta avgör en argumentgrupps funktion dess placering i materialet och någon annan medveten systematik eller struktur kan ej urskiljas. Tydligast är detta bland evalueringarna som fungerar som centrala samordnare för att Brandts politiska språk skall fungera invändningsfritt.

Jag har således kunnat belägga en stark logik och soliditet i Brandts argumentation. Hans språk är praktiskt inriktat och ger uttryck för konsekvens.. Argumentationsmönstret är öppet och har en flexibel och pragmatisk prägel som återspeglar hela Brandts tänkande. Den semantiska analysen visar också att Brandts språkbruk kan klassificeras som resultatinriktat. Hans språk är ej präglat av den rigiditet och dogmatik som utmärker Schumachers och Ulbrichts.

Berlinmaterialet ger mao en god bild av hur Brandt använder sitt politiska språk som ett socialt och politiskt maktmedel för att påverka och övertyga.

Brandts operationella kod

Den operationella koden, som Ashby framställer den, är ett försök att fånga hela Brandts politiska idévärld och används för att undersöka om hans åsikter i Berlinfrågan uppvisar likheter och överensstämmelser med hans mer allmänna politiska resonemang.

Jag kan då konstatera att de grundläggande teoretiska uppfattningarna i Brandts operationella kods "*philosophical beliefs*" går igen i hans åsikter om Berlinfrågan. Det gäller t ex hans uppfattning att en koalitionsregering är att föredra framför regering och opposition. Han föredrog således samarbete och integration framför politisk strid och konflikt.

Men det behövdes emellertid korrigeringar och nya accenter och då var det lättare att börja med tekniska detaljer och praktiska frågor. Man borde utgå från den konkreta och politiska verkligheten för att få till stånd kortsiktiga resultat.

I Brandts "*instrumental beliefs*" finner jag klara överensstämmelser mellan hans allmänna politiska uppfattningar och hans uppfattningar i Berlinfrågan. Det politiska agerandet i Berlin borde inriktas på praktiska och tekniska lösningar för att underlätta livsvillkoren för människorna.

Brandt hade en utpräglad intuitiv känsla för politik och vad som var praktiskt genomförbart vilket var till gagn när han eftersträvade en *modus-vivendi*-lösning i Berlinfrågan som i viss utsträckning skulle normalisera läget i Berlin.

Brandts politiska stil var informell, konsensusorienterad och koncentrerad på det förhandlingsbara.

Av ovanstående synpunkter framgår det att Brandts allmänna syn på politiken återspeglas i Berlinfrågan. Det är naturligt eftersom Berlinfrågan var så komplex, omfattande och utsträckt i tiden. Det föreligger således i samtliga delmoment i Brandts operationella kod en klar och tydlig överensstämmelse med hans uppfattningar i Berlinfrågan.

Kontinuiteten i Brandts politiska tänkande

Utifrån min andra frågeställning redovisar jag nedan i vilken utsträckning Brandts tänkande i Berlinfrågan präglas av kontinuitet.

Under hela undersökningsperioden (1948–1974) anlade Brandt konsekvent och systematiskt det *internationella perspektivet* på Berlinfrågan. Det var en viktig del av det utrikespolitiska tänkandet. Den internationella politikens stora betydelse för honom grundlades redan på 1930-talet genom hans vittgående internationella verksamhet.

Brandt ansåg att man omsorgsfullt och ingående borde studera relationerna mellan stormakterna eftersom endast en avspänning i den internationella politiken skulle kunna nedtona eller lösa den tyska frågan och Berlinfrågan. Han såg under hela undersökningsperioden Berlinfrågan i den tyska frågans perspektiv vilket var självklart genom den nära naturliga sammankopplingen. Berlinfrågan fick för honom den viktiga strategiska funktionen att hålla den

tyska frågan öppen. Brandts internationella synvinkel kan förklaras med hans tidigare internationella inriktning, Berlinfrågans stormaktskaraktär och att en lösning bara var möjlig i ett sådant perspektiv.

Det kalla kriget på 1950-talet kom i stor utsträckning att prägla Brandts tänkande genom hans dagliga erfarenhet av dess negativa konsekvenser och absurditeter. Detta gav incitament till hans krav att man borde försöka åstadkomma ett *modus vivendi* i Berlinfrågan.

Berlin spelade en mycket större roll för Brandt än för Adenauer och han såg positivt på staden som nyckeln till återförening. Berlin fungerade även som en seismograf för tyskarnas vilja till enhet, var en sammanhållande länk för tyskar i väst och i öst och hade också funktionen att visa hur långt Sovjet var villigt att gå i sina avspänningssträvanden. För Brandt låg nyckeln till den tyska frågans lösning i Moskva. Här kan en parallell dras till hur Tysklands återförening gick till i oktober 1990.

Han betraktade under det kalla kriget Väst-Berlin som en demokratins och frihetens förpost och knöt därmed an till de för honom centrala värdekategorierna demokrati och frihet; dessa användes som instrumentella symboler i propagandakriget mot DDR och öst.

Berlinmurens tillkomst i augusti 1961 blev för Brandt en vändpunkt och ett bevis för att Adenauers återföreningspolitik definitivt hade misslyckats. En annorlunda och ny politik måste nu inledas men den innebar inga stora och genomgripande förändringar utan snarare korrigeringar och nya accenter. Inspiration och uppslag till sitt omtänkande fick Brandt av Kennedy och Bahr, som måste tillmätas en stor betydelse i detta sammanhang. Så småningom skulle detta kunna leda till en normalisering av läget i Berlin och Tyskland.

Kontinuiteten i Brandts perspektiv var naturlig för en politiker med internationell inriktning. Den tyska frågan var under hela perioden låst till sin karaktär och en återförening kom först genom en förändring i den internationella politiken i slutet av 1980-talet.

Brandts syn på Berlinfrågan och dess grundläggande delasppekter var basal under hela undersökningsperioden eftersom dessa var så livsviktiga och väsentliga att det skulle kunna innebära ett försämrat politiskt läge för Väst-Berlin om de rubbades eller förändrades.

Hans kategoriska avvisande av en isolerad lösning kan förklaras med hans stormaktsperspektiv. Ett annat skäl var att en isolerad lösning skulle kunna medföra en försämring gentemot status quo och en stor risk för att Väst-Berlin blev en del av DDR. Idén om en separat lösning stred mot hans övertygelse och avvisades därför helt.

Brandts försök att få väst och Sovjet att behandla Berlinfrågan i ett större internationellt perspektiv fick dock ingen klar respons eftersom de inte var intresserade av en lösning av den tyska frågan.

Den viktigaste frågan var Berlins fyrmaktsstatus. Den var av grundläggande betydelse för Berlins rättsliga existens och fick inte försvagas eller förändras. Brandt lyfte därför konsekvent fram denna aspekt under hela undersökningssperioden.

Han ansåg att de förhandlingar som fördes borde utgå från fyrmaktsstatusen som var en klar och entydig rättsbas. Hårdhet i det principiella borde kombineras med flexibilitet i det praktiska. Den förändring som Sovjet föreslog genom sitt fristadsförslag var helt oacceptabel för Brandt.

Säkrandet av säkerheten genom västs truppnärvaro i Väst-Berlin, stöddes genomgående av Brandt. Det var en realpolitisk bedömning av Berlinfrågan som visade sig riktig eftersom västmakterna stannade i Väst-Berlin tills Tysklands återförening.

Tillträdesaspekten var också mycket väsentligt för Brandt. Utan fritt tillträde skulle Väst-Berlins existens bli helt fiktiv och inte gå att upprätthålla. Detta bekräftades i fyrmaktsavtalet om Berlin 1971.

Synen på fyrmaktsstatus, säkerhets- samt tillträdesaspekterna var i princip oförändrade under hela perioden. De var av så grundläggande betydelse för Väst-Berlins existens att här ej fanns utrymme för något omtänkande hos Brandt.

På två sakområden kan jag däremot påvisa att Brandts tänkande inte präglas av kontinuitet. Men det handlar inte om några stora åsiktsbrott i någon viktig delaspekt utan snarare om en liten accentförskjutning eller åsiktsjustering.

Den första innebar att Brandt på femtiotalet krävde att de allierades förbehåll, att Väst-Berlin skulle bli en fullvärdig delstat i Förbundsrepubliken, borde slopas. Detta krav upprepades inte efter Berlinmurens tillkomst. Väst-Berlins säkerhet och status var nu viktigare än statsrättsliga regler. Det är ett exempel på en differentiering av en situationsbunden fråga.

Den andra accentförskjutningen uppträdde också efter Berlinmurens tillkomst. Nu föredrog Brandt en *modus-vivendi*-lösning framför fasthållandet vid status quo. Tekniska och praktiska frågor borde gå att lösa utan att de tre huvudpunkterna rubbades.

Båda accentförskjutningarna kan förklaras med Berlinmurens stora och avgörande inflytande på Brandts utrikespolitiska tänkande. De är exempel på att nya omständigheter kan få en politiker med ett öppet och flexibelt tankesätt att i viss utsträckning ompröva tidigare föreställningar.

Ifråga om den internationella dimensionen på Berlinfrågan är Brandts uppfattningar i stort sett oförändrade under perioden 1948 till 1974. Det är ett

exempel på att tidigt etablerade synsätt fick en dominerande roll för hans senare tänkande. Berlinmurens tillkomst framkallade en åsiktsjustering men ej något idémässigt brott i hans föreställningar.

När det gäller den *nationella nivån* stod den tyska frågan och återföreningspolitiken i centrum för både Förbundsrepublikens och DDR:s Berlinpolitik. Brandt menar att för Förbundsrepubliken fyllde Väst-Berlin funktionen att bevara och hålla den tyska frågan öppen, precis som på den internationella nivån. DDR däremot ville införliva Väst-Berlin för att stabilisera sin regim och sätta stopp för den flyktingström som hotade att undergräva dess existens. Någon lösning av den tyska frågan var man ej intresserad av. Denna genomgående negativa tolkning av DDR:s målsättning behöll Brandt fram till Berlinavtalet 1971.

Brandts kortsiktiga målsättning på den nationella nivån var defensiv – att bevara status quo – och efter Berlinmurens tillkomst offensiv – att normalisera läget och göra muren mer psykologiskt genomskinlig.

Brandt drev huvudstadsfrågan, att förbundsdagen skulle förklara Berlin som kommande tysk huvudstad, fram till 1957 då detta uppnåddes. I linje med denna uppfattning röstade han ja vid förbundsagens omröstning i juni 1991 om huvudstaden skulle flyttas från Bonn till Berlin. Enligt Seebacher betraktade han det som den absoluta höjdpunkten i sitt enhetsarbete. Även om det faller utanför min undersökning finns här en tydlig kontinuitet under en mycket lång tidsperiod.

Enskilda situationsbundna förslag för att stärka Väst-Berlins ställning var att dess riksdagsmän skulle väljas direkt och få full rösträtt i förbundsagen och att alla förbundsinstitutioner som inte behövdes i Bonn borde flyttas till Väst-Berlin.

Murens tillkomst fick Brandt att hävda att Bonn och Väst-Berlin endast borde avge gemensamma utrikespolitiska deklarationer. Här är värdekategorin samarbete viktig. Andra exempel på denna uppfattning är att han ansåg att det borde bildas en samlingsregering som svar på muren.

Utifrån sin negativa bild av regeringen i Öst-Berlin uppmanade han den att avgå och kunde heller inte tänka sig att erkänna den de jure.

Före murens tillkomst kunde Brandt inte tänka sig samtal eller förhandlingar med regeringen i DDR, men därefter accepterade han det eftersom det behövdes normalisering och lättnader i Berlin. Detta är den enda accentförskjutning jag funnit när det gäller argumentationen på den nationella nivån.

Brandt förkastade under hela undersökningsperioden DDR:s olagliga metoder mot Väst-Berlin och hotet om ett separat fredsfördrag mellan Sovjet och DDR. Han krävde under hela tidsperioden lättnader, praktiska och tekniska förbättringar och större rörelsefrihet av regimen i Öst-Berlin. Detta var tankar hos honom som så småningom skulle leda fram till de små stegens politik.

Brandt och Adenauer hade samma uppfattning i Berlinfrågans mer principiella delasppekter eftersom Väst-Berlin inte skulle överleva utan den ekonomiska hjälp som Förbundsrepubliken gav staden. Men Brandt ansåg, både som borgmästare och kansler, att Adenauer borde ha handlat mer kraftfullt för att knyta Väst-Berlin närmare Förbundsrepubliken.

Uppfattningen att de politiska, ekonomiska och administrativa banden mellan Väst-Berlin och Förbundsrepubliken borde bestå och förstärkas var en åsikt som grundlagts i slutet på 1940-talet och som kvarstod hela hans kansler-tid.

Den kris som seglade upp på sommaren 1961 försökte Brandt bemöta genom offensiva förslag, som att ta upp Sovjets erbjudande om en fredskonferens för hela Tyskland, eftersom han fruktade för en avspärrning av Väst-Berlin. Murens tillkomst fick honom att inse att han måste försöka påverka den tyska utrikespolitiken genom att göra korrigeringar och ge den en delvis ny inriktning. Humanitära och mänskliga åtgärder borde genast inledas och ett resultat blev Passierschein-avtalet i december 1963.

Brandts uppfattningar om Berlinfrågan som ett alltyskt problem av mer principiell karaktär förändrades inte var beständiga. Den enda accentförskjutningen vi kan notera är att Brandt efter muren kunde tänka sig förhandlingar med DDR för att få en viss rörlighet i Berlinfrågan och den tyska frågan.

Till sist redovisar jag politiken på den *lokala nivån* som i stor utsträckning bestämdes av internationella och nationella villkor. Som regerande borgmästare var Brandts handlingsutrymme starkt begränsat av och underordnat västs, Sovjets, DDR:s och Förbundsrepublikens agerande i Berlinfrågan. Detta tvingade honom att arbeta aktivt med offensiva och framåtriktade förslag för att förbättra Väst-Berlins svåra politiska situation. Som exempel kan anföras hans många besök utomlands i skilda sammanhang och brevet till Kennedy omedelbart efter murens tillkomst.

Den *modus-vivendi-lösning* som Brandt förordade efter muren borde innehålla mänskliga lättnader för befolkningen, humanitära möten mellan öst och väst, och åtgärder för att göra muren mer genomskinlig. Rörelsefriheten och trafiken inom Berlin borde återställas. Passierschein-avtalet 1963 var ett exempel på idén att små förändringar var bättre än inga alls.

Två faktorer för att bevara Väst-Berlins frihet, oberoende och livsduglighet var särskilt viktiga och värderades starkt positivt av Brandt. Den ena var de allierades säkerhetsgarantier och den andra befolkningens självhållelsevilja.

Ett exempel på hur starkt Brandt värderade samarbete var att man borde arbeta vidare i Ernst Reuters anda av samförstånd och ha en koalitionsregering i Väst-Berlin.

Genom att studera Brandts uppfattningar på tre olika nivåer och under en relativt lång tidsperiod (1948–1974) kan jag konstatera att de förblev i stort sett oförändrade i de mer principiella aspekterna av Berlinfrågan. Ett ytterligare bevis för giltigheten i denna konklusion är att kontinuiteten i Brandts föreställningar förblir oförändrad trots att han intog skilda politiska roller, och rörde sig i starkt skiftande miljöer och på olika arenor under den här relativt långa tidsperioden. Förklaringen är att Brandt måste ha haft små möjligheter, litet intresse eller motivation att förändra sitt tänkande i de basala aspekterna av Berlinfrågan.

De accentförskjutningar som förekommer kan förklaras med Berlinmurens avgörande och bestående inflytande på Brandts utrikespolitiska idévärld. Dessa tre ger ger samtidigt vittnesbörd om att hans "belief system" kan karaktäriseras som öppet och flexibelt och att det inte präglats av någon strikt rigiditet.

Även hans resonemang i värdefrågor förblir i det stora hela oförändrat vilket ytterligare ökar giltigheten i mina antaganden om kontinuitet i hans tänkande.

Brandt är en "både och politiker", så som Ashbys operationella kodstudie om Brandt visar, med långsamma övergångar och successiva förändringar. Några tydliga språkliga åsiktsbrott har jag dock inte kunnat finna.

Förklaringen till kontinuiteten i Brandts tänkande är att en etablerad föreställning är svår att ersätta med en ny. Han är redan starkt engagerad i en etablerad åsikt som han framfört under en längre tid och blivit präglad av och en ny uppfattning skulle även innebära en politisk kostnad.

Min hypotes att en politiker i det längsta håller fast vid sina uppfattningar bekräftas av resultatet från min undersökning. Brandt själv ger uttryck för samma uppfattning i både min muntliga och skriftliga intervju från 1985. Även hans nära medarbetare sedan 1960, Bahr, är av samma åsikt liksom den tyske forskaren Schmidt i sitt mycket gedigna och grundliga arbete från 2001.

Tidigt tänkande – sent agerande

I min tredje och sista frågeställning undersöker jag sambandet mellan Brandts idéer och uppfattningar under Berlinåren och under hans tid som utrikesminister och kansler.

Brandt använde sig relativt ofta i sin argumentation av historiska analogier och paralleller. Historien och dess lärdomar var på många olika sätt viktiga, uppslagsrika och fungerade som lärorika exempel för honom.

Han ansåg vid flera tillfällen som borgmästare att en internationell avspänning skulle kunna gynna Berlin. Berlinavtalet 1971 tillkom i en sådan atmosfär liksom Tysklands enande 1990.

Brandt var redan på 1930-talet medveten om Sovjets framtida stora roll i den internationella politiken. Efter muren insåg han att man måste få till stånd en saklig uppgörelse med Sovjet. Han inledde därför sin östpolitik med ett avtal med Moskva 1970. Detta skulle inte kunna ratificeras utan en tillfredsställande Berlinreglering, vilket blev det verkliga nålsögat i östpolitiken. Det finns med andra ord ett klart idémässigt samband mellan den 13 augusti 1961, Berlinmurens tillkomst, och undertecknandet av Moskvafördraget den 12 augusti 1970.

Berlinmuren måste tillmätas ett centralt och dominerande inflytande både för Brandts tänkande och hans praktiska agerande. Den kom att fungera som en bekräftelse på och en katalysator för föreställningar och idéer som fanns hos honom redan på 1950-talet och i viss mån redan under andra världskriget. Långsamt hade insikten, att någon tysk återförening inom överskådlig tid inte verkade särskilt sannolik, växt fram hos Brandt och då var det väsentligt att förbättra och normalisera relationerna mellan Förbundsrepubliken och DDR. Han erbjöd därför i sin regeringsdeklaration 1969 samtal och förhandlingar med DDR vilket han gjort redan efter murens tillkomst. Han krävde Ulbrichts avlägsnande och att muren skulle göras mer genomskinlig. Detta blev några av resultaten av Berlinavtalet 1971.

Önskemålet att avföra Berlin som en ständig krishärd framfördes ofta av Brandt och detta blev också en av konsekvenserna av fyrmaktsavtalet.

Idén att lägga fyrmaktsstatusen åt sidan vid fyrmaktsförhandlingarna 1971 kom från Brandt och resultatet av fyrmaktsavtalet blev ju en lösning på praktiska problem i Berlin och ej någon ändring av statusen.

Hela fyrmaktsavtalet om Berlin blev ej någon lösning av Berlinfrågan men en nedtoning och i viss mån en normalisering av läget i Berlin. Detta hade Brandt ofta krävt som borgmästare.

Brandts krav på en *modus-vivendi*-lösning i Berlin efter murens tillkomst 1961 med fritt tillträde och fri trafik, uppfylldes av Berlinavtalet 1971 där Sovjet för första gången sedan kriget skriftligen garanterade detta.

Ovanstående är exempel på idéer och historiska paralleller från Brandts Berlin-tid som kom att påverka hans utformning av östpolitiken.

Redan vid sin installation som utrikesminister 1966 påpekade Brandt att Förbundsrepubliken nu hade fått en minister som hade känsla för och erfarenhet av historien. I Bonn slog han 1969 fast att det inte fanns någon bättre skola för en kansler än att ha varit borgmästare i många år och att han förstått att han kunde göra mer för Berlin i Bonn.

Brandts nästan tjugo år i Berlin har betytt mycket för honom i Bonn genom att han hade en ingående och god kännedom om Berlinfrågans alla ytterst

invecklade detaljer. Denna gav honom kraft, kunskaper och erfarenheter att formulera det som skulle bli östpolitiken.

En annan viktig insikt och erfarenhet från Berlin, genom västs och Adenauers passivitet, var att det endast var tyskarna själva som skulle kunna åstadkomma några förbättringar i Tyskland. Detta fick Brandt att ta många initiativ och göra diplomatiska utspel.

Hans mångåriga erfarenheter av kommunismen, grundlagd redan på 30-talet, gjorde det lättare för honom att agera i Bonn mot DDR och Sovjet, när östpolitiken skulle formuleras och implementeras.

Som antinazist, sedan 30-talet, ville Brandt att politiken skulle ha en etisk och moralisk grundval. Det blev ett viktigt inslag i östpolitiken, som manifesterade sig i hans knäböjande vid gettot i Warszawa, vilket ökade hans trovärdighet och underlättade hans kontakter med öst.

Brandts koalition i Berlin mellan SPD och FDP återupptod i Bonn när han blev kansler.

Det finns en klar koppling mellan Brandts Berlinerfarenheter och lärdomar och hans senare politik som utrikesminister och kansler. Det han försökt göra i Berlin omsattes nu i praktiken i Bonn i större skala, som östpolitiken.

I själva verket går det en rak linje från borgmästartiden i Berlin till kanslerskapet i Bonn, idé- som handlingsmässigt.

Deutsche Zusammenfassung und Analyse

Einleitung

Ein Überblick über die Abhandlung und Beantwortung meiner drei Fragestellungen – Seite 4, Kapitel 1. Das Ende des Kapitels enthält eine Anknüpfung an Brandts Operational Code.

Fragestellung: Inwieweit haben die Ansichten und Auffassungen Brandts zur Berlin-Frage zwischen 1948–1974 Kontinuität?

Die internationale Ebene

Brandt appliziert folgerichtig die internationale und die gesamtdeutsche Perspektive auf die Berlin-Frage während der ganzen Untersuchungsperiode. Man sollte sich nicht dazu verlocken lassen, etwas anderes zu glauben nur aus dem Grund dass er als Regierender Bürgermeister sich nur zeitweilig mit der Berlin-Frage in ihrer Gesamtheit beschäftigte. Nie verliert er die grosse Perspektive aus den Augen, und die Berlin-Frage ist nur ein Teil, aber ein wichtiges Element seines aussenpolitischen Denkens. Der Sinn seines Denkens besagt, dass die Bundesrepublik fest im westlichen Lager verwurzelt ist. Auf diese Weise kann man die Einheit und Sicherheit West-Berlins gewährleisten.

Nach seinem Ermessen ist die Berlin-Frage nicht der Grund der mitteleuropäischen Spannungen, sondern seines Erachtens eine Folge von ost- westlichen Gegensätzlichkeiten. Die Westmächte und die Sowjetunion applizierten eine gegensätzliche Perspektive und betrachteten die Berlin-Frage und die damit zusammenhängenden Krisen in erster Linie als eine der Grundursachen des Kalten Krieges in Europa. Für Brandt hat Berlin in diesem Zusammenhang die Funktion eines Seismographen, an dem man die internationale Lage ablesen kann.

Brandt misst der internationalen Politik eine sehr grosse Bedeutung zu. Im internationalen Blickwinkel ist der Sinn seiner Strategie, dass man die Beziehungen zwischen den Grossmächten sehr genau beobachten soll, um

eine eventuelle Entspannung zwischen ihnen für die Verbesserung der Berlin- und Deutschlandlage zu nutzen. Es gibt keine Einzellösung der deutschen Frage, sondern nur eine Gesamtlösung in einem weiteren europäischen und internationalen Zusammenhang. Entspannung ist der Inhalt von Brandts Werteskala: Frieden und Wiedervereinigung sind für ihn wichtig. Diese Bewertung erscheint für ihn in zweierlei Hinsicht bedeutsam. Erstens mit Blick auf die Entspannung nach dem Kalten Krieg und das Ende der Kubakrise. Er zieht Vorteil aus dieser Krise und erwirkt eine gewisse Erleichterung in Berlin durch den Passierscheinvertrag im Dezember 1963.

Zweitens hinsichtlich des Antritts Nixons als Präsident im Januar 1969, als sich die Sowjetunion und die USA gleichermassen als Interessenten einer Entspannungspolitik erweisen. Brandt zieht Nutzen aus dieser Möglichkeit, als er im Herbst 1969 Kanzler wird. Er beginnt die neue Ostpolitik mit einem Berlinvertrag, der die Funktion der Stadt als ein beständiger Krisenherd in der Mitte Europas beendet.

Der Mauerbau bewirkt bei Brandt eine Revision des Denkens. Er ist sich im klaren dass etwas Neues in der Berlin- und Europapolitik nötig war. Die Bedeutung der Politik zur deutschen Einheit wird sichtbar. Als Aussenminister und Bundeskanzler kann er seine Berlinerfahrungen einbringen, die seine Ostpolitik wesentlich beeinflussen.

Kennedy's Buch "Die Strategie des Friedens" und Bahrs Konzept "Wandel durch Annäherung", das auch mit Brandts Wertekategorie "Frieden" eng verknüpft ist, bestärken ihn ebenfalls in seinem neuen politischen Konzept.

Die Passivität der Westmächte bei der Errichtung der Mauer enttäuscht Brandt und lässt ihn erkennen, dass die Umsetzung dieser neuen Politik ausschliesslich Sache der Deutschen sein musste.

Der Kalte Krieg – sehr augenfällig in Berlin – ein Zustand, mit dem er täglich konfrontiert wird, ist eine andere Determinante für sein Umdenken gleich nach dem Bau der Mauer. Diese zusammenwirkenden Umstände geben Brandt eine neue Richtung seines Denkens und eine neue Betonung seines Handelns – sie beeinträchtigen jedoch nicht seine politischen Grundvorstellungen.

Für Brandt besteht ein enge Zusammenhang zwischen der deutschen Frage und der Berlin-Frage, die zwar nur ein Teil, aber doch der bedeutungsvollste der deutschen Frage ist. Berlin hat die Rolle, die deutsche Frage offenzuhalten. So lange West-Berlin existiert und mit der Bundesrepublik stark verbunden ist, wird man in der Hoffnung leben auf eine Vereinigung – sein Ziel.

Es wird sehr deutlich, wie verschieden Brandt und Adenauer die Berlin-Frage beurteilen. Für Brandt spielt Berlin eine viel grössere Rolle als für Adenauer. Und zwar ist diese Frage der Schlüssel zur Vereinigung.

Für Adenauer ist Berlin eine Belastung und im Grund kein Teil der Bundesrepublik und ohne Bedeutung für seine Wiedervereinigungsbestrebungen.

In den Augen Brandts funktioniert Berlin als ein Seismograph – für den Vereinigungswillen des deutschen Volkes. Er meint, dass Berlin die Aufgabe hat, die Tragweite der sowjetischen Entspannungsbestrebungen zu demonstrieren. Im Falle eines sowjetischen Entspannungswunsches, sollte man die Berlinlage durch neue Drohungen nicht verschärfen. Er ist zu der Einsicht gekommen, dass eine Vereinbarung mit Bezug auf die Berlin-Frage ohne die Sowjetunion nicht möglich ist.

Für Brandt sollte die Berlin-Frage mit der Lösung der deutschen Frage automatisch gelöst werden können. Das erklärt, warum er und andere mit ihm bestrebt sind, Berlin wieder zur Hauptstadt zu machen. Er hat Erfolg damit im Februar 1957, als der Bundestag Berlin als die deutsche Hauptstadt proklamiert. Berlin spielt in dieser Hinsicht eine grosse symbolische Rolle mit einer für ihn wichtigen, positiven Bedeutung in der Absicht, seine die Funktion ausnutzen – und zwar im Kampfe gegen die DDR, die ebenfalls mit Ausnutzung des Symbolwertes Berlins schon im Jahre 1949 Ost-Berlin als ihre Hauptstadt erklärt.

Es ist für Brandt sehr wichtig, West-Berlin als Vorposten der Demokratie und Freiheit zu etablieren im Laufe des Propagandakrieges, der in den fünfziger Jahren zwischen Ost und West tobt. Brandt spielt hier die Rolle des kalten Kriegers. Hier sind seine Wertekategorien Demokratie und Freiheit von grosser Bedeutung. Der Propagandawert in bezug auf die östlichen Machthaber in der DDR ist sehr gross. Durch die Ausnutzung des grossen Symbolwertes Berlins im Osten wie im Westen kann er die Position West-Berlins festigen und dadurch die Stellung der östlichen Seite schwächen – ein Beispiel seiner instrumentalen Verwendung von Symbolen.

Brandt schreibt das Ende der Berliner Blockade dem Umstand zu, dass seine Berlinpolitik, dass Berlin durch Gründung und Stabilisation der Bundesrepublik begünstigt worden ist. Seiner Meinung nach hat Berlin wiederum die positive Funktion, eine Stabilisierung der DDR zu erschweren. Es ist seine Hoffnung, dass die Stadt nach der Niederreissung der Mauer auch fortwährend dieselbe Rolle spielen wird.

Nach der Entstehung der Mauer konstatiert er dass Berlin nicht weiter die Aufgabe erfüllen wird, ein Treffpunkt für Menschen aus den beiden Teilen Deutschlands zu sein. Berlin wird ein Wendepunkt in Brandts Gedanken über seine Deutschland- und Berlinpolitik.

So kommt er zu dem Schluss, dass Adenauers Wiedervereinigungspolitik durch die Errichtung der Mauer gescheitert ist und dass die Teilung von jetzt an definit-

iver wird. Etwas Neues muss angefangen werden, um zu versuchen praktische Fragen zu lösen und die Lage Deutschlands zu verbessern. Es gibt keinen Bedarf nach durchgreifenden Reformen. Dagegen werden Verbesserungen und neue Betonungen die Hauptlinie seiner Strategie, um die Berlin- und Deutschlandpolitik zu normalisieren. Das ist sein langfristiges Ziel.

Wenn es sich um die eigentliche Berlinproblematik handelt, versteht man Brandts Ziele und Mittel durch ein Studium seiner Bestrebungen im Spannungsfeld der Berlinpolitik der Westmächte und der Sowjetunion. Auf diese Weise bekommt man einen guten Eindruck von seinen Ansichten und den Problemgebieten, die er als wesentliche Fragen sieht.

Die Interessengemeinschaft der Westmächte im internationalen Zusammenhang und die damit verbundene Hauptfrage besteht darin, dass die westlichen Mächte ihre grundlegenden Befugnisse in Westberlin behalten wollen, um gleichzeitig eine Normalisierung der Berlin-Frage zu erreichen.

Das Ziel der Sowjetunion ist es, die Westmächte aus Berlin zu vertreiben oder wenigstens ihre dortige Stellung zu schwächen. Man wünscht eine Normalisierung der Berlin-Frage – aber unter den eigenen Bedingungen, was die Rechte der Westmächte unwiderruflich beschneiden sollte. Die internationale Hauptfrage kann man also als ein Tauziehen zwischen den Westmächten und der Sowjetunion um Berlin beschreiben, wo die Sowjetunion ihre vorteilhafte geographische Lage ausnutzen kann, um die Westmächte dazu zu zwingen, sich defensiv zu verhalten.

Brandts Zielsetzung für die Berlin-Frage fällt im grossen und ganzen mit den Absichten der Westmächte zusammen. Er will zunächst den Status quo in Berlin bewahren und ihn wenn möglich verbessern, um eine Normalisierung auf dieser Basis zu erreichen.

Die Aussichten einer Veränderung der Berlin-Frage müssen mit den internationalen Blickwinkeln und den gesamtdeutschen Perspektiven im Einklang stehen, stellt Brandt fest. Er fordert die Westmächte auf, die Initiative zu Verhandlungen über die Gesamtheit der Deutschlandfrage zu ergreifen. Die Berlin-Frage ist ein wichtiger Teil davon. Die Westmächte sollten Berlin aus einem grösseren Blickwinkel betrachten. Die Sowjetunion darf nicht glauben, es wäre möglich, eine einseitige Lösung der Berlin-Frage zu erreichen, etwa durch Versuche, sie von einer Veränderung des Viermächte-Status zu isolieren. Es ist dagegen die gesamtdeutsche Frage, die gelöst werden muss.

Einer der wichtigsten Gründe für die Tatsache, dass Brandt die verschiedenen Vorschläge mit Bezug auf eine isolierte Lösung von der Berlin-Frage ablehnt, geht aus seinen ausgedehnten internationalen und gesamtdeutschen Perspektiven hervor. Für Brandt besteht der Hauptproblembereich in Europa in ost-

westlichen Gegensätzen und in der ungelösten Deutschland-Frage. Es gibt auch andere Motive: eine isolierte Lösung der Berlin-Frage ohne Rücksicht auf die deutschen Bürger – in Übereinstimmung mit den Erwägungen der Westmächte, eine von Brandt befürchtete Lösung, würde wahrscheinlich eine Verschlimmerung des Status quo herbeiführen, auf die Gefahr hin, dass West-Berlin der DDR allmählich einverleibt werden sollte – und zwar im schärfsten Gegensatz zu seinem Ziel, die Freiheit West-Berlins aufrechtzuerhalten sowie seine Unabhängigkeit und sein Selbstbestimmungsrecht dem ostdeutschen Staat gegenüber zu behaupten. Demnach bewertet er eine isolierte Lösung von der Berlin-Frage und einen Sondervertrag zwischen der DDR und der Sowjetunion sehr negativ.

In Bezug auf diesen Hauptaspekt macht er den Versuch, die beteiligten Interessenten dazu zu bringen, die Berlin-Frage aus einem grossen internationalen Gesichtspunkt heraus zu behandeln. Aber von nun an stellt es sich heraus, dass weder die Westmächte noch die Sowjetunion bei der Genfer Konferenz im Jahre 1959 die deutsche Frage in grösserem Umfang erörterten. Der Grund war der Mangel an Interesse für die Lösung der Frage. Im Gegenteil, man zog den kleinen Blickwinkel vor in der Zeitspanne vor und nach dem Bau der Mauer oder, mit anderen Worten, man versuchte die Berlin-Frage isoliert zu lösen.

Der wichtigste Teilaspekt und die wesentliche Teilfrage bestehen aus Meinungsverschiedenheiten über den Viermächte-Status Berlins. Brandt fordert die Westmächte und die Sowjetunion auf, an den ursprünglichen Rechten und Abreden festzuhalten, d. h. am Abkommen nach dem Kriege und am Jassup- Malik-Vertrag. Das würde West-Berlin begünstigen.

Durch ihren "Freistadtvorschlag", d.h. Berlin eine scheinbar freie Stellung zu verschaffen, will die Sowjetunion den Status Berlins ändern – mit der wahrscheinlichen Absicht, West-Berlin in der DDR aufgehen zu lassen. Die Westmächte waren bereit, ihre Rechte ein wenig zu beschränken, um den sowjetischen Wünschen nachzukommen und eine Entspannung in Berlin und seinem Umfeld möglich zu machen.

Diese alternative oder isolierte Lösung ist für Brandt unannehmbar, da so eine Lösung die Stellung West-Berlins schwächen würde. Das sagt er mit Bestimmtheit. Darum warnt er sowohl die Sowjetunion als auch die Westmächte vor einer Zerstörung des Viermächte-Status – dieser Status ist Grundlage für die Existenz West-Berlins. Auch die Sowjetunion hat Interesse an einer Rest- verantwortung für den Viermächte-Status Berlins, und am Weiterbestehender nationalen Einheit Deutschlands und zwar um, die Lage in Berlin und in Deutschland zu kontrollieren. Durch seinen Versuch, die

Hauptbeteiligten zu überreden, an dem Viermächte-Status festzuhalten, den er in einem positiven Sinn auswertet, verschafft sich Brandt ein Mittel, die Stellung Berlins aufrechtzuerhalten.

Mit demselben Gedankengang schlägt er die Ernennung einer Kommission vor mit der Aufgabe, die Spionage in Berlin zu untersuchen, um die grössten Verstösse gegen die Viermächteverträge zu erforschen – ein offensiver Schachzug von seiten Brandts. Er hat die Absicht, die Schwächung der Stellung West-Berlins zu verhindern.

Der Grund für die Verhandlungen, die zwischen den Grossmächten im Gange sind, soll ein klares und eindeutiges Rechtsempfinden sein. Im Laufe der Verhandlungen sollen die Westmächte eine Wiederaufnahme des abgebrochenen Gespräches über den Viermächte-Status Berlins fordern und die Gesamtlage Berlins abhandeln. Das ist ein weiteres Beispiel für Brandts Einstellung in der Berlin-Frage – eine Einstellung, die offensiver ist als die der Westmächte. Dasselbe gilt für seine Aufforderung an die Westmächte, von den Russen dieselben Rechte zu verlangen als diese sie von den Westmächten in West-Berlin erwarten, d. h. das Mitbestimmungsrecht in Ost-Berlin – eine Tatsache, die seine unnachgiebige und kategorische Haltung in bezug auf die Berlin-Frage bestätigt.

Ein Viermächte-Status nur für West-Berlin ist für Brandt völlig ausgeschlossen. Das würde eine Verschlechterung bedeuten. Er schlägt dagegen – im Gegenzug, könnte man sagen – einen vertragsmässigen Status für West-Berlin gleich nach dem Bau der Mauer vor. Da Ost-Berlin schon im Jahre 1949 zur Hauptstadt der DDR erklärt wurde, könnten, seiner Meinung nach, die Westmächte West-Berlin nach Belieben regieren.

Aus Rücksicht auf Sicherheitsgründe, – d. h. das Vorhandensein von westlichen Truppen – lebenswichtig nach Meinung Brandts, schätzt er diese harte Wirklichkeit höher als ausgehöhlte Viermächteverträge, die eine falsche Sicherheit einflössen. Nur die Westmächte können den in West-Berlin erwünschten Schutz anbieten. Aus diesem Grund sollten diese Truppen in West-Berlin bleiben bis zum Tag der Lösung der deutschen Frage. Das ist ein Beweis seiner realpolitischen Einstellung mit Bezug auf die Berlin-Frage.

Der freie Zutritt zur Stadt ist auch sehr wichtig für Brandt, weil er sehr oft allen möglichen Schikanen ausgesetzt wird an den Zufahrtswegen. Er fordert die Westmächte auf, das Recht auf freien Zugang zu sichern und deutet darauf hin, dass die Sowjetunion den Zutritt schriftlich garantiert hat. Ohne das Recht des Zutritts wird die Stellung West-Berlins unhaltbar und ganz fiktiv, was aus der Blockade hervorging. Am liebsten möchte er eine korridorähnliche

Verbindung zwischen West-Berlin und der Bundesrepublik im Falle eines Abkommens und einer Verbesserung haben. Aber auch der Binnenstadtverkehr muss wiedereröffnet werden.

Brandt fordert die Westmächte auf, an ihren Rechten festzuhalten, d.h. an den drei Hauptpunkten, und ermahnt die Sowjetunion, sie einzuhalten. Das ist ein Mittel, die Stellung Berlins und die Unabhängigkeit der Stadt von der DDR aufrechtzuerhalten – sein Grundziel als Regierender Bürgermeister.

Brandt verhält sich skeptisch gegenüber der Verhandlungsweise der Westmächte, die gar zu passiv und kraftlos erscheint. Ihre passive Haltung könnte West-Berlin schaden. Durch aktives Handeln sollte West-Berlin künftigen Krisen entgehen und eine bessere politische Lage erleben. Wahrscheinlich haben Brandts Warnungen an die drei Westmächte und an die Sowjetunion dazu beigetragen, dass keine ernsthaftere Berlinkrise entstand infolge falscher beiderseitiger Beurteilungen. Diese Warnungen hatten eine friedliche Wirkung.

Seine Strategie auf dem Gebiet der Berlin-Frage zeigt, dass man offensiv vorgehen muss, um seine Rechte zu verteidigen und am liebsten zu erweitern. Man kann hier eine Parallele zu Brandts Handlungen als Aussenminister und Bundeskanzler ziehen. Seine Handlungen trugen das Gepräge einer viel grösseren Energie und Flexibilität als die Handlungen der Westmächte bei der Genfer Konferenz.

Zwei Akzentverschiebungen habe ich auf diesem internationalen Niveau im Denkens Brandts gefunden.

1. Seiner Ansicht nach zogen die Westmächte – im Laufe der studierten Zeitspanne im Jahre 1949, – von Adenauer ermutigt, – eine Scheidelinie zwischen West-Berlin und der Bundesrepublik deutlicher, als es die der internationale Situation erforderte. Nach Brandt sollten die westlichen Vorbehalte in bezug auf den staatsrechtlichen Status West-Berlins als nicht vollwertiges Land unberücksichtigt bleiben.

Nach dem Bau der Mauer wiederholt er diese Vorbehalte nicht mehr. Hier hat er seine Meinung geändert und denkt, dass der Vorbehalt unverändert bleiben kann. Von nun an ist die Rechtslage der Westmächte wichtiger als die formaljuristische Stellung West-Berlins.

2. Die Entstehung der Berliner Mauer macht auf Brandt einen tiefen Eindruck und spielt für ihn eine grosse Rolle. Diese Begebenheit zwingt zum Handeln. Er wird sich schnell der Notwendigkeit einer neuen Politik bewusst und gibt einer Modus-vivendi-Lösung den Vorrang vor dem Status quo. Ein Modus-vivendi-Abkommen ist aber nur durch einen Ausgleich zwischen der

Sowjetunion und den Vereinigten Staaten erreichbar. Die Wirklichkeit hat die Form einer Scheide-Mauer, die Berlin durchtrennt und gibt Anlass zu einer Akzentverschiebung in seinem Denken. Er ist das Beispiel eines Politikers, den neue Tatsachen dazu zwingen, frühere Vorstellungen zu überprüfen und noch einmal zu erwägen. Und zugleich hat er seine Flexibilität als Politiker bewiesen und seine Fähigkeit bezeugt, sich zugleich mit einer neuen Lage schnell vertraut zu machen. Wir sollten aber nicht die Forderung nach einer *Modus-vivendi*-Lösung oder einem Interimsabkommen mit dem russischen Vorschlag verwechseln, Berlin den Status einer freien Stadt zu geben.

Die grundlegenden Rechte der Westmächte soll man erhalten bis zum Abschluss eines Friedensvertrages mit Deutschland in seiner Gesamtheit. Das ist der Grund von Brandts Einwirkung auf Westmächte und Sowjetunion im gleichem Masse. Die beste Lösung wäre das Niederreißen der Mauer. Er macht sich doch schnell klar, dass die Mauer noch lange bestehen wird. Darum fordert er technische und praktische Lösungen.

Brandt befürchtet – nicht ohne Grund – eine Normalisierung über die Häupter der Deutschen hinweg und auf ihre Kosten. Darum ist er der Meinung, dass man, im Zusammenhang mit einer Veränderung, die Rechte der Bevölkerung genau beachten muss mit Rücksicht auf die Einwohner von West-Berlin. Die Einstellung der Bevölkerung, die ganz eindeutig ist, ist für Brandt ein rationales Argument und sehr dankbar.

Im Zusammenhang mit den Verhandlungen die nach den Hoffnungen Brandts bald zustande kommen werden, ist es von grosser Wichtigkeit, dass die westliche Seite offiziell mit einer Stimme spricht. Wenn nicht, begünstigt man die Ostseite. Die Sowjetunion soll verstehen, dass West-Berlin ein Teil der Bundesrepublik ist und mit ihren Bedrohungen gegen West-Berlin aufhören. Sie soll die Berlin-Frage realistischer betrachten. Es ist aber zugleich klar, dass ohne die Mitwirkung der Sowjetunion eine Milderung oder Lösung der Berlin-Frage nicht möglich sein wird.

Brandt nimmt an, dass die Sowjetunion die Absicht hat, ihr Gebiet in Europa durch die Einverleibung West-Berlins abzurunden, um dadurch die Spaltung Deutschlands zu verewigen, die Stellung der DDR zu stärken, eine Anerkennung der DDR zu erzwingen und die Bande zwischen West-Berlin und der DDR zu schwächen.

Brandt denkt, dass die politische Bedeutung der DDR während dieser Zeitspanne wächst. Die Sowjetunion hätte, nach Brandt, das entscheidende Wort in bezug auf die Verbindungen zwischen den beiden Ländern.

Der rote Faden in bezug auf Brandts Motive und Beweggründe auf dieser

Stufe besteht darin, dass man alles, was die Stellung West-Berlins bewahrt und verstärkt, erhalten soll. Man sollte alles, was negativ ist und West-Berlins schwächen würde, bekämpfen und ablehnen.

Zusammenfassend kann ich feststellen, dass die verschiedenen Bestandteile der Berlin-Frage nach Brandts Meinung miteinander eng verbunden sind, und dass es ein Sachverhältnis gibt, d.h. Einheitlichkeit. Im Laufe dieser Zeitspanne, 1948-1974, sind seine Gedanken zur Berlin-Frage keinen grösseren Änderungen in bezug auf Mittel oder Ziele unterworfen. Die grundlegenden und prinzipiellen Rechte sollte man erhalten. Aus diesem Grund kann ich behaupten, dass sein Denken über diesen partiellen Aspekt von der Berlin-Frage im grossem und ganzen ein kontinuierliches Gepräge hat mit zwei Akzentverschiebungen. In Übereinstimmung mit den früheren Erläuterungen ist der Sinn des Kommentars, dass Brandts Standpunkt das Gepräge von Kontinuität, Konsequenz und Stabilität hat, trotz veränderter historischer Verhältnisse, Milieus, Rollen und Schaubühnen im Laufe einer ziemlich langen Zeitspanne.

Die nationale Ebene

Auf der nationalen Ebene sind die Politik und die politischen Handlungen der Bundesrepublik und der DDR mit der deutschen Frage und Wiedervereinigungspolitik eng verknüpft. Die Bundesrepublik hat das Ziel, West-Berlin als eine Art von Pfand, d.h. als Schlüssel zu den Wiedervereinigungsbestrebungen zu erhalten. In dieser Beziehung ist die symbolische Rolle Berlins sehr wichtig.

Im Gegenteil will die DDR West-Berlin einverleiben mit der Absicht, das Land so zu stabilisieren und den Strom der zahlreichen Flüchtlinge einzudämmen, der die Existenz des gesamten Staates bedroht. Sollte es unmöglich sein, West-Berlin zu erobern – das Hauptziel – versucht man jedenfalls seine Bedeutung zu neutralisieren und seine Rolle für die DDR zu verringern, z.B. West-Berlin in eine unabhängige, freie und demilitarisierte Stadt umzuwandeln – ein Minimalziel.

Die Zielsetzung Brandts auf der internationalen Stufe ist nicht nur defensiv – die Erhaltung des Status quo in Berlin – sondern auch offensiv – die Möglichkeit, den Status zu erweitern und zu verbessern, um die Mauer durchlässig zu machen und eine Normalisierung, eine Modus-vivendi-Lösung zu erreichen – sein kurzfristiges Ziel. Seine langfristige Zielsetzung besteht in der Aufrechterhaltung West-Berlins mit der Absicht, die deutsche Frage offen

zu lassen und im Falle einer Lösung eine automatische Lösung zu erreichen. Brandts Berlinpolitik öffnet den Weg zur Wiedervereinigung Deutschlands und hält die nationale Substanz am Leben.

Die Hauptstadtfrage ist mit der deutschen Frage eng verbunden infolge ihrer grossen Bedeutung für die Wiedervereinigungspolitik. Die systematische Politik der Wiedervereinigung wird bis zum Jahre 1957 betrieben, zu einem Zeitpunkt, wo Berlin offiziell als die zukünftige Hauptstadt Deutschlands erklärt wird. Hernach agiert Brandt ohne jeden Nachdruck in dieser Frage. Das ist eine Folge der zweiten Berlinkrise, der Errichtung der Mauer und eines geschwächten Glaubens an die Wiedervereinigung von Deutschland und Berlin als die künftige Hauptstadt innerhalb einer überblickbaren Zeitspanne.

Im grossen und ganzen betrachtet Brandt die Aussenpolitik der Bundesrepublik vom Standpunkt West-Berlins. Strategisch versucht er, die Bonner Regierung und die Machthaber in Ost-Berlin verschiedenartig zu beeinflussen. Um die Stellung West-Berlins zu verstärken, sollte man die Abgeordneten Berlins direkt wählen und ihnen volles Stimmrecht im Bundestag geben. Man solle alle Bundesfunktionen, die in Bonn nicht nötig sind, nach West-Berlin verlegen.

Die Verbindungen zwischen Bonn und West-Berlin solle man intensivieren: eine Forderung die nach der Errichtung der Mauer immer stärker gestellt wird. Diese Forderungen wird stärker durch die Entstehung der Mauer. Brandt denkt an den praktischen Wert seines Beitrags zur westdeutschen Aussenpolitik, den er in Berlin leisten kann. Bonn solle keine Verträge ohne Einbeziehung Berlins abschliessen. Regierung und Opposition sollten gemeinsame Erklärungen auf dem Gebiet der Berlin- und Deutschlandpolitik abgeben. In dieser Hinsicht ist sein Wertsystem wichtig wie auch seine Politik der Zusammenarbeit. Man muss im höchsten Masse gemeinsam handeln und eine Koalitionsregierung unter Mitwirkung aller Parteien bilden als eine Antwort auf die Existenz der Mauer. Sonst könnte die Ostseite Gegensätze zwischen Bonn und West-Berlin ausnutzen – und zwar zum Schaden für die Stellung Berlins. Diese Massnahmen schlägt er vor, um die Stellung West-Berlins zu stärken – sein Ziel. Zugleich hat er das Gemeininteresse der Bundesrepublik im Blick.

An die DDR richtet er die Aufforderung die dortige Regierung solle zurücktreten, da er die DDR sehr negativ einschätzt und ihr keine Legitimation zubilligt. Für ihn ist eine Anerkennung *de jure* undenkbar, wenn man an die negativen Konsequenzen der deutschen Frage denkt, d.h. an seinen grösseren Blick auf die Berlin-Frage. Brandts Wertskala – Demokratie und Freiheit – seine Wertkategorien sind für ihn selbst von grosser Bedeutung.

Man sollte auch Ulbricht und die Mauer ausschalten, da ein Abkommen in bezug auf die Berlin-Frage und die Deutschlandpolitik durch sie erschwert

würde. Alle diese Forderungen sind realistisch von Brandts Gesichtspunkt aus, hinsichtlich seiner Zielsetzung. Sie haben einen grossen Propagandawert für die Bundesrepublik wie für die DDR und sind damit sehr dankbar in den Augen der deutschen Öffentlichkeit.

Er fordert die Machthaber in Ost-Berlin auf, mit ihrem rechtswidrigen Verfahren West-Berlin gegenüber aufzuhören. Das Vorgehen Ost-Berlins könnte das Vertrauen zur Lebensfähigkeit der Stadt beschädigen: im Falle des Scheiterns seines Freistadtvorschlags nämlich, die Hand auf die Stadt zu legen. Brandt bewertet diese Methoden sehr negativ.

Mit Bezug auf Adenauer stellt Brandt fest, dass sie, der Berlin-Frage gegenüber in ihren grundsätzlichen Aspekten derselben Meinung sind. Er bemerkt, dass Berlin ohne die Hilfe der Bundesrepublik nicht bestehen kann, und dass die Existenz der Stadt auf einem Teil der Rechtsordnung und der Währungseinheit der Bundesrepublik ruht. Diese Bande sollten verstärkt werden auf Grund ihres grossen Wertes. Die Lebensfähigkeit und die Freiheit West-Berlins ruhen auf diesen Grundsteinen.

Zu den besonders offensiven Vorschlägen Brandts gehört die Forderung, dass die DDR freie Wahlen in Ost-Berlin veranstalten soll als Anfang einer Wiedervereinigung. Man solle zugleich eine Volksabstimmung in ganz Berlin abhalten, um die Einstellung der Bevölkerung in der Frage der Staatsangehörigkeit zu ergründen.

Im Laufe des Sommers 1961 kann man ahnen dass sich eine Krise in der Berlin-Frage anbahnt. Brandt behandelt diese Krise mit einer aktiven und offensiven Strategie. Er schlägt der Bonner Regierung vor, den Gedanken der Sowjetunion über eine Friedenskonferenz für ganz Deutschland aufzunehmen. Er richtet dieselbe Aufforderung an die Aussenministerkonferenz der Westmächte in Paris. Er spricht gegen eine Absperrung von West-Berlin und ermahnt Adenauer, der Sowjetunion eine Wiedervereinigung von Berlin zu empfehlen. Brandt ist der Meinung, dass man das begrenzte West-Berlin-Thema aufgeben und dass Adenauer ein aktiveres Benehmen an den Tag legen soll als in den meisten Fällen. Er findet aber kein Verständnis für seine Vorschläge und ist deshalb mit Adenauers Passivität in der Berlin-Frage unzufrieden.

Die Initiativen, die Brandt ergreift, bezeugen, dass politische Aktivität und Offensive als Mittel zu verwenden sind wie auf der internationalen Ebene, in der Absicht, Bedrohungen gegen West-Berlin entgegenzutreten und – wenn möglich – eine Schwächung West-Berlins zu verhindern. Man sollte versuchen, die Berlin-Frage im grösseren Rahmen der deutschen Frage zu behandeln. Man kennt Brandts weiteren Blickwinkel in der Berlinpolitik.

Nach dem Bau der Mauer im Jahre 1961 geschieht eine Umwertung, und von nun an strebt er nach einer *Modus-vivendi*-Lösung der Berlin-Frage. Mit der Mauer verschwand das letzte Glied der deutschen Einheit, die von Berlin gestaltet war. Der Tag einer neuen Politik ist gekommen: alte Rechtspositionen sind nachzuprüfen. Brandt fordert Bonn auf, Erleichterungen zu durchsetzen, wie z.B. Bewegungsfreiheit zwischen West-Berlin und Ost-Berlin, freien Verkehr und freie telefonische Verbindungen und alles zu tun, um das Leben in Berlin wieder zu erleichtern und zu normalisieren. Der Bau der Mauer erzwingt ein Umdenken.

Nach der Errichtung der Mauer stellt Brandt fest, dass das Regime in Ost-Berlin nicht verschwunden ist, ungeachtet des Umstandes, dass die westliche Seite davon nicht Kenntnis genommen hat. Er kann von jetzt an – im Gegensatz zu den früheren Verhältnissen – sich Kontakte und Verhandlungen mit Ost-Berlin vorstellen, um eine Normalisierung in Berlin zu erreichen, z.B. Möglichkeiten für Westberliner, Ost-Berlin wieder zu besuchen.

Technische und praktische Verbesserungen sollten möglich sein. Brandt meint, dass eine neue Ära in Deutschlands Nachkriegsgeschichte durch die Errichtung der Mauer eingetreten ist.

Im Jahre 1963 denkt er, es sei möglich, die deutsche Nachkriegsgeschichte zu verändern, aber dass es sich zuerst um Verbesserungen und neue Akzente handeln müsse. Eine dieser Veränderungen werde schon am Jahresende eintreffen und zwar durch das Passierscheinabkommen, das es für Westberliner möglich macht, Ost-Berlin wieder zu besuchen. Er betont die Wichtigkeit von Einheitlichkeit dieser Politik zwischen dem Senat, der Bonner Regierung und den Westmächten. Was die Zustimmung Ulbrichts zum Vertrag anbetrifft, glaubt Brandt aber nicht dass dieser seine grundsätzliche Auffassung geändert hat und – ungeachtet des Vertrages – der alte Stalinist geblieben ist. Er denkt deswegen, dass es ein guter Umstand ist, dass West-Berlin für die DDR die offensive Funktion erfüllt, die DDR zu destabilisieren und ihre Konsolidierung zu erschweren, und dass West-Berlin der Vertreter der DDR-Bevölkerung in Bonn ist, ein Verhältnis, welches die Deutschlandfrage offen lässt.

Aus dem oben Gesagten ziehe ich den Schluss, dass Brandts Auffassungen der Berlin-Frage im Laufe dieser Zeitspanne keine grösseren Veränderungen erfahren, 1948 bis 1974, sondern das Gepräge von Kontinuität und sachlichem Zusammenhang zwischen den verschiedenen Bestandteilen tragen. Die Veränderung kommt in Verbindung mit dem Bau der Mauer zu einem Zeitpunkt, wo etwas Neues geprüft werden muss. Es handelt sich aber nicht um erneute Erwägungen in seinem Denken. Er betrachtet das meiste unter dem Gesichtswinkel der deutschen Frage, die viele seiner Auffassungen auf dieser Ebene bestimmt.

Die lokale Ebene

Die Berlinpolitik auf der lokalen Stufe wird zum sehr grossen Teil von den zwei anderen Ebenen bestimmt. Brandt hat zwei Aufgaben: auf der einen Seite Berlin nach aussen zu vertreten, d.h. in Bonn und bei den Grossmächten, und auf der anderen Seite die Stimmungen und Wünsche der Bevölkerung West-Berlins zu berücksichtigen: eine Aufgabe von grosser Bedeutung für ihn und ein Ausgangspunkt seines Handelns. Nach allgemeiner Einschätzung vertritt Brandt die Aussenangelegenheiten auf eine kraftvolle und erfolgreiche Art zum Vorteil West-Berlins, z.B. auf der Konferenz der Aussenminister im Dezember 1958 in Paris und im Zusammenhang mit seinen Besuchen in den USA und im Weissen Haus, um nur wichtigere Besuche zu nennen.

Seine andere Aufgabe, die teilweise mit der ersten zusammenfällt, ist seine Stellung als Erster Lokalpolitiker, der verantwortlich für die psychologischen und moralischen Stimmungen ist. In diesem Zusammenhang kann er von seinem unzerstörbaren Vertrauen zu West-Berlin und seiner kraftvollen Identifikation mit dem Schicksal der Stadt einen glücklicheren Gebrauch machen. Es folgt ein Beispiel von seiner Art und Weise, diese Aufgabe zu erfüllen. Die Mauerkrise, die die Bevölkerung von West-Berlin beunruhigte und das Vertrauen zu den Westmächten zu erschüttern drohte, wird durch Brandts Initiative beseitigt, an Kennedy direkt zu schreiben und Gegenmassregeln fordern. Diese Massnahmen werden getroffen in Form eines Besuches, den der Vize-Präsident Johnson solviert und bei dem Verstärkungstruppen bereitzustellen verspricht. Durch diese Begebenheiten stabilisiert sich die Stimmung in West-Berlin und das Vertrauen zu den Westmächten wird wiederhergestellt.

Das Mindestziel Brandts ist die Aufrechterhaltung des Status quo in Berlin und das Festhalten an den ursprünglichen Rechten.

Sein Hauptziel sind die Verbesserung der Lage in Berlin und die Erreichung eines Status quo plus. Nach dem Bau der Mauer wird eine Modus-vivendi-Lösung um so unvermeidlicher. Von nun an ist eine Normalisierung der Lage West-Berlins wichtiger als das Festhalten an alten Rechtsstandpunkten und dem Staus quo. Das ist die einzige Akzentverschiebung, die ich mit Bezug auf diesen Teilaspekt gefunden habe.

Brandt denkt, dass eine Verbesserung der Lage in West-Berlin eine grössere Sicherheit und Stabilität bewirken muss.

Ein neuer Vertrag muss das Selbstbestimmungsrecht und die Rechte der Bevölkerung berücksichtigen. Freiheit und Sicherheit in West-Berlin brauchen

mehr als Papiergarantien. Hier sind die Wertkategorien Selbstbestimmungsrecht und Freiheitsdrang nach Ansicht Brandts sehr wichtig. Es handelt sich um eine Lehre, die man aus der Mauer-Krise ziehen konnte, als die West-Berliner ein grösseres Vertrauen zu dem Viermächte-Status hatten, als die Stufe der Glaubwürdigkeit ihnen eingegeben hatte, und zwar zu einem Zeitpunkt, wo das Abkommen für die Handlungen der anderen Seite ohne Bedeutung war.

Die Bevölkerung der geteilten Stadt Berlin muss in der *Modus-vivendi*-Lösung, die Brandt empfiehlt, technische und praktische Möglichkeiten finden können.

Die Bewegungsfreiheit muss wiederhergestellt und eine Normalisierung gesichert werden. Diese Forderung ist wichtig für ihn, angesichts seiner täglichen Begegnungen mit der schwierigen Lage, die durch den Mauerbau in Berlin entstanden ist.

Das erste Ergebnis der neuen Politik war das *Modus-vivendi*-Abkommen vom Dezember 1963, als die Westberliner – zum erstenmal seit der Errichtung der Mauer – Ost-Berlin wieder besuchen konnten. "Die Politik der kleinen Schritte" Brandts besagt, dass kleine Änderungen besser sind als überhaupt keine.

Für Brandt sind besonders wichtig zwei Dinge mit einem starken, positiven Gefühlswert, wenn es sich um die Erhaltung, Unabhängigkeit und Lebensfähigkeit West-Berlins handelt: erstens die Anwesenheit der Alliierten und ihre Garantien für die Existenz der Stadt und zweitens der Selbstbehauptungswille in der Bevölkerung, der durch die Gemeindewahlen zum Ausdruck kam. Will man die Unabhängigkeit West-Berlins erhalten, muss man diese zwei Dinge beachten.

Ein Kennzeichen auf dem Gebiete von Brandts Lokalpolitik in Berlin ist der offensive Blickwinkel, dass man eigene Initiative von selbst ergreifen muss und zwar mehr als früher mit der Absicht, eine Verbesserung durchzusetzen. Nur so werden die Westmächte etwaige Vorschläge und die Bonner Regierung eventuelle Anregungen beachten. Das ist noch eine Lehre, die man aus der Errichtung der Mauer ziehen muss – und zwar zu einem Zeitpunkt, wo weder Bonn noch die Westmächte den Handlungen der östlichen Seite grosse Beachtung schenkten.

Ein ähnliches Charakteristikum ist die Ansicht, dass eine Volksabstimmung in ganz Berlin eine wichtige und wertvolle Meinungsäusserung sein sollte in der Absicht, die Haltung der Bevölkerung in der Berlin-Frage darzulegen. Man könnte die Verletzung von Menschenrechten an der Mauer bei der UNO anzeigen in der Absicht, die Verurteilung der östlichen Handlungen zu bewirken.

Brandt hatte noch den Gedanken, lokale parteipolitischen Feindseligkeiten

in West-Berlin zu unterbinden, wenn es sich um grundsätzliche Rechte West-Berlins handelte. Man sollte weiter im Geiste von Ernst Reuter Eintracht- und Konsenspolitik arbeiten.

Es geht aus dem Denken Brandts hervor – wie auch auf den anderen Ebenen – dass man eine aktivere und offensivere Politik betreiben sollte, als die Handlungsweisen von seiten der Westmächte und der Bonner Regierung erzeugten um eine Verbesserung zu ermöglichen.

Man kann den offensiven Zug in Brandts Denken mit der Begrenzung von Brandts Möglichkeiten erklären, die Geschehnisse auf dem Gebiet der Berlin-Frage zu beeinflussen, als Folge seiner Stellung als Regierender Bürgermeister. So könnte man sein offensives Verhalten erklären. Ich kann bei ihm auf dieser Ebene feststellen, dass seine Kontinuität auf demselben Niveau wie die beiden anderen steht.

Durch das Studium von Brandts Ansichten und Auffassungen auf drei verschiedenen Ebenen im Laufe einer ziemlich langen Zeitspanne, kann ich mit grosser Gewissheit feststellen, dass seine Gedanken in den grundsätzlichen Aspekten der Berlin-Frage unverändert geblieben sind. Es ist unmöglich, einen Bruch oder eine plötzliche Veränderung in der Gedankenwelt Brandts anzutreffen. Man kann nur eine langsame Wandlung in gewissen Punkten beobachten.

Seine Vorstellungswelt trägt also im grossen und ganzen das Gepräge einer starken Beständigkeit und bleibt unverändert trotz verschiedener Umgebungen und ungeachtet historischer Verhältnisse, Schauplätze und Rollen – alle sehr unterschiedlich. Das bestätigt meine Hypothese in der Einführung, dass Politiker gewöhnlich an ihren Gedanken festhalten und dass Meinungen sich nur langsam und sukzessiv ändern.

Diese Folgerungen stimmen mit meinen Eindrücken und mit meinem mündlichen und schriftlichen Interview mit Brandt im Jahre 1985 überein.⁷⁰⁴

Die Verbindung zwischen Brandts Berliner Zeit und seinen Jahren als Aussenminister und Kanzler

Fortsetzungsfragen: A. Gibt es Gedanken und Argumente im Laufe von Brandts Berliner Zeit 1948–1966, die auf die Zeit der Ostpolitik hinweisen, die er als Kanzler betreiben konnte? B. Was haben Brandts Berlinerfahrungen für ihn als Aussenminister und Bundeskanzler 1966–1974 bedeutet?

Viele Ansichten Brandts mit Bezug auf die Berlin-Frage während seiner Berliner Zeit deuten auf seine Ostpolitik hin. Die Zeitspanne 1961–1966 muss in diesem Zusammenhang eine etwas grössere spezifische Rolle gespielt haben als die vorhergehende Zeit.

Ich möchte die Aufmerksamkeit auf Zusammenhänge von grösserem Belang richten.

Von einer grösseren internationalen Perspektive aus gesehen, ist – wie Brandt es als Regierender Bürgermeister in mehreren Fällen vorausgesagt hatte – das Viernächte-Abkommen des Jahres 1971 von grosser Bedeutung. Es sei unmöglich, die Berlin-Frage isoliert zu lösen. Im Gegenteil müsse sie in einem grösseren internationalen Zusammenhang behandelt werden, wo auch die Deutschlandfrage eine Rolle spielt. Das ist ein Beweis für die Bedeutung, die Brandt der internationalen Politik zumisst mit Bezug auf eine Lösung der Berlin-Frage wie auch später beim Fall der Berliner Mauer im Jahre 1989 und der Wiedervereinigung Deutschlands 1990.

Schon während des Zweiten Weltkriegs machte er sich in gewissem Umfang die künftige Bedeutung der Sowjetunion in der internationalen Politik klar. Deshalb eröffnet er seine Ostpolitik mit einem Vertrag mit Moskau, der seines Erachtens der Schlüssel zu einer erfolgreichen Gesamtpolitik ist, und zwar ein Test auf die sowjetische Entspannungspolitik im Bereich der Berlin-Frage. Man muss einen sachlichen Ausgleich mit der Sowjetunion erreichen. Das war sein Denken gleich nach der Errichtung der Mauer. Er hatte also schon in Berlin geahnt, dass man zuerst die DDR umgehen musste und dann sich der Sowjetunion zuwenden, falls man einen Erfolg im Bereich der Berlin- und Deutschland-Frage erreichen wollte.

In seiner Regierungserklärung 1969 stellt er die Existenz zweier Staaten auf deutschem Boden fest. So kann er Gespräche und Verhandlungen mit der DDR und den Ländern in Ost-Europa eröffnen. Gleich nach der Errichtung der Mauer konstatiert er die staatliche Existenz der DDR, obwohl er sie zuvor ignoriert hatte. Das ist noch eine Beziehung zwischen der Berliner Periode und der Bonner Zeit.

In Berlin verlangt Brandt Ulbrichts Entlassung und das Niederreißen der Mauer, um eine Normalisierung der Lage zu erreichen. Die Russen entlassen Ulbricht aus seinem Amt. Infolge des Berlinvertrages 1971 macht man die Mauer durchlässiger. Das ist ein Beweis des Zusammenhanges zwischen Brandts Berliner Epoche und seiner Kanzlerzeit. Schon in Berlin ist er zu der Einsicht gekommen, dass man die von Adenauer betriebene Versöhnungspolitik dem Westen gegenüber mit einem analogen Vorgehen gegenüber Osten ergänzen musste. Das war offenbar eine von den grossen und dauerhaften Errungenschaften im Bereich der Brandtschen Deutschlandpolitik.

Das Moskauer Abkommen des Jahres 1970 bahnte den Weg zum Vorteil eines Vertrages mit Berlin, nach Ansicht von einigen Menschen der vielleicht wichtigste Teil der Ostpolitik. Die unerhörte Tragweite dieses Abkommens

im Denken Brandts geht aus der Tatsache hervor, dass er seine Stellung als Kanzler durch die Vertrauensabstimmung im Bundestag aufs Spiel setzt, um seine Ostpolitik durchzusetzen. Das Moskauer Abkommen kann nicht ratifiziert werden ohne eine zufriedenstellende Lösung der Berlin-Frage – in der Tat der Kernpunkt und das Nadelöhr der Ostpolitik. Sollte es nicht möglich sein, Linderungen im Bereich der Berlin-Politik zu erreichen, wird es unmöglich, Erfolge in der Ostpolitik zu erleben. Aus seiner Politik geht hervor, dass die Berlin-Frage eine Hauptrolle in seinem Denken spielt. Das ist seine Lehre aus der Berliner Zeit.

Brandt ergreift die Initiative zu Verhandlungen über die Normalisierung der Berlin-Frage durch das Signal von Reykjavik 1968 und seinen Besuch des Weissen Hauses gleich nach Nixons Präsidentenwahl im Jahre 1969. Er ist der Antreiber dieser Frage und zieht Nutzen aus dem Entspannungswunsch und dem Ausgleich zwischen den Grossmächten. Der Gedanke an Entspannungstimmung zwischen den Grossmächten ist sein Thema in Berlin schon im Jahre 1956 nach dem Volksaufstand in Ungarn und dann 1963 nach der Kuba-Krise – die Nutzung der internationalen Politik für die Verbesserung und Normalisierung der Lage in Berlin und dessen Umfeld. Seine Friedenspolitik verändert den Inhalt eines Konfliktes. Der Anfang seiner eigentlichen Politik im Jahre 1969 ist flexibel und offensiv – und die Bundesregierung bestimmt den Inhalt der Fragen und den Takt und behält auch die Initiative. Das war der Grund seiner kritischen Beurteilung der Westmächte während der Genfer Konferenz im Jahre 1959 – auch eine Erfahrung aus seiner Zeit in Berlin.

Die Idee, völkerrechtliche Statusfragen im Laufe der Viermächte-verhandlungen aufzuschieben, um sich auf praktische und technische Fragen zu konzentrieren, stammt von Brandt – eine Ansicht, die er früher in Berlin zum Ausdruck brachte. Er erkennt die Zwecklosigkeit, über alte Rechtsgrundsätze zu streiten: das wäre eine Sackgasse. Darum geht er von der Wirklichkeit aus und vermeidet juristische Abstraktionen. Deshalb ist die politische Praxis wichtiger für ihn. Man sollte die Sachlage als Ausgangspunkt wählen. Man muss die Realitäten annehmen, um sie verändern zu können. Gegebene Tatsachen sollten der Ausgangspunkt für Verhandlungen sein. Diplomatische Mittel sind wirkungsvoller als Propaganda. Dies alles bestimmt seine realistische und illusionslose Einstellung zur deutschen Frage und zu den Fragwürdigkeiten der Berlin-Politik.

Brandt fordert vielmals, nach der Errichtung der Mauer, dass die Grossmächte eine Modus-vivendi-Lösung zustandebringen sollten mit Bezug auf die Berlin-Frage mit unveränderten Hauptpunkten. Freier Zutritt zu West-Berlin

war ein Teil des Abkommens. Die Sowjetunion stellte eine schriftliche Garantie im Berlinvertrag dafür im Jahre 1971. Man erreichte eine begrenzte *Modus-vivendi*-Lösung durch das *Passierschein*-Abkommen im Jahre 1963, das auf den Berlinvertrag 1971 hindeutet. Was in Berlin erreichbar war, sollte in einem grösseren Masstab in Bonn durchführbar sein. Infolge seiner vieljährigen Erfahrungen mit der absurden Lage in Berlin versucht er als Kanzler, die Grossmächte zu einer derartigen Vereinbarung mit Bezug auf die Berlin-Frage zu bringen. Das war der Inhalt der Ostpolitik und ein Ausdruck des Zusammenhanges zwischen den Berliner Jahren und seiner Zeit als Kanzler.

Es stellt sich heraus, dass Brandt im grossen und ganzen mit dem Viermächte-Abkommen über Berlin zufrieden war. Er trifft das Richtige, als er gleich nach der Unterzeichnung auf eine Zukunft für Berlin hofft – ohne beständige Krisen. Zur gleichen Zeit wird die Lage gewissermassen normaler, wodurch die Westberliner Ost-Berlin regelmässig besuchen können.

Der negativste Faktor im Denken Brandts ist das Weiterexistenz der Mauer und die teilweise Begrenzung des Anwesenheitsrechtes der Bundesrepublik in West-Berlin. Aber diese war vermutlich die wichtigste Voraussetzung des Berlinvertrages.

B. Was haben Brandts Berlinerfahrungen für ihn als Aussenminister und Bundeskanzler bedeutet?

Brandts Aufenthalt in Schweden während des Zweiten Weltkrieges verstärkte sein schon in den dreissiger Jahren begründetes internationales Engagement und seine Orientierung. Der Grund für seine spätere Ostpolitik wurde schon zu diesem Zeitpunkt gelegt. Im grossen und ganzen kann man sagen, dass seine Berlinerfahrungen – fast zwanzigjährig – sehr bedeutungsvoll für seine Handlungen als Aussenminister und Bundeskanzler waren. Diese Erfahrungen gaben ihm Erkenntnisse und Kraft, die Ausgleichs- und Friedenspolitik zu formulieren, welche die Entspannung in der Mitte Europas herbeiführte und der Bundesrepublik einen guten Ruf in der ganzen Welt verlieh. Kein westlicher Politiker in führender Stellung war vertrauter mit allen Aspekten der Berlin-Frage und mehr an einer zufriedenstellenden Lösung interessiert als Brandt. Er fühlte sich in tiefem Einklang mit Berlin.

Brandt hatte in unmittelbarer Nähe erlebt, dass die Westmächte während der Errichtung der Mauer nur geringfügige Initiativen ergriffen. Er fühlte sich von den Westmächten und der Bonner Regierung verlassen. Ihre Passivität, insbesondere die passive Haltung Adenauers, hatten ihm eine tiefe Einsicht verliehen. In erster Linie war es die Sache der Deutschen, die Initiative von selbst zu ergreifen, eine Änderung der Berlin- und Deutschland-Frage zu erreichen. Diese grosse Erfahrung hatte er nach Bonn mitgebracht.

Man sollte sich erinnern, dass ein Vertrag von Berlin die Sache der vier Besatzungsmächte war und nicht die Angelegenheit der Bundesrepublik. Selbstverständlich war er durch seinen Hauptunterhändler Egon Bahr mit den Verhandlungen sehr vertraut und gelegentlich Antreiber auf der westlichen Seite.

Durch seine Beschäftigung in Berlin mit dem Ost-West-Konflikt schon von 1948 an und seiner komplizierten Problematik erwarb er Kenntnisse und Erfahrungen, die ihm nützlich waren, als er in seiner Eigenschaft als Aussenminister und Kanzler den Auftakt zu seiner konkretisierten Ostpolitik gab.

Eine andere Tatsache von Bedeutung während seiner Zeit in Berlin war ganz sicher der Kalte Krieg der dort sehr fühlbar war und ebenso die mit der Errichtung der Mauer entstandene Probleme mit der Teilung einer Weltstadt. Er war dazu gezwungen, sich mit den Folgen der Spaltung zu beschäftigen – und zwar sehr oft. Durch eine feste Verankerung im westlichen Lager und die Zusammenarbeit mit den Westmächten konnte man die Folgen des Kalten Krieges endlich beseitigen.

Nach Bonn hatte Brandt die Erfahrung mitgebracht, dass es unmöglich war, die Mauer abzureissen. Man könnte sie nur durchlässiger machen. Dieselbe Erfahrung hatte er mit Bezug auf die Spaltung Deutschlands, die man in überschaubarer Zukunft nicht überwinden, sondern nur mildern konnte.

Brandts langjährige Erfahrung mit der kummervollen Spaltung Deutschlands und Berlins war für ihn zweifelsohne von grosser Bedeutung im Zusammenhang mit der Gestaltung der Ostpolitik. Fast täglich stand er vor der absurden Lage in Berlin und vor unendlichen Problemen die dadurch die Menschen trafen. Als ein praktischer "Resultatspolitiker" hatte er es als Aufforderung sehen müssen, eine Verbesserung für die Bewohner zu erreichen. Durch eine Normalisierung in Berlin und Deutschland sollte man Schwierigkeiten mindern und das Alltagsleben der Bevölkerung erträglicher machen können. Man sollte imstande sein, die schlimmsten Auswüchse des Kalten Krieges zu beseitigen. Die Versuche, eine Verbesserung der Lage zu erreichen sind ganz gewiss starke Triebkräfte im Denken Brandts gewesen. Die humanitären Dimensionen spielen folglich eine grosse Rolle in dieser Hinsicht.

Brandt war mit den Spielregeln der Sowjetunion und der DDR sehr vertraut. Seine Auffassung vom Kommunismus war nuancenreicher und illusionslos. Durch langjährige Erfahrung mit den Gegenmassnahmen, die dem Kommunismus gegenüber anwendbar waren, und mit Kenntnissen über kommunistische Denkstrukturen wusste er, wie er sich benehmen sollte. Das war sehr vorteilhaft für die Ausgestaltung der Ostpolitik.

Die zweite Berlinkrise lehrte uns, dass Brandt Gefahren und Krisen meistern und Ruhe und Überblick über ein kompliziertes Geschehen behalten konnte. Gleich nach dem Bau der Mauer – für Brandt ein Wendepunkt – kam er zu der Einsicht, dass man etwas Neues im Bereich der Berlin- und Deutschlandpolitik prüfen musste. Es handelte sich nicht um Brüche in seinen politischen Vorstellungen, sondern vielmehr um ein Umdenken, um neue Erwägungen und eine Überprüfung früherer Meinungen und Ideen.

In geringerem Masse hatte man Brandts tiefe Überzeugung zur Kenntnis genommen, dass politisches Handeln ethische und moralische Grundvoraussetzungen haben muss. Die Vernunft solle die Politik lenken. Man solle sich nicht Illusionen und frommen Wünschen hingeben. Er war der Meinung, er sei antinazistischer Vertreter des anderen und guten Deutschlands schon während des Zweiten Weltkrieges gewesen und später ein lebendiges Sinnbild des anderen Deutschlands. Durch seine Ostpolitik will er Deutschland seinen guten Ruf wiedergeben und seinen guten Namen in der Welt nach der Barbarei der Hitlerzeit wiederherstellen. Bestes Beispiel ist sein Kniefall vor dem jüdischen Denkmal in Warschau. Einen grossen Teil seines Erfolges als Aussenminister und Kanzler kann man wahrscheinlich auf seine grosse Glaubwürdigkeit zurückführen – und ebenso auf seinen Anstand und seine Toleranz. Ohne das Vertrauen, das seine Persönlichkeit in der Sowjetunion und in Osteuropa weckte, wäre seine Ostpolitik wahrscheinlich nicht so erfolgreich und wirkungsvoll gewesen.

Seine Koalition zwischen SPD und FDP des Jahres 1963 in Berlin ist ein ebenso wichtiger Faktor. Damit trennte er sich von der alten und vieljährigen Gemeinschaft mit der CDU mit der Folge, dass die neue Koalition ihm einen grösseren Spielraum und Handlungsfreiheit verlieh. Als er im Jahre 1969 zum Kanzler in Bonn ernannt wird, bildet er eine Koalition mit der FDP. Das war eine Erfahrung aus der Berliner Zeit und von grosser künftiger Bedeutung.

Alle diese Umstände deuten auf seine spätere Ostpolitik hin, weil er in beschlussfähiger Stellung natürlich ganz andere Möglichkeiten hatte, die Aussenpolitik der Bundesrepublik zu beeinflussen als auf dem Niveau des Regierenden Bürgermeisters von Berlin. Brandts Erfahrungen aus der Berlinzeit machten es ihm möglich, seine Ostpolitik so zu gestalten und formulieren, um sie im Bundestag ungeachtet des entschlossenen Widerstandes von seiten der CDU-CSU durchsetzen können. Hier zuletzt ein Versuch, die Hauptgedanken und die wichtigsten Erfahrungen Brandts aus seiner Berlinzeit zusammenzufassen, d.h. meine Fortsetzungsfrage.

Man muss dem Bau der Berliner Mauer im August 1961 eine entscheidende Bedeutung für Brandts späteres Denken und Handeln beimessen. Das war ein Höhepunkt und zugleich ein Wendepunkt in seiner gesamten Deutsch-

land- und Berlinpolitik. Die Mauer sollte die Funktion haben, die Bestätigung und die Katalyse seiner früheren Gedanken zu offenbaren. Die Zeitspanne 1961–1963 muss hier als ein ideenmässiges Glied seiner Gedanken betrachtet werden.

Die Berliner Mauer sollte als Symbol einer unfruchtbaren und sterilen Status-quo-Politik gelten und für die Sinnlosigkeit des Kalten Krieges. Diese Politik führt zu nichts, sondern wird nur die erstarrten Fronten des Kalten Krieges beibehalten. Eine neue Politik war nötiger als je zuvor.

Von der Errichtung der Berliner Mauer geht ein Zwang zu handeln aus und eine Neubewertung der politischen Massnahmen im Denken Brandts. Das soll für ihn eine Herausforderung werden, die Mauer durchsichtig zu machen und Linderungen zu erreichen.

Die Existenz der Mauer bedeutet aber für Brandt, dass Adenauers Wiedervereinigungspolitik misslungen ist. Er war sich darüber schon lange Zeit vor der Entstehung der Mauer im klaren – aber jetzt endgültiger als zuvor.

Die passive Haltung der Westmächte angesichts der Errichtung der Mauer bewirkte, dass Brandt mit grosser Energie und Aktivität arbeitete: Eine Veränderung in Berlin und in Deutschland sei in erster Linie die Sache der Deutschen. Die anderen sollten nicht an ihrer Stelle handeln.

Kennedy war von grosser Bedeutung durch sein Werk "Die Strategie des Friedens" wie auch Egon Bahr mit seinem Aufsatz "Wandel durch Annäherung". Zeitgleich forderte Kennedy bei seinem Besuch in Berlin im Juni 1963 die Deutschen auf, alte Schlagworte zu überprüfen und Selbstbetrug zu vermeiden. Die Deutschen sollten zur Erkenntnis der Wirklichkeit kommen, wie es war, und die Realitäten erneut erwägen, um die Lage zu überprüfen.

Die obigen Tatsachen wirkten zusammen, Brandt zu beeinflussen in bezug auf seine Versuche, eine neue Politik Berlin gegenüber zu gestalten, vis-a-vis Ost-Berlin. Seine "Politik der kleinen Schritte" bedeutete, dass kleine Schritte etwas besseres als gar keine waren. Diese Politik der kleinen Schritte führte zum ersten Passierschein-Vertrag im Dezember 1963, einem Abkommen, das als eine Modus-vivendi-Lösung auf kleiner Stufe betrachtet werden konnte. Später sollte man diese Erfahrungen in einem grösseren Masstab verwerten, in Bonn 1969.

Es besteht mit anderen Worten eine gerade Linie zwischen dem 13. August 1961, den ersten Arbeiten auf der Mauer, und dem 12. August 1970, der Unterzeichnung des Moskauer Vertrages. Ich kann also keinen Bruch in Brandts Gedankenwelt im Laufe der Zeitspanne zwischen den Jahren als Regierender Bürgermeister und seiner späteren Periode als Aussenminister und Bundeskanzler erkennen. Brandts Berlinerfahrungen haben also eine grosse Rolle gespielt und waren eine bewegende Kraft für die Gestaltung seiner Ostpolitik gespielt. Es besteht ein klarer Zusammenhang in vielen Punkten.

Die Argumentation Brandts in der Berlin-Frage

Hilfsfrage: Wie sieht die semantische Struktur von Brandts Argumentation im Bereich der Berlin-Frage aus?

Für den Anfang kann man feststellen, dass Brandt eine geläufige Sprache und eine fließende Schreibweise benutzt. Die Art seiner Darstellung erleichtert die Lesung – wahrscheinlich ein Resultat seiner langen Laufbahn als aktiver Journalist in den dreissiger und vierziger Jahren.

Brandts Sprache hat das Gepräge des Kalten Krieges am Ende der vierziger und der fünfziger Jahre in recht hohem Masse in bezug auf Wortwahl und Beziehungen, d.h. er benutzt militante Worte. In den sechziger Jahren verschwindet ein grosser Teil davon aus seinem Wortschatz. Man kann genau in diesem Punkt eine sprachliche Akzentverschiebung beobachten bei der Verwendung einer nuancenreicheren, ausgesuchten, konzilianteren, pragmatischen und gedämpften Sprache, die er jetzt gebraucht. Das ist nicht nur eine Folge der in den sechziger Jahren eintretenden Entspannung, sondern auch eine Erscheinung, die mit seinen veränderten Rollen im Zusammenhang steht. Anfangs der fünfziger Jahre war er in seiner Eigenschaft als Abgeordneter von Berlin verhältnismässig unbekannt und ungebunden, in der Mitte der sechziger Jahre als Regierender Bürgermeister schon lange so bekannt wie auch als Vorsitzender der SPD und Kanzlerkandidat.

Einleitend kann man feststellen, dass Brandts Sprachgebrauch ein normatives Beispiel ist in sprachlicher Hinsicht. Ohne diese Sprache hätte er nicht viel tun, d.h. Einfluss ausüben, noch damit seine Rolle als Politiker zur Genüge spielen können.

Auswertung – (Evaluation)

Im Auswertungsabschnitt finde ich nicht viele reine Auswertungen von Einzelheiten, sondern gewöhnlich verallgemeinerte Urteile über die Handlungen und die eventuellen Motive und Beweggründe der verschiedenen Akteure.

Man könnte sagen, dass die meisten seiner Auswertungen der Berlin-Frage nicht zu den grundlegenden Auswertungen Brandts gehören, wie sie aus den operationellen, "philosophischen Glaubenssätzen" – philosophical beliefs genannt – von George hervorgehen. Sie sind aber kurzfristig, operativ und

taktisch von Natur. Er arbeitet oftmals mit flexiblen, relativen und pragmatischen Auswertungen. Die Berlin-Frage ist doch ein Teil seiner deutschen und aussenpolitischen Gedankenwelt. Ich habe mit anderen Worten keine ausgesprochene Rangordnung unter seinen Auswertungen der Berlin-Frage finden können, abgesehen von den grundlegenden Hauptpunkten.

Ich kann dessen ungeachtet in seinen Auswertungen zwei Hauptgruppen von Ansichten feststellen. Ich kann darüber in analytischer Folge hier berichten, gemäss der Reihenfolge der Dokumente. Die erste Gruppe besteht aus einer Serie von mehr oder weniger positiven Auswertungen oder negativen Urteilen. Die andere Gruppe besteht aus Analysen und Einschätzungen, wobei die Auswertungen der Analysen einen besonders wichtigen Teil ausmachen. Seine Auswertungen und Werturteile bilden die Basis für die Evaluierungsaspekte und die Einschätzungen sind die Grundlage für seine Analyse. Es zeigt sich, dass die Wertschätzungen und die Analysen quantitativ ebenbürtig sind.

Der Grund der Auswertungen ist einer der Hauptpunkte der Berlin-Frage, die Brandt kategorisch und positiv einschätzt in einer axiomatischen Form. Von grosser Wichtigkeit, sind sie über alle Zweifeln erhaben. Es gibt keinen Platz für Kompromisse oder Veränderungen. Zum Beispiel kann es sich um eine von der Berlin-Frage isolierte Lösung handeln und zwar in Gestalt einer gewöhnlichen Behauptung oder einer Beschreibung. Aber im Grunde handelt es sich um eine Beurteilung. In der Absicht die Bedeutung der Hauptpunkte zu verstärken, bedient er sich zufällig normativer Auswertungen. Da handelt es sich meistens um die Aktivitäten der Ostseite. Die Hauptpunkte wirken als grundlegende, stark positive Wertprämissen in seinem Denken im Bereich der Berlin-Frage. Am häufigsten verwertet Brandt die vielen verschiedenen Teilaspekte, die die Berlin-Frage kennzeichnen, instrumental.

Brandt schätzt alle Umstände positiv ein, welche die Existenz West-Berlins erhalten, verstärken, anerkennen und eventuell verbessern. Verhältnisse, die Verschlimmerungen, Schwächungen oder ungewisse Bedingungen bedeuten könnten sind in seinem Denken negativ belastet und verwerflich.

Die zweite und grösste Gruppe im Bereich seiner Auswertungen besteht aus Einschätzungen und rückwirkenden Analysen der Handlungen der verschiedenen Akteure in der Vergangenheit. Hier fragt man sich, wie man es hätte anders tun können. Man spricht von verpassten Möglichkeiten und kritisiert eindeutig Fehleinschätzungen der Lage. Es handelt sich um Analysen, die mit Brandts eigenen Bewertungen und Analysen zusammenfallen, und zwar in den Fällen, wo er in beschlussfähiger Stellung anders gehandelt hätte.

Er stellt ebenso Einschätzungen und Analysen der vielen laufenden Vorschläge die der internationalen Debatte mit der Berlin-Frage als Hauptpunkt entstammen.

Er befürwortet und verwertet in positiver Richtung, was für Berlin gut ist. Als "negatives Denken" verwirft er Nachteile und fragwürdige Unsicherheitsfaktoren. Um seine Sicht der Dinge zu klarzumachen, lässt er zu wiederholten Malen und am meisten dann wenn er Handlungen der verschiedenen Akteure einschätzt, seine Gefühlslage erkennen. Das geschieht mit der Absicht, seine Zuhörer dazu zu bringen, seine Lieblingsgedanken zu teilen. Gleichzeitig hat er Gelegenheit, selbst Gefühle auszudrücken, die von der deutschen Öffentlichkeit im Zusammenhang mit den Aktionen der Ostseite dankbar registriert worden. In Verbindung damit benutzt Brandt dann und wann eine stark anti-kommunistische Sprache und eine Rhetorik, die aus den Zeiten des Kalten Krieges stammen. Er taktiert manchmal auch mit Werturteilen in der Absicht, seine Zuhörer auf seine Seite zu bringen, zum Beispiel mit falschen Scheinlösungen und Teilungsdiktaten. Gelegentlich greift er auf "ad hominem- Argumente" zurück, in der Absicht eine bestmögliche Wirkung zu erzielen – und zwar mit Hilfe seiner verbalen Darstellungskunst. Sonst ist er in der Regel mit Angriffen auf Personen zurückhaltend. Gewöhnlich zieht er positive Einschätzungen vor.

Die dritte Gruppe enthält Prognosen oder voraussichtliche Einschätzungen. Sie bestehen oft aus kombinierten Hinweisen auf die grundlegenden Hauptpunkte und Handlungen der verschiedenen Akteure.

Brandt macht reichlichen Gebrauch von Bedingungssätzen mit der Absicht, zu unterstreichen, dass es sich um Prognosen handelt. Diese Prognosen sollen die Aufgabe haben, die verschiedenen Akteure vor schweren Konsequenzen zu warnen, die künftig fehlerhafte Handlungen herbeiführen könnten. Durch ihre negativen Folgen und deren Gestaltung werden sie doch eine Bedeutung für Berlin erhalten, bedient durch Brandts Erwartung, die Akteure dazu zu anzuhalten, Handlungen zu vermeiden, die in den Augen Brandts und Berlins als fehlerhaft betrachtet werden. Man kann sie damit auch als Konsequenz-Argumente bezeichnen. Eine andere prognostische Arbeitsmethode prägt einen Vergleich zwischen verwirklichten Handlungen und dem vorhandenen Zustand. Bis nach dem Bau der Mauer zieht Brandt es vor, demnach an dem Status quo festzuhalten, um Abenteuerlichkeiten zu vermeiden, wenn es sich um die Grundrechte Berlins handelt.

Welche Funktion haben die Auswertungen Brandts für Brandt? Man kann sagen, dass sie als eine Art von Wahrnehmungs-(Perzeptions)-Filter dienen, wenn es sich um die verschiedenen Teilaspekte und Vorschläge handelt, die man auswerten soll. Sie erhalten auch die Aufgabe, Kontrollmittel und Richtpunkte für das Handeln zu sein.

Die Auswertungen sind zentrale Grundsteine und Komponenten in seiner semantischen Analyse. Ohne Auswertungen würde Brandt keine vollständige semantische Analyse durchführen.

Brandts Auswertungen hängen oft mit Motiven, Zielsetzungen und Absichten von seiten der verschiedenen Akteure im Bereich der Berlin-Frage zusammen. Zunächst an die Reihe kommen die letzterwähnten Umstände die bei Brandt vorrangig sind mit Bezug auf seine Zielsetzung, d.h. die Aufrechterhaltung und Verbesserung der Lage in Berlin. Die Auswertungen dienen auch als Werkzeuge für die Einschätzung der Motive hinter den Handlungen der Akteure. Er beschreibt diese Handlungen mit Vorbehalt und Vorsicht sowie mit der Absicht, den Umstand für seine Zuhörer zu unterstreichen, dass er auf unsicherem Boden steht.

Zusammenfassend kann ich den Umstand feststellen, dass Brandt mehr mit instrumentellen als mit normativen Auswertungen arbeitet, und dass diese normativen Einschätzungen die Gestaltung und Haltung mit Bezug auf seine Preskriptionen bestimmen und damit die wichtigste Teilkomponente seiner semantischen Analyse sind.

Preskription

Die Preskriptionskomponente geht in der Regel aus einer Kombination der zwei vorhergehenden, Deskription und Auswertung, hervor.

Die grundlegende und umfangreichste Preskription gilt für die Hauptpunkte, die aufrechterhalten werden müssen. Brandt ist in dieser Hinsicht kategorisch. Die Preskriptionen haben oft bedingungslosen und defensiver Charakter – das heisst, es gibt keinen Platz für Kompromisse. Die Aktivitäten von seiten des Ostens und des Westens zwingen ihn zu einer defensiven Haltung. Sein Sprachgebrauch enthüllt den Umstand, dass es nach seiner Meinung hier keinen Spielraum für Verhandlungen gibt. Kann man Verbesserungen nicht erreichen, muss man beinhaltet an den Grundlagen der Existenz Berlins in seiner ursprünglichen Gestaltung und an den Grundrechten der Stadt festhalten. Je wichtiger ein Sachgebiet für Brandt ist, desto kraftvoller wird seine Sprache.

Er gibt die gleiche kategorische Stellungnahme zu den verschiedenen Vorschlägen ab, die – unter dem Gesichtspunkt Berlins betrachtet – eine Verschlimmerung bedeuten würden. Eine Beschränkung der grundlegenden Rechte kann nicht in Frage kommen. Solche Vorschläge kamen in den Gesprächen über die Berlin-Frage oftmals vor. Es ist aber für Brandt völlig ausgeschlossen, dass er derartige Erörterungen mitmachen soll.

Das Festhalten an den grundlegenden Hauptpunkten schliesst nicht aus, dass Brandt durch starke Preskriptionen von seiten der Westmächte, der Bundesregierung und auch von sich selber eine starke positive Einstellung zu der Berlin-Politik fordert.

Brandts eigener Handlungsspielraum und Einfluss sind aber begrenzt. Darum versucht er vor allem, die Westseite zu einer grösseren Betätigung in der Berlin-Frage anzutreiben.

Durch eine politische Offensive könnte man viele Vorteile für Berlin erreichen, gemäss seinem Denken. Die westliche Seite soll eigene Initiativen mit Gegenvorschlägen als Alternative zu den östlichen Gedanken über eine Lösung der Berlin-Frage entwickeln. Eine passive Haltung würde nur Berlin schaden und wäre auf langen Sicht schlecht. Das würde nur die andere Seite begünstigen mit dem Alleinrecht, das Handeln zu bestimmen.

Durch offensive Preskriptionen für die Berlin-Frage mit bedingtem Vorbehalt hofft Brandt, es wäre möglich, die Verträge über Berlin zu erweitern und zu verbessern. Das wäre ein grosser Vorteil für die Lage in Berlin. Es gibt auch mehrere praktische und technische Fragen, die auf eine derartige Lösung warten. Eine offensive Haltung soll allerlei Vorteile erwirken.

Zusammenfassend kann ich feststellen, dass Brandts Preskriptionen den Zweck haben, den Status West-Berlins zu erhalten und zu kräftigen. Diese Preskriptionen sind mehr strategisch als imperativ. Eine grosse Menge von praktischen Fragen können Lösungen finden. Dadurch kann die Lage in Berlin gewissermassen normal werden und das Leben der Bevölkerung im geteilten Berlin erleichtert werden. Verbesserungen und Erleichterungen machen das langfristige angelegte Ziel für Brandts pragmatische und an Bedingungen geknüpfte Vorgehensweise in bezug auf die Berlin-Frage aus. Diese Preskriptionen sind systematisch und logisch. Zwar gibt es einen festen Zusammenhang zwischen seinen Auswertungen und Preskriptionen. Und zwar kann ich keinen Punkt finden, in dem er sich widerspricht, d.h. die Auswertung steht nicht im Gegensatz zu den Preskriptionen.

Die Struktur der Argumentation

Hier sind die zwei Komponenten miteinander eng verbunden. Wie sieht die semantische Struktur des empirischen Stoffes aus?

Zwei Gruppen von Argumenten sind in bezug auf die semantische Struktur in quantitativer Hinsicht vorherrschend. In Übereinstimmung mit der Beweisführung Brandts kommen eine Beschreibung und eine Auswertung meistens in engem Zusammenhang vor. Sie wechseln im Takt und verstärken einander auf eine interessante Weise. Die Preskription ist häufig so selbstverständlich und eindeutig, dass man nicht gezwungen ist, sie auszusprechen. Folglich ist sie zu ergänzen, und das Publikum kann von selbst eine richtige Folgerung daraus ziehen. Diese Argumentgruppe ist ein gutes Beispiel für Beweisführung und Stellungnahme eines Politikers wie Brandt.

Die zweite Argumentgruppe besteht aus einer erschöpfenden Beweisführung, wo Auswertung und Preskription dicht aufeinander folgen. Die Preskription zielt auf Gebiete, die für Brandt wichtig sind. Aus semantischem Gesichtswinkel ist diese Argumentationsart voll ausreichend.

Es liegt eine starke Kontinuität vor, und keine der Komponenten widerspricht der anderen. Das ist ein anschauliches Beispiel von Brandts Argumentation im Bereich der Berlin-Frage und zeigt, dass seine Beweisführung oft Züge hat von der logisch-semantischen Struktur, die mir als analytische Vorlage dient. Sie ist widerspruchsfrei und streng logisch von Natur sowie sorgfältig in semantischer Hinsicht.

Die dritte Gruppe enthält unvollständige Beispiele von meinem semantischen Muster. Sehr oft hat Brandt ein Glied ausgelassen oder mit Andeutungen ausgelassen. Anderswo kommen die Komponenten nicht in semantisch strenger Ordnung vor. Es handelt sich um Beispiele einer unsystematischen Struktur in bezug auf Brandts Argumentation. Sie sind schwer zu unterscheiden und zu klassifizieren. Sie sind nicht eindeutig sondern zu ergänzen. Aber selbstverständlich soll man nicht eine systematische Argumentation seitens eines Politikers voraussetzen.

In vielen Fällen kommen alle drei Argumentgruppen in jeder Rede oder in jedem Zeitungsausschnitt von Brandt vor und sind dann unsystematisch gemischt. Man kann kein regelmässiges Muster oder einheitliche Strukturen in bezug auf die gegenseitigen Relationen zwischen diesen Gruppen erkennen.

Die Position einer Komponente oder einer Argumentgruppe im empirischen Stoff wird oft von ihrer Funktion oder Bedeutung bestimmt. Das geht aus den Auswertungen hervor die das Gepräge der Zugehörigkeit zu einer grösseren semantischen Struktur haben.

Die Auswertungen sind oft zeitlich konsequent. Sonst sollten sie nicht als Zentrale Koordinatoren von Natur aus funktionieren können und verbleiben – eine Voraussetzung für die einwandfreie und politische Funktion, aus semantischem Gesichtswinkel betrachtet.

Das verbale Handeln Brandts bewirkt durch die Auswertungen als ein Mittel (Instrument), das sprachliche Ziel – das Erreichen der Preskriptionen. Es ist auch leicht einzusehen, dass die Werte, die durch die Preskriptionen und Auswertungen zum Ausdruck kommen, folgerichtig und logisch konsequent sowie einwandfrei und ebenso ohne Widerspruch sind. Es gibt mit anderen Worten eine verhältnismässig logische Stärke und Konsequenz in der Argumentation bei Brandt.

Brandts Sprachgebrauch im Bereich der Berlin-Frage ist stark normativ seiner Wesensart nach, und hat den Zweck, zu Handlungen aufzufordern und Brandts Zielsetzungen zu erfüllen. Sein Sprachgebrauch ist praktischer Natur mit wenigen abstrakten und theoretischen Formulierungen. Sein Sprachgebrauch

und seine Argumente drücken Konsequenz und Folgerichtigkeit aus. Ich habe also keinen eindeutigen Bruch in der Gedankenfolge seiner Reden gefunden. Brandt hat auch die Fähigkeit, komplizierte Dinge einfach und kurz zu erklären. Seine praktische Sprache ist auf der gleichen Linie wie sein Wunsch, mit seiner Botschaft die Öffentlichkeit zu erreichen und begreiflich zu sein. Ich habe damit nicht gesagt, dass er Nuancen und Distinktionen, wenn nötig – vermeidet, in allen Fällen unentbehrlich, wenn er seine Meinungen klarmachen will. Hier kann man Brandt in Übereinstimmung mit der Stufeneinteilung im Abschnitt, in dem die Methode behandelt wird, als einen flexiblen, pragmatisch gesinnten Resultats- und handlungsfähigen Politiker bezeichnen; das geht aus seinem Sprachgebrauch klar hervor.

Sein Argumentationsmuster hat offenbar ein biegsames Gepräge, das das gesamte Denken Brandts spiegelt. Seinen pragmatischen Griff kann man als die Folge seines langjährigen Aufenthalts in Skandinavien betrachten. Das ist ein Umstand, der immer wieder in seiner Nachkriegsargumentation zum Vorschein kommt. Das war eine wichtige Erfahrung, eine Lehre, welche er früh in seinem Leben zog.

Die Methode zeigt die logische Struktur von Brandts Argumentation im Bereich der Berlin-Lage. Ohne diesen Aufbau wäre sie nicht möglich gewesen. Mit Hilfe der semantischen Methode ist auch nicht schwer zu erkennen, ob er sich selber widerspricht und versucht, unvereinbare Werte zu verbinden. Man kann auch ein gutes Bild von seiner politischen Sprache als soziales und politisches Machtmittel bekommen und davon wie er sein sprachliches Talent benutzt, um sein Programm zu verteidigen, seinen Einfluss auszuüben, zu überzeugen. Leider fordert diese Methode beträchtliche Arbeitsleistungen. Sie ist nicht so elegant im Zusammenhang mit der Darbietung von empirischen Stoffen. Meiner Ansicht nach überwiegen die Vorteile die nachteiligen Komponenten ohnehin. Diese Methode sollte für die Argumentationweise der Mehrzahl aller praktischen Politiker verwendbar sein und beweist damit den Nutzen und den praktischen Wert der Argumentationsanalyse.

Brandts Operational Code und die Berlin-Frage

Wie repräsentativ sind Brandts Meinungen im Bereich der Berlin-Frage im Verhältnis zu seinen allgemeinen Ansichten? Denkt er andersartig im Bereich der Berlin-Frage als über Politik im allgemeinen?

Durch Brandts Operational Code, d.h. seinen Versuch, das ganze politische Universum zu umfassen, kann ich die Einzelheiten im Bereich der Berlin-Frage erkennen, die mit seinem gesamtpolitischen Denken in Einklang stehen.

Den Operational Code kann man in mehr grundlegende Auffassungen von der Politik einteilen, d.h. "philosophical beliefs" und "instrumental beliefs".⁷⁰⁵ Zunächst möchte ich den Operational Code bei Brandt beschreiben wie Ashby ihn beschrieben hat. Dann werde ich untersuchen, was innerhalb der Berlin-Frage erneut zum Vorschein kommt. Auf diese Weise kann ich einen Vergleich ermöglichen. Ashby versucht, ein Gesamtbild von Brandts theoretischen und praktischen Einstellungen zur Politik darzulegen. Die Berlin-Frage kommt stellenweise vor. Sie spielt aber keine grosse Rolle für seine Darstellung. Er stützt seine Methode auf Materialien, die er bei Brandt in den Jahren 1960, 1964, 1965, 1966 und 1968 gefunden hat.⁷⁰⁶ Der Code enthält folgende Fragestellungen:

1. Wie betrachtet Brandt die grundlegende Wesensart der Politik?

Seine Meinung zu politischen Konflikten ist nicht sehr scharf. Er entdeckt auch keine Kluft zwischen den politischen Akteuren. Er erblickt eher zugrundeliegende Gleichheiten als Unterschiede zwischen den einzelnen Individuen. Er will gegensätzliche Anschauungen ausgleichen, integrieren und ideologische Klüfte überbrücken. Das skandinavische demokratische und politische Vorbild hat seine sozialistische Strategie und normative Zielsetzungen in seinem politischen Denken tief beeinflusst. Er gibt einer pragmatischen, integrierten Politik des Konsensus vor einem ideologischen Kampf den Vorrang. Reuter ist für Brandt ein Vorbild. Als er Reuter zu seinem Freund und Vorbild ernannte, war seine Wahl bedeutungsvoll. Brandts "belief system" ist verhältnismässig offen – ein Umstand, der eine erneute Erwägung in seinem Denken wahrscheinlich erleichtert hatte. Als Politiker vertritt Brandt eher einen demokratischen Menschentypus als eine autoritative Persönlichkeit. Der pragmatische, reformistische, skandinavische Stil wird durch Schumachers aggressivere und mehr konfrontationsgeprägte Haltung verstärkt.

Brandt hat eine nicht theoretisierende Haltung zur Politik und will Probleme in ihrem unmittelbaren Zusammenhang lösen. Seine Reaktionen gegen politische Parteien und Gestalten sind weniger schwebend und mehr auf einzelne Sachfragen orientiert.

Brandt ist der Meinung, dass keine grossen Veränderungen im Bereich der Innen- oder Aussenpolitik nötig sind. Es handelt sich im Gegenteil handelt es sich um geringe Abänderungen und neue Akzente. Man braucht eine Synthese aus praktischem Denken und Handeln – nicht entweder oder, sondern beiderlei. Seine Ansichten sind weniger eigensinnig und dogmatisch als auch flexibler und pragmatischer als zum Beispiel Schumachers Gedanken. Seine politischen Visionen sind weniger strittig, in geringerem Masse von Konflikten geprägt und von kooperativen und versöhnlichem Geist, der recht dynamisch wirkt.

Brandt will nicht alles auf einen grossen intellektuellen Rahmen oder auf irgen-

deine Ideologie hinführen. Er zieht im Gegenteil eine Beziehung auf technische Einzelheiten und Leistungen vor, meint Ashby.⁷⁰⁷ Welche von Brandts grundlegenden Auffassungen kann man im Bereich der Berlin-Frage erkennen?

Brandt denkt, dass es eine gute Zusammenarbeit mit den Alliierten in West-Berlin gibt. Ungeachtet seiner eigenen Mehrheit empfiehlt er eine Koalition in Berlin eher als eine Alternative in Form von Opposition und Regierung. Er zieht eine Zusammenarbeit zuerst mit der CDU, und später mit der FDP, vor. Er befürwortet eine Koalitionsregierung in Bonn als eine Erwiderung auf die Mauerlage. Er ist der Ansicht, dass die SPD und die CDU nur gemeinsame aussenpolitische Deklarationen abgeben sollten. Bei einer Gelegenheit sagt er, dass er die Gegensätzlichkeiten innerhalb der deutschen Politik nicht verschärfen will. Das heisst: er wünscht eine geringere Menge Propaganda und Polemik und mehr konstruktive Politik. Hier knüpft also Brandt an seine wertkategorische Zusammenarbeit an. Brandt hat einen kollegialen Stil in der Parteiführung. Durch eine Abwägung von Gründen und Gegen Gründen erreicht er einen dauerhaften und endgültigen Beschluss. So zeigt er sein Integrations-vermögen und seine Toleranz.

Er fordert die Sowjetunion auf, an einer Entspannung in Berlin mitzuwirken, um die Lage nicht zu verschlimmern. Bei der Einleitung der Ostpolitik wünscht er Versöhnung und Ausgleich mit dem Osten und ebenso Entspannung und friedliche Verbindungen mit der Sowjetunion und Osteuropa. Entspannungsbemühungen und Arbeit für den Frieden müssen in seinen Augen eine Teamarbeit sein. Brandts Initiative führt zu einer dynamischen und flexiblen Politik. Hier spielen für Brandt seine Wertkategorien, Entspannung und Frieden, eine grosse Rolle. Er tadelt mehrmals die Westmächte wegen Passivität und Stellungskrieg, zu bestimmten Zeitpunkten sei es angebracht, mit Flexibilität zu handeln. Die Westmächte sollten mit Gegenvorschlägen und mit Initiativen auf die Aktionen der Ostseite reagieren. Flexibles Handeln sollte grundsätzlich das Richtige sein.

Politik könne man nicht treiben, um "alles oder nichts" zu erreichen – eine kritische Bemerkung zu Adenauers Ostpolitik. Sie solle im Gegenteil beides sein. Man brauche Abänderungen und neue Akzente, aber keine grosse Veränderungen. Es sei leichter, mit technischen Einzelheiten und praktischen Problemen als mit grossen Änderungen anzufangen.

Die oben erwähnten Umstände sind Beweise dafür, dass sich mehrere allgemeine Erörterungen bei Brandt in bezug auf die Berlin-Frage wiederholen.

2. Ist Brandt optimistisch oder pessimistisch, wenn es sich darum handelt, ideologische Zielsetzungen zu verwirklichen?

Nach Ashby kann man Brandt als einen rechtsorientierten Optimisten beschreiben, der das Ziel der SPD stufenweise erreichen will. Sonst ist es schwer, ihn in dieser Beziehung einzuordnen, da er kein ausgeprägter Ideologe – wie z.B. Schumacher – ist. Brandt behandelt eine Vielfalt von begrenzten, konkreten Fragen, die man auch stufenweise lösen soll.⁷⁰⁸

Brandt meint, dass man den Status quo stufenweise überwinden könne. Damit könne man die Berliner Mauer allmählich niederreißen. Die Strategie des Friedens bedeute stufenweise Abänderungen. Unter der Voraussetzung, dass die Sowjetunion die Rechte der Westmächte anerkenne, könne man nach und nach ein annehmbares Abkommen erreichen. Man solle Berlin nach und nach als Deutschlands Hauptstadt akzeptieren. In bezug auf das Passierscheinabkommen meint Brandt im Jahre 1963, dass kleine Schritte nach vorn besser seien als gar keine. Man solle die Hindernisse beseitigen können und wäge der Ostpolitik den gleichen Rang ein. Die wertkategorischen Friedens- und Modus-vivendi-Lösungen in Brandts Denken sind für ihm selbst sehr wichtig.

Man solle die Berlinpolitik realistisch betreiben – und zwar mit Ausgangspunkt der harten Rechtslage im Sinne des Viermächtevertrages, um dadurch eine sachliche Besprechung einzuleiten. Man solle im Laufe der Verhandlungen die politische Wirklichkeit berücksichtigen und damit anfangen. Hier weist Brandt auf sein wertkategorisches System hin.

3.-4. Die deterministische Bedeutung und die Rolle der Leitung in bezug auf ihren Einfluss auf die Geschichte.

Brandt meint, dass man Handlungen stückweise eine wirkungsvolle Ausrichtung auf kurzfristige Verbesserungen geben soll. Er legt auf den Wert von Handlungen grosses Gewicht. Darum sagt er sehr wenig über die Zukunft. Er erkennt grosse Teile des Status-quo an, um sein erwünschtes Ziel zu erreichen. Menschliche Bemühungen werden für ihn durch dauerhafte und augenscheinliche Verbesserungen der bestehenden Welt wirkungsvoll, meint Ashby.⁷⁰⁹

In bezug auf die Berlin-Frage denkt Brandt, dass man Resultate nach und nach erreichen kann. Es wäre möglich, stufenweise und sukzessive Verbesserungen für Berlin durchzuführen.

Im Augenblick der Handlungsbereitschaft geht er schnell ans Werk. (vgl. etwa seinem Brief an Kennedy – gleich nach dem Bau der Mauer und den Beginn der Ostpolitik im Oktober 1969).

Instrumental Beliefs.

Eine Zusammenfassung folgt hier.

1. Wie soll man Ziele im Bereich der Politik auswählen?

Für Brandt gibt es viele Wege zum Ziel. Das Handeln braucht nicht in eine allumfassende strategische Formel gezwängt zu werden. Man sollte aus partiellen Errungenschaften Vorteile ziehen. Ziele auf einer niedrigen Ebene haben ihren Eigenwert. Er sucht Tagesfragen aus, um sie in kleinere Teile aufzugliedern. Er legt den Akzent auf den stufenweisen Verbesserungsprozess. Das hänge mit begrenzten Zielsetzungen zusammen, resümiert Ashby.⁷¹⁰

Es gelingt Brandt, ein Passierscheinabkommen zu erreichen mit dem Zweck, praktische Schwierigkeiten zu beseitigen und zwar ohne grosse strategische Absichten, sondern als Folge von begrenzten Zielsetzungen, mit anderen Worten: Verbesserungen der Lage für Menschen und die Lösung von praktischen Problemen im Bereich der Möglichkeiten, für die Leute Gegenbesuche im geteilten Berlin zu machen. Brandt betrachtet das politische Handeln nicht nur als abstrakten Ausdruck, sondern auch als praktische Massnahme für das Wohlergehen von lebendigen Menschen.

2. Wie soll man handeln, um seine Ziele zu verwirklichen?

Brandt meint, dass man von einem taktischen Stil in Verbindung mit Kompromissen Gebrauch machen soll. Politik sei für ihn eine Kunst des Kompromisses – und zwar Flexibilität innerhalb der Taktik. Brandt zieht vorsichtige Entschlüsse vor, denen lange Besprechungen vorausgegangen sind. Er versuche immer, Stellungnahmen auf einen gemeinsamen Nenner zu bringen und seine Meinung dem endgültigen Beschluss einzuverleiben – und zwar in Form einer nichtautoritären, demokratischen Entschlusskraft. Grosse Zielsetzungen soll man in kleinere Teile aufgliedern. Man sollte marginale, technische Verbesserungen anstreben. Er richtet den Blick auf die politischen Tagesfragen und praktische Dinge, z.B. auf technische Abänderungen.⁷¹¹

Brandt hat ein ausgeprägtes und instinktmässiges Gefühl für Politik. Auf deutsch heisst das "Fingerspitzengefühl", eine Eigenschaft, die für sein politisches Handeln von Vorteil ist. Er erstrebt eine *modus-vivendi*-Lösung der Berlin-Frage, die praktische Ziele hat, Resultate zu erzielen soll – der eine partielle Normalisierung der Lage in Berlin herbeiführen würde. Mit der Behandlung von Verkehrsfragen (z.B. Zufahrtstrassen und Verwaltungs-probleme), sollte man einige praktische Probleme lösen. Ein begrenztes technisches Abkommen

sollte eher erreichbar sein als grosse Veränderungen in Berlin. Das würde auch ins Resultat des Viermächtevertrages in bezug auf Berlin im September 1971 einfließen.

3. Wie soll man Risiken vorbeugen können?

Man solle, meint Brandt, ein grosses Problem oder komplizierte Problemkreise in kleinere Teile einteilen, um Forderungen und Taktik den Verhältnissen anzupassen und dadurch Kraftverschwendung zu vermeiden und sich vor Gefahren zu schützen.⁷¹²

Wenn es sich um die Berlin-Frage handelt, tauchen fast immer dieselben oben erwähnten Meinungen (Punkt 2) auf. Aus diesem Grund ist es nicht nötig, sie hier zu wiederholen.

4. Welche "Timing" von Handlungen ist am besten dazu geeignet, meine Interessen optimal zu fördern?

Für Brandt ist "Timing" von taktischer, aber nicht von strategischer Bedeutung. Man muss mit Geduld den rechten Augenblick abwarten und den Entschliessungen geraume Reifezeit erlauben. Es handelt sich um eine Beschlussfassung mit zeitlichem Spielraum.⁷¹³

Brandt meint im Jahre 1963, dass man seine Ungeduld zähmen müsse. Er denkt, dass man nach der Kubakrise realistische Verhandlungen einleiten werde. Wir müssen aber mit Weile eilen, wenn man auf die Berlin-Frage zu reden kommt – und zwar auf die damit verbundenen Veränderungen. Die Wertkategorien: Entspannung, Verhandlungen und Gespräche sind für ihn sehr wertvoll.

5. Welche ist die Nützlichkeit der verschiedenartigen Mittel?

Die Rolle Brandts ist die des "Synthesizers", des Diplomaten und des Mittelmannes. Man soll Streitigkeiten beschwichtigen und Gegensätzlichkeiten ausgleichen.⁷¹⁴

Brandts Beteiligung an den Regierungsverhandlungen in Berlin, zuerst mit der CDU, später mit der FDP und seine Zusammenarbeit mit den Alliierten wird zu wiederholten Malen evident. Sein taktisches Verhalten im Lauf der Ostpolitik ist ungezwungen, neutral und technischer Natur. Er konzentriert sich ganz auf verhandlungsmässige Themen. Er will Entspannung, Versöhnung und Dialoge mit dem Osten ermöglichen, um dadurch einen Ausgleich in Mitteleuropa möglich zu machen. Brandt deutet wieder auf seine Wertkategorien: Verhandlungen und Entspannung hin.

Es stellt sich heraus – was sich schon ergibt – dass es in gewissen Fällen

schwierig sein kann, einen Unterschied zwischen den verschiedenartigen Momenten im Bereiche von Brandts Operational Code zu machen. Er wiederholt eine grosse Menge von Aspekten in engem Zusammenhang miteinander. Er verweist vielmals auf seine anfängliche Politik, die er mit dem Ausdruck "philosophical belief" beschreibt.

Aus den oben erwähnten Erwägungen und Gesichtspunkten in bezug auf Brandts Ansichten von Handlungen und Taktik, was die Berlin-Frage betrifft, geht klar und deutlich hervor, dass seine Gesamtansichten von der Politik vielmals und in vieler Hinsicht zum Vorschein kommen, wenn es sich um die Berlin-Frage handelt. Zwar ganz natürlich, mit Rücksicht auf den Umfang, die grosse Menge der damit verbundenen Verzweigungen und Verzögerungen in bezug auf die Berlin-Frage. Eine zwanzigjährige Zeitspanne seines Lebens war er damit beschäftigt. Ein gegensätzliches Verhältnis wäre bemerkenswert und hätte eine besondere Erklärung erfordert.

Wenn man Brandts Operational Code – wie ihn Ashby beschreibt – mit dem Resultat des semantischen Musters meiner Analyse vergleicht, geht es deutlich hervor, dass meine Analyse in Übereinstimmung damit steht und mit seinen Schlussfolgerungen vereinbar ist. Das ist ein Beweis dafür, dass mein analytisches Muster als ein hinreichendes wissenschaftliches Werkzeug funktioniert und durchaus von Nutzen sein kann, wenn man die verbalen Handlungen eines Politikers analysiert.

Noter

Kapitel 1

1 Det finns för övrigt inte någon enskild studie över Brandt i detta ämne vilket innebär att forskningen om Brandt kan komma att kompletteras med denna viktiga fråga. Det anses dessutom allmänt att Berlinfrågan blev av avgörande betydelse för honom själv och hans politiska framtid. Hermann 1969:12. Richard von Weizsäcker anser om Brandt "einer der grossen Leitfiguren in der Welt nach dem Zweiten Weltkrieg". Der Spiegel nr 4, 23.1 1989, s 31.

2 Johansson 1980:37-52. Johansson stenciler 1996 och 1999.

3 Jönsson 1982:2-3; Holsti 1976:29-30; Greenstein 1975:6-12; Bryder 1982:14; Lönnroth 1986:289; Ruin 1987:25; Snyder-Bruck- Sapin 1962:41, 99; George 1980:56; Lundquist 1984:1-2; Lundquist 1989; Eliasson 1988:27-28; Kassman 1989,1991; Ruin 1986, Franzén 1985, Isaksson 1985-2000; Jönsson-Lindblom 1987, Möller 1990, Helldén 1990, Möller 1986, Östergren 1984, Jerneck 1990, Niklasson 1988, Elmbrant 1989,1991; Bergstrand 1997, Möller 1996, Sandblom 1994, Larsson 1998, Nilsson 1995, Åsling 1999, Aronsson 1990, Gustafsson 2001, Lundquist 1982, Bryder 1990, Ehnmark 1986, 1990, Kratz 1996, Lindskog 1991, Vinterhed 2003, Olander 2004, Möller 2004.

4 Jönsson 1982:1; Holsti 1976:27; Lundquist 1984:19; Bergquist 1988:240; Rothstein 1988:27-40; Jerneck 1990:122-123; Greenstein 1998:IX-XII; Kaplan 2002:21-22.

5 Graber 1976:17, 84, 178-179, 213; McDermott 1963:9.

6 Graber 1976:17.

7 Levine 1963:13; Vedung 1977:60; Green 1964:651; Simonsson 1963:13.

8 Lundquist 1982:51-52.

9 Lundquist 1982:94-95; Graber 1976:9-10, 217; se även Nilson 1987:10.

10 Graber 1976:54-55, 218.

11 Lundquist 1982:37.

12 Graber 1976:179, 198.

13 Graber 1976:96.

14 Jerneck 1990:122; von Sydow 1978:22, 25.

15 Jerneck 1990:122; Niklasson 1988:17-18; Walker 1991:269-284.

16 Schöllgen 2001:299-312 har en kommenterad bibliografi över Brandt.

17 Brandt använder sig i regel av talskrivare, men det innebär inte att de åsikter han framför inte är hans egna. Han drar upp riktlinjerna och sätter de viktiga accenterna och använder sig av välkända formuleringar. Skrzypczak 1974:515. De tal Brandt fick av talskrivarna var i regel för teoretiska. Han förenklade och förkortade ofta dem. Samtal med Bahr 14.6 1985; Se även Bahr 1996:104, 122-123; Hahn 1973:862; Schröder 1988:97-98. Betydelsen av de olika förkortningarna redovisas i en separat förkortningslista.

18 Brandts memoarer från 1989 visar på en stark kontinuitet i hans tänkande. Ofta citerar han ur gamla tal och böcker. Berlinfrågan är nästan oförändrad med bara några friare formuleringar, men ej i de principiella ståndpunkterna. Han anser att memoarerna som kom 1989 bidrog till att diktaturen i DDR föll. Fråga till Brandt 14.9 1990 på en presskonferens i Göteborg. Jag har i fotnoterna till de empiriska kapitlen gjort hänvisningar till Brandts olika memoarer som redovisas i kapitel 1.

19 Schöllgen 2001:304.

20 Lehmann 1976:23.

21 Frederik uå, Kern 1973, Kleist 1970, Mortensen uå, Scholl 1973, Schrörs 1961, Wittmann 1960, Wolf 1961, Siegerist 1988.

22 Harpprecht 1970, Lindlau 1972, Ahlers 1972, Kettlein 1959.

23 Berkandt 1961, Hynd 1966, Bolesch-Leicht 1970, Dollinger 1970, Hermann 1969, Schreiber-Simon 1970, Müller-Schreiber 1978, Hofmann 1988, Koch 1988.

24 Stern 1975, Binder 1975, Prittie 1973, Drath 1975, Schöllgen 2001:306-308.

25 Schöllgen 2001. Harpprecht i die Zeit 27.12 2001.

26 Merseburger 2002, Schwarz 1986 och 1991.

27 Seebacher 2004.

28 Lorenz 1989.

29 Lehmann 1976:23; Kellerman 1975.

30 Kellerman 1978.

31 Misgeld 1976.

32 Ashby 1970. Professor Alexander George har haft vänligheten att låna mig ett stencilerat exemplar av Ashbys studie.

33 Kuper 1974.

34 Schmidt 2001.

35 Wyssozki 1974:11.

36 Berlin-Bibliografie 1965, 1973, 1984; Haupt 1981.

37 Riklin 1964, Windsor 1963, Prowe 1973, Bark 1972, Smith 1963, Mahncke 1973.

38 Nelson 1978, Gottlieb 1960, Franklin 1963.

39 Davison 1980, Shlaim 1983, Keiderling 1982.

40 Adomeit 1983.

41 Fijalkowski 1967.

42 Schick 1971, Speier 1961, Catudal 1980, Stützle 1973, Shell 1965.

43 Griffith 1981, Catudal 1978, Catudal 1978a, Bender 1986, Keithly 1986, Baring 1983, Prowe 1976.

44 Brandt 1960:19; Binder 1975:16; Stern 1975:17, 11; Merseburger 2002:14, 50.

45 Brandt 1960:20-21; Prittie 1973:25; Schulz 1962:309; Schöllgen 2001:14.

46 Brandt 1960:29; Brandt 1974:75; Prittie 1973:29-30; Kellerman 1975:54, 382; Binder 1975:24; Kellerman 1975:277; Brandt 1976a:71; Brandt 1976b:7-8; Brandt 1983:20; Donner 1966:203; Merseburger 2002:40.

47 Brandt 1960:34-35; Drechsler 1965:160; Bremer 1978:11, 28, 95; Stern 1975:14; Brandt 1960:35; Brandt 1989:90; Winkler 1987:407; Graf 1976:64; Balfour 1988:52; Merseburger 2002:9, 38.

- 48 Lehmann 1976:98; Bremer 1978:118–120; se även Brandt 1982:71–72; Brandt 1989:85; Merseburger 2002:54.
- 49 Stern 1975:20–21; Drechsler 1965:330; Bremer 1978:120; Szende 1975:215–216; Mammach 1984:132; Seebacher–Brandt 1984:200.
- 50 Berkandt 1961:26; Lorenz 1989:10; Schöllgen 2001:57–58; se även Brandt 1981:184; Brandt 1989:85, 120; Merseburger 2002:146.
- 51 Lehmann 1976a:78, 291; Brandt 1946:5; Brandt 1960:88; Brandt 1962:20–21, 25; Brandt 1963:42; Brandt 1968:74–75; Brandt 1976a:137; Brandt 1982:83, 203, 450; Brandt 1986b:274; Lehmann 1976:141; Kellerman 1975:166, 237; Misgeld 1976:178; Bremer 1978:122; Brandt 1976a:65, 223, 227, 357; Sjögren 1970:136; Scholz 1986:32; Brandt 1988:38, 43–46; Brandt 1989:106. Schöllgen 2001:57–58; Merseburger 2002: 9, 56, 79, 116, 163.
- 52 Lehmann 1976:144–145; Brandt 1946:31; Brandt 1976a:15; Brandt 1989:130.
- 53 Lehmann 1976:148; Bracher 1979:375; Brandt 1946:32; Schöllgen 2001:66.
- 54 Brandt 1960:99; Brandt 1982:450; Brandt 1989:128.
- 55 Lehmann 1976:228; Kellerman 1975:243; Müssener 1974:330; Brandt 1976a:13–14, 282, 288; Misgeld 1976:41, 50, 53–55; Szende 1975:263–272; Brandt 1960:103–4; Müssener 1974:245, 548–9; Lehmann 1976:227; Bremer 1978:288; Brandt 1960:100; Brandt 1976a:226; Brandt 1989:131–132, 438–439; Mammach 1987:92, 217, 347; Jerlin 1970:7; Schöllgen 2001:69; Merseburger 2002:181, 186.
- 56 Schöllgen 2001:300–303, 12.
- 57 Misgeld 1976:175; Brandt 1976a:70; Brandt 1989:131; Kreisky 1986:350; Merseburger 2002:171.
- 58 Brandt 1960:106, 133; Brandt 1976a:333; Brandt 1982:36, 400; Brandt 1989:148; Hermann 1969:35; Schulz 1962:310; O–Donovan 1970:9; Fallaci 1976:217; Schöllgen 2001:82.
- 59 Brandt 1960:133–134; Kellerman 1975:427; Brandt 1976a:334, 336; Brandt 1989:149; Stern 1987:94.
- 60 Lehmann 1976:231; Szende 1975:279–280; Misgeld 1984:73, 159; Braunmühl 1973:49.
- 61 Lehmann 1976:233; Brandt 1976a:336, 343, 353; Brandt 1982:428; Brandt 1986:105; Berkandt 1961:48, 53; Fallaci 1976:214; Klotzbach 1982:120, 187; Benz 1985:171, 265.
- 62 Kellerman 1975:332, 343, 355; Klotzbach 1982:89.
- 63 Lehmann 1976:235–237; Brandt 1976a:335, 351, 365; Brandt 1982:431; Brandt 1989:151.
- 64 Kellerman 1975:337–340; Kellerman 1978:430; Herzfeld 1973:378, 584; Stern 1987:83; Drummond 1982:216; Harpprecht 1985:423–424; se även Brandt 1982:433; Schöllgen 2001:88. Merseburger 2002:276–277.
- 65 Kellerman 1978:432.
- 66 Kellerman 1975:356–357; Simmons 1988:195; Schöllgen 2001:89; Merseburger 2002:303.
- 67 Brandt 1989:25; Kellermann 1975:358, 360; Windsor 1963:175; Schöllgen 2001:91.
- 68 Stern 1975:138; Brandt 1960:205; Merseburger 2002:329.
- 69 Merseburger 2002: 306–308.
- 70 Schöllgen 2001:98–99; Merseburger 2002:338–340.
- 71 Stern 1975:44; Brandt 1960:205; Germer 1974:211; Brandt 1989:20.
- 72 Stern 1975:46–47; Brandt 1960:206–208; Klotzbach 1982:405–6; Soell 1976:291; Berkandt 1961:42, 51; Prowe 1973:245; Windsor 1963:144, 161; Brandt 1989:29.
- 73 Stern 1975:138; Schulz 1962:312.

74 Hermann 1969:42; Kellerman 1975:365; Braunthal 1983:67; Klotzbach 1982:405; Schulz 1962:366-367; Herles 1983:61; Simmons 1988:168; Raschke 1974:224; Brandt 1989:33; Schöllgen 2001:96; Merseburger 2002:286.

75 Die Verfassung von Berlin 1978:13; Catudal 1974:131.

76 Lehmann 1976:249; Stern 1975:50; Berkandt 1961:54; Herzfeld 1973:324; Donner 1966:204; Schulz 1962:311, 367; Schöllgen 2001:100; Merseburger 2002:344.

77 Brandt 1976:47; Brandt 1989:161; Stern 1975:50, 63; Klotzbach 1982:508-9; Soell 1976:396, 413-4, 930; Herzfeld 1973:473-475; Sjögren 1970:83; Schulz 1962:403; Donner 1966:206; Simmons 1988:200; Schwarz 1985:31; Drummond 1982:277-278; Nilsson 1980:182; Carr 1987:77; Schmitz 1978:153; Hanrieder 1967:208; Bracher 1979:369; Grewe 1979:371; Schmid 1980:691-692; Schöllgen 2001:102, 108; Merseburger 2002:343.

78 Kellerman 1975:369-370; Soell 1976:426, 936; Staritz 1976:151, 153; Hermann 1969:50; Bjöl 2 1975:329; Cate 1980:62; Dulles 1967:250; Krone 1974:156; Schöllgen 2001:108; Merseburger 2002:389.

79 Lehmann 1976:259; Stütze 1973:149; Soell 1976:424; Klotzbach 1982:515; Laqueur 1987:190-191; Hermann 1969:12, 46; Löfgren 1968:22; Schwarz 1985:17, 30; Cate 1980:253, 256; McDermott 1963:75; Grewe 1979:388, 490, 653; se även Brandt 1989:86; Merseburger 2002:410.

80 Binder 1975:192-193.

81 Stern 1975:138; Staritz 1976:163.

82 Stern 1975:138; Struve 1971:178; Schöllgen 2001:119, 126.

83 Kellerman 1975:372-375; Merseburger 2002:484, 489.

84 Hermann 1969:74; Sontheimer 1972:38, 183; Lehmann 1983:69; Simmons 1988:229; Cramer 1975:50; Braunthal 1983:220; Schöllgen 2001:150, 160.

85 Lehmann 1976:265-266; Staritz 1976:203; Bjöl 2 1975:335; Carr 1987:199; Reimann 1972:18; Schmidt 1987:25; se även Brandt 1976:293; Brandt 1989:184-185, 268.

86 Stern 1975:139; Sontheimer 1972:185, 192; Hermann 1969:66, 74-76; Ardagh 1988:18; Harpprecht 1985:431; Schmidt 1987:26, 49-50; Gatzke 1980:207; Barzel 1978:59; Blankenhorn 1980:25; Hanrieder 1982:11; Merseburger 2002:583.

87 Lehmann 1976:270; Kreisky 1988:24; Schöllgen 2001:170.

88 Brandt 1974:8-9, 168-169, 178; Lehmann 1976:271; Haftendorn 1986:34; Staritz 1976:210; Kreisky 1988:45-46; Miller 1978:62; Dönhoff 1986:177; Lehmann 1982:227; Schöllgen 2001:204-215.

89 Hübner-Rohlf 1988:344.

90 Die Zeit nr 52, 22.12 1989, s 7; Gorbatsjov anser om Brandt att "...ohne seine Ost- und Entspannungs-politik die Revolution in Osteuropa nicht möglich wäre". I Der Spiegel nr 52, 25.12 1989, s 65; se även Hofmann 1988:61, 124; Fråga till Brandt från författaren 14.9 1990 på en presskonferens i Göteborg.

91 Der Spiegel, nr 25, 15.6 1987, s 29.

Kapitel 2

92 Nelson 1978:1; Nolte 1985:27, 31; Wyssozki 1974:8,10, 69; Keiderling 1982:43; Nixon 1978:347; Bark 1972:1,5; Sontheimer 1972:26; Wettig 1981:239; McNamara 1987:12; Ulam 1968:444.

93 Mahncke 1973:17; Rosen 1960:127; Adenauer 1965:241; Shlaim 1983:12.

94 Mahncke 1973:17.

95 Nelson 1978:1-2; Bark 1972:1; Sontheimer 1972:186; Hacke 1988:186.

96 Nelson 1978:1; Shlaim 1983:12; Haffner 1978:125; Dean 1988:83; Dalama 1962:25.

97 Shlaim 1983:12; Rosen 1960:126; Shell 1963:137,141.

98 Mahncke 1973:33.

99 Dokumente zur Berlin-Frage 1944-1966. Dritte Auflage. München 1967, s 1. Citeras i fortsättningarna Dokumente 1967; Wyssozki 1974:57; Ryan 1968:63, 83, 94; Grosser 1987:48; Wettig 1981:14-15; Mampel 1963:22; Hillgruber 1983:22; Jaenecke 1979:44; Nawrocki 1979:42, 61-62.

100 Dokumente 1967:5.

101 Dokumente 1967:3, 5; Keiderling 1987:122-123,133; Merkl 1974:82; Cornides 1957:119-121. Se även Haupt 1981:19-20.

102 Dokumente 1967:4-6, 14, 16-17; Shlaim 1983:14; Grosser 1987:48-49; Keiderling 1987:122; Uhlitz 1968:5.

103 Nelson 1978:2; Riklin 1964:241; Wyssozki 1974:51; Grosser 1987:115; Aron 1986:588; Gaddis 1972:207- 208; Tusa 1988:12; Franklin 1963:1; Schwarz 1983:74; Catudal 1974:105.

104 Zivier 1971:51; Keithly 1986:1, 39, 44-45,153; Zivier 1977:11; Medvedev 1983:182; Kennan 1972:242.

105 Mahncke 1973:79; Wyden 1989:352.

106 Dokumente 1967:80; Keiderling 1982:29,31; Keiderling 1987:124; Hildebrandt 1987:39; Mampel 1963:22-23; Scheel 1985:31; Phillips 1986:28; Hanrieder 1967:30; Keiderling-Stulz 1970:64-65; Pfetsch 1981a:56.

107 Dokumente 1967:297.

108 Wyssozki 1974:260; Scheel 1985:15; Kegel 1970:167; Steiniger 1959:21-22.

109 Dokumente 1967:1-4; Mahncke 1973:77-78; Shlaim 1983:14; Mampel 1963:22; Feis 1957:360-361; Eisenhower 1986:664.

110 Dokumente 1967, bilag karta D, som undertecknades av de fördragsslutande parterna. Se även Riklin 1964:244-245; Kreutzer 1960:59; Uhlitz 1961:48, 55.

111 Mahncke 1973:38.

112 Riklin 1964:246; Gebhardt 1984:45; Keiderling-Stulz 1970:66.

113 Riklin 1964:247.

114 Nelson 1978:7, 39-40; se även Franklin 1963:13, 22.

115 Dokumente 1967:313; Mahncke 1973:81-82; Riklin 1964:236.

116 Wyssozki 1974:261; Mahncke 1973:36; Keiderling 1982:19.

117 Mahncke 1973:35-36; Riklin 1964:229, 288; Rosen 1960:122-123; Mahncke 1976:657.

118 Mahncke 1973:35-36; Riklin 1964:285; Kreutzer 1960:62.

- 119 Wysozki 1974:49-50, 59-61, 69, 275; Keiderling 1982:46; Steiniger 1959:20, 24.
120 Wysozki 1974:273.
121 Dokumente 1967:18-27; Riklin 1964:229-230; Smith 1965:18; Mahncke 1973:38; Adomeit 1983:83.
122 Nelson 1978:152-154; Wettig 1981:9.
123 Nelson 1978:119; Thomas 1987:329-330.
124 Mahncke 1973:181.
125 Nelson 1978:119-120,137-139; Adomeit 1983:105; Franklin 1963:24.
126 Mahncke 1973:184; Shlaim 1983:15; Dean 1988:85; Gaddis 1972:111; Feis 1960:145-146; Murphy 1964:322-323; Tusa 1988:32.
127 Riklin 1964:268; Mahncke 1973:189; Nawrocki 1971:33.
128 Riklin 1964:262, 264, 289; Mahncke 1973:182-185; Rosen 1960:122-123; Tusa 1988:12.
129 Wysozki 1974:308-309.
130 Riklin 1964:262; Kreutzer 1960:69.
131 Wysozki 1974:309.
132 Riklin 1964:266; Nelson 1978:133; Clay 1950:25-27, 30, 40-41; Mahncke 1973:185; Shlaim 1983:15; Kreutzer 1960:60.
133 Mahncke 1973:181-205; Gerlach 1977:195.
134 Mahncke 1973:187-188.
135 Nelson 1978:1-2; Shlaim 1983:16.
136 Dokumente 1967:24; Nolte 1985:139; Speier 1961:11.
137 Bjöl I 1975:85; Grosser 1987:102-103.
138 Nolte 1985:21.
139 Dokumente 1967:23; Nolte 1985:141.
140 Nolte 1985:140,171; Mahncke 1973:38; Keiderling 1982:20; Benz 1986:119; Mee 1985:122.
141 Nolte 1985:174; Paterson 1974:102.
142 Nolte 1985:183.
143 Löwenthal 1974:604; Fijalkowski 1967:39.
144 Nolte 1985:164; Herzfeld 1973:81-89; Löwenthal 1974:606, 610; Hildebrandt 1987:47-49; Thomas 1987:521; Moraw 1973:161; Schulz 1965:238.
145 Nolte 1985:160-161; Bark 1972:2.
146 Herzfeld 1973:93-94; Löwenthal 1974:606; Mahncke 1973:42; Keiderling 1982:32; Keiderling-Stulz 1970:108.
147 Shlaim 1983:334-335; Herzfeld 1973:226; George-Smoke 1974:113; Mahncke 1973:43; Gottlieb 1960:187; Gebhardt 1984:50.
148 Keiderling 1982:50-51.
149 George-Smoke 1974:131,133; Davison 1980:71; Fijalkowski 1967:216; Yergin 1977:370; George 1980:75; Tanter 1974:204-205.
150 Davison 1980:90, 95; Löwenthal 1982:14; Adomeit 1983:118,125, 221; Wysozki 1974:76.
151 Nolte 1985:199; Löwenthal 1974:605; Ordet blockad undviks helt i den östtyska litteraturen. Man talar om Berlinkris eller självblockad. Keiderling-Stulz 1970:160; Keiderling 1982:9;

- Wyssozki 1974:86-87, 90-91; Hildebrandt 1987:59, 63; Keiderling 1987:277; Snyder-Diesing 1977:113; Hillgrubder 1983:39; McNeal 1988:283; Phillips 1986:28; Jaenecke 1979:181; Schwarz 1980:121-122; Kennan 1967:401-419; Ulam 1968:423,442; Hanrieder 1967:30.
- 152 Davison 1980:70; Keiderling 1982:95; Adomeit 1983:127; Hildebrandt 1987:60; Belezki 1977:85-86.
- 153 Nolte 1985:199-200; Keiderling 1982:100,105; Bohlen 1973:277-278.
- 154 Shlaim 1983:35-36; Keiderling 1982:110,122; Tanter 1974:51.
- 155 Nolte 1985:201; Shlaim 1983:203; Adomeit 1983:128; Keiderling 1987:272; Herzfeld 1960:44, 53.
- 156 Nolte 1985:200.
- 157 Davison 1980:219; Adomeit 1983:140; Keiderling 1987:304-305; Herzfeld 1960:54; Stammer 1960:83; Hildebrandt 1987:69; Dean 1988:88.
- 158 Mahncke 1973:44; Adomeit 1983:140; Keiderling 1982:412; Wyssozki 1974:106; Rosen 1960:118-121; Snyder-Diesing 1977:114, 228; Mampel 1963:70; Phillips 1986:34; Ambrose 1983:38; Schwarz 1983:70; Keiderling-Stulz 1970:159.
- 159 Mahncke 1973:44-45.
- 160 Herzfeld 1973:270.
- 161 Nolte 1985:202; Keiderling 1982:100-101; Löwenthal 1974:604; Bark 1972:43; Wyssozki 1974:114; Arnold-Forster 1979:95-96.
- 162 Nolte 1985:200-201; Fijalkowski 1967:239; Adomeit 1983:226; Stern 1987:91; Aron 1986:584.
- 163 Shlaim 1983:36; Loth 1980:228.
- 164 Nolte 1985:208; Adomeit 1983:231-232.
- 165 Benz 1984:136.
- 166 Staritz 1984:168-169; Keithly 1986:10; Keiderling 1987:330; Hillgruber 1983:45.
- 167 Löwenthal 1974:611; Fijalkowski 1967:243; Bark 1972:5.
- 168 Bark 1972:5, 114; Prowe 1973:69.
- 169 Riklin 1964:140-141.
- 170 Riklin 1964:148; Prowe 1973:78; Stütze 1973:226; Stammer 1960:80.
- 171 Mahncke 1973:46; Gerlach 1977:195.
- 172 Mahncke 1973:49-50.
- 173 Riklin 1964:160; Hildebrandt 1987:70,151.
- 174 Mahncke 1973:54; Schwarz 1986:549, 679-681; Adenauer 1965:157,171; Kewenig 1984:9; Uhlitz 1961:58.
- 175 Riklin 1964:156-157,169,171; Bergquist 1988:37.
- 176 Nauber 1975:339.
- 177 Riklin 1964:163; Keiderling 1987:531-532; Spitemann-Fricke 1982:5-20.
- 178 Mahncke 1973:46; Riklin 1964:163,184.
- 179 Riklin 1964:176.
- 180 Riklin 1964:185-186; Uhlitz 1962:14; Schwarz 1983:75.
- 181 Löwenthal 1974:643; Bjöl I 1975:320-321; Adomeit 1983:247; Wyssozki 1974:175; Catudal 1980:63; Jakobson 1982:94,195; Reif 1960:133-135; Snyder-Diesing 1977:460; Ulam 1968:620; Tanter 1974:69.

- 182 Dokumente 1967:296–319; Wagner 1962:693–702; Davison 1980:144; Adomeit 1983:91, 253; Snyder-Diesing 1977:92–93; Kennan 1972:242; Khrushchev 1974:501–502.
- 183 Löwenthal 1974:645; Bjöl I 1975:322; Stützle 1973:16, 55, 84; Pruitt-Snyder 1969:192; Ulam 1968:453; Rexin 1981:71.
- 184 Nolte 1985:432; Speier 1961:21; Stützle 1973:98; Hildebrandt 1987:92; Aron 1986:517,544; Blankenhorn 1980:339.
- 185 Dokumente 1967:339–352; Stützle 1973:189; Snyder-Diesing 1977:269; Hubatsch 1967:273.
- 186 Nolte 1985:432–433; Bjöl I 1975:328; Smith 1965:176–180; Schick 1971:31–34, 54–55; Stützle 1973:26; Iklé 1982:24.
- 187 Löwenthal 1974:646–647; Deutschlandpolitik IV-I (1958–1959) ss 1233–1234; Hacker 1964:7.
- 188 Riklin 1964:192.
- 189 Smith 1965:176–180,187; Schick 1971:31–34, 54–55; Adomeit 1983:260; Stützle 1973:33.
- 190 Dokumente 1967:402, 403; Stützle 1973:26; Ambrose 1983:213.
- 191 Smith 1965:189–195; Speier 1961:52.
- 192 Löwenthal 1974:651–652; Schwarz 1983:93–94,103.
- 193 Löwenthal 1974:654; Nolte 1985:434; Jakobson 1982:149; Ambrose 1983:234.
- 194 Nolte 1985:435; Löwenthal 1974:654; Iklé 1982:229–230; Snyder- Diesing1977:517.
- 195 Löwenthal 1974:654–655; Stützle 1973:93.
- 196 Löwenthal 1974:656; Adomeit 1983:256.
- 197 Smith 1965:207–208; Schick 1971:145–147; Riklin 1964:200–201; Stützle 1973:100; Snyder-Diesing 1977:270; Craig-George 1983:123.
- 198 Dokumente 1967:413–415; Catudal 1980:114–118.
- 199 Löwenthal 1974:656; Nolte 1985:440; Kroll 1969:329; Halldén 1983:81; Catudal 1980:23; Jakobson 1982:195; Schwarz 1985:14; Penkovskij 1982:117; Shevchenko 1985:110; Guthman-Shulman 1988:257.
- 200 Adomeit 1983:275, 384–385; Catudal1980:192–196; Stützle 1973:106, 119, 243; Penkovskij 1982:132–133; Tuchman 1984:293; Sorensen 1965:591–592.
- 201 Adomeit 1983:268, 273, 378; Catudal 1980:144–145; Stützle 1972:59; Schwarz 1985:19; Iklé 1982:48–49,81; Snyder-Diesing 1977:103; Cate 1980:206.
- 202 Löwenthal 1974:657–658; Adomeit 1983:393; Catudal 1980:48,164,184, 204,239; Haffner 1987:315; Jakobson 1982:146, 201; Schwarz 1985:22–23; Hildebrandt 1987:99; Sjögren 1966:123; McDermott 1963:29; Phillips 1986:69; Staritz 1985:136; Morris 1973:214; Rühle-Holzweissig 1981:5; Albertz 1981:250; Dulles 1967:161; Tanter 1974:63,193; Belezki 1977:272; Rexin 1981:66–68.
- 203 Schick 1971:165; Keiderling 1987:519; Lager 1968:8; Snyder-Diesing 1977:104, 239; Arnold-Forster 1979:130–131; Geschichte 1984:222–229; Vosske 1983:340–343; Geschichte 1978:417–419; Geschichte 1968:233–234; Geschichte 1978b:542; Lippmann 1972:186–189; Honecker 1981:204–207; Klassenkampf 1974:676.
- 204 Dippel 2001:854.
- 205 Löwenthal 1974:658; Nolte 1985:442; Adomeit 1983:401; Catudal 1980:28; Polak 1986:78; Löfgren 1968:118; Ludz 1977:47; Keiderling 1987:568–579; Jakobson 1982:216; Bjöl 3 1981:141,145; Smith 1969:96,241; Bahr 1981:208; Klassenkampf 1974:506.

- 206 Löwenthal 1974:658; Löwenthal 1982:15; Adomeit 1983:411; Catudal 1980:26, 33; Stützle 1973:137.
- 207 Löwenthal 1974:659; Stützle 1973:142-143,150; Ambrose 1983:258.
- 208 Schick 1971:167-168; Nolte 1985:441; Adomeit 1983:284; Stützle 1973:133; Albertz 1983:26, 256-258; Schwarz 1985:12, 23, 26-27, 29; Gerlach 1977:215; Hacke 1988:174; Cate 1980:194-196; Heller 1964:47; Hubatsch 1967:285; Penkovskij 1982:14; Konrad II 1976:409-410; Schlesinger 1965:395-396, 402; Birrenbach 1984:30; Petschull 1981:172; Slusser 1973:136; Dulles 1972:40; Grosser 1978:276; Grosser 1988:275.
- 209 Löwenthal 1974:659-660; Kissinger 1965:69.
- 210 Dokumente 1967:532-533; Löwenthal 1974:659-660; Nolte 1985:441; Adomeit 1983:282, 324; Fritsch-Bournazel 1979:70.
- 211 Löwenthal 1974:659-660; Schick 1971:176,179; Schwarz 1981:140; Nolte 1985:443.
- 212 Löwenthal 1982:14-15; Adomeit 1983:18, 405-406; Stützle 1973:140-141.
- 213 Schick 1971:199,201, 205; Stützle 1973:25, 213; Wettig 1981a:110; Hubatsch 1967:294-295; Shell 1963:146.
- 214 Löwenthal 1974:663; Nolte 1985:446; Stützle 1973:27,193-194, 205, 213; Schwarz 1985:14; Iklé 1982:238.
- 215 Nolte 1985:446-447; Bjöl I 1975:385; Löwenthal 1974:664-665; Pruitt-Snyder 1969:64; Allison 1971:45-46.
- 216 Löwenthal 1974:664-665; Löwenthal 1986:11; Allison 1971:243; George 1980:254; Craig-George 1983:125.
- 217 Löwenthal 1974:664-665.
- 218 Mahncke 1973:48-49.
- 219 Mahncke 1973:48-49; Löwenthal 1974:668; Schröder 1983:115; Geschichte 1985:192-196; Meissner 1980:147.
- 220 Löwenthal 1974:665-667; Nolte 1985:464.
- 221 Löwenthal 1974:667; Nolte 1985:464; Mahncke 1973:11; Albertz 1983:17, 98-101; Shell 1963:144.
- 222 Löwenthal 1974:667; Laqueur 1987:266, 271, 283; Shell 1963:144; se även Brandt 1989:73.
- 223 Nolte 1985:515; Löwenthal 1974:672, 674; Besson 1970:451-452.
- 224 Löwenthal 1974:673.
- 225 Löwenthal 1974:674; Weber 1985:372; Borkowski 1987:268; Moreton 1978:19.
- 226 Löwenthal 1974:680; Mahncke 1973:11; Fritsch-Bournazel 1979:94.
- 227 Mahncke 1973:18; Fritsch-Bournazel 1979:108.
- 228 Löwenthal 1974:681-682; Mahncke 1973:12.
- 229 Mahncke 1973:14; Hanrieder 1981:28-33.
- 230 Mahncke 1973:15; Vogelsang 1980:351.
- 231 Bahr 1996:11.
- 232 Löwenthal 1974:682, 685; Mahncke 1973:22; Nolte 1985:542-543; Weber 1985:400-401; Noguee-Donaldsson 1981:239-240; Ulam 1983:42, 63; Wettig 1981:101,104; Schweitzer 1979:542-453; Hildebrandt 1987:129; Halliday 1984:209; Simmons 1988:230; Haffner 1987:316; Löfgren 1968:42-43; Hermann 1969:78-79; Sontheimer 1972:185,189; Keiderling 1987:663; Craig 1984:305; Dönhoff 1988:209-213; Balfour 1982:232-240; Allardt 1980:378-384; George 1983:383.

- 233 Adomeit 1983:18; Löwenthal 1974:688-691; Mahncke 1973:24-25, 30-31, 89, 94; Kewenig 1984:271-278; Wyssozki 1974:238- 239; Catudal 1978:233-276; Catudal 1978a:31-138; Bergquist 1988:18; Keiderling 1987:676-678; Haffner 1987:317; Halliday 1984:209; Baumeister 1983:25; Mampel 1983:145; Hacker 1983:217; DePorte 1979:185; Hillgruber 1983:117-118; Hacke 1988:186-190; Wettig 1981:110-112,137-138; Ulam 1983:64-65; Nixon 1978:347; Childs 1985:84-87; DDR Handbuch 1979:453-455; Noguee-Donaldsson 1981:241-242; Dean 1988:96-104; Geschichte 1978b:587- 588; Abrassimow 1981:100-106; Noack 1981:133-137.
- 234 Mahncke 1973:31; Löwenthal 1974:681-691; Haffner 1987:317- 318; Wettig 1981a:164; Zieger 1983:274-275; Wettig 1977:72-73; Jacobsen m fl 1980:95.
- 235 Det finns en utmärkt antologi om hela återföreningsproblematiken se Glaser (Hrsg), Die Mauer fiel, die Mauer steht. Ein deutsches Lesebuch 1989-1999. dtv 1990 München 1999. Se även Hellström 2001:187-229.

Kapitel 3

- 236 Graber 1976:3-4,43, 5, 16, 17, 8; Shapiro 1984, 1984a; Heradstveit & Björge 1987.
- 237 Fredriksson 1974:7, 11-12; se även Åsard 1990:4.
- 238 Fredriksson 1974:10; Graber 1976:23, 31,177, 223; Svegfors 1991:58.
- 239 Fredriksson 1974:145-146,18 , 35-36, 42, 145; Graber 1976:176; se även Copi 1972:68; Lyttkens 1985:260.
- 240 Graber 1976:44.
- 241 Hedenius 1965:44-47; Andersson-Furberg 1977:23; Hermerén 1972:97; Nowell-Smith 1954:50; Patton 1980:22.
- 242 Fredriksson 1974:29, 34, 36, 90, 96,106; Cassirer 1986:166; Halldén 1980:89. Jag anser att Fredrikssons bok "Det politiska språket" är det arbete som på det bästa sättet kombinerar språkfilosofiska synpunkter med mer praktiska resonemang om hur det politiska språket fungerar i verkligheten.
- 243 Fredriksson 1974:30; Andrén 1978:11, 10; Graber 1976:26-27, 46-47.
- 244 Graber 1976:69, 98, 195-196, 15.
- 245 Nowell-Smith 1954:98, 100, 167; Hare 1964:121, 124, 127,146, 164; Stevenson 1944:34, 37, 71, 76; Björklund 1977:27; Hedquist 1978:24-25; Nordberg 1968:53, 60.
- 246 Fredriksson 1974:19; Richter 1963:23; Black 1968:103-104; Oredsson 1971:366, 380; Westerståhl 1970:95; Stenelo 1984:35 delar Richters uppfattning.
- 247 Jareborg 1975:184; Levine 1963:14; Ryding 1980:92-94.
- 248 Sannerstedt 1979:31-34 ger en översikt.
- 249 Vedung 1977:16; Vedung 1982:20.
- 250 Holsti 1969:14; Holsti ger på ss 2-3 en översikt över tidigaredefinitioner av innehållsanalys. Merten 1983:57; Krippendorff 1980:21.
- 251 Vedung 1982:20-22.
- 252 Vedung 1977:18-19; Vedung 1982:26-27.
- 253 Elgström 1982:13; Sannerstedt 1979:32; Ruin 1968:27-29.
- 254 von Wright 1965:164-165; Graber 1976:93; Wittgenstein 1978:36-37; von Wright 1965:211; Fredriksson 1974:10; Evers 1982:11; Lasswell & Leites 1949:8-9; se även Nohrstedt 1986:37.

- 255 Vedung 1977:62-63; von Wright 1965:218, 221; Copi 1972:45; Marc-Wogau 1968:114.
- 256 Copi 1972:44-47; grunden för denna indelning är värderativismen se Brecht 1969:6; Vedung 1971:48.
- 257 Lundquist 1972:94-95; Graber 1976:9-10; se även Nilsson 1987:10.
- 258 Merten 1983:94.
- 259 George 1973:78-79, 97; Hellevik 1980:8; Merten 1983:50.
- 260 George 1973:86-87, 100; Graber 1976:23, 127.
- 261 George 1973:80,82ff; Söderfeldt 1972:139; Graber 1976:129; George 1959:7; se även Jerneck 1983:12-13; Patton 1980:68.
- 262 Graber 1976:100.
- 263 Robert A. Levine 1963, Folke Vernersson 1970 och Boréus 1994; se även Giewerc 1976:3-9.
- 264 Oredsson 1971:38O.
- 265 Green 1964:665; Graber 1976:104.
- 266 Jareborg 1975:222; Fredriksson 1974:7; von Wright 1987:26,45; Cassirer 1986:167; Nagel 1961:491-492; Hedenius 1965:17; Barry 1965:9, 27.
- 267 Vedung 1977:159-160; Vedung 1982:182, 189-190; Graber 1976:122; Jareborg 1975:189-191, 193; Hedenius 1965:141-142; Myrdal 1968:21, 67; Graber 1976:97.
- 268 Nagel 1961:494.
- 269 Graber 1976:274.
- 270 Graber 1976:49, 51.
- 271 Hermerén 1972:13; Vedung 1977:175-177.
- 272 Fredriksson 1974:19.
- 273 Myrdal 1968:21, 61, 22-23, 30, 23, 32.
- 274 Andersson-Furberg 1977:133,138; Hedquist 1978:17; Brodin 1971:13; Jareborg 1975:192; Hellspång-Söderberg 1976:60; Regnéll 1971:47; Levine 1963:36.
- 275 Black 1949:204; Hedquist 1978:17; Stevenson 1963:63-64; Regnéll 1965:53; Alston 1967:488, Graber 1976:57,14, 43; Hedenius 1965:53-54; Copi 1972:48-49; Stevenson 1963:16; Ruin 1986:209; Brodin 1971:13-14; Lasswell & Leites 1949:8.
- 276 Lasswell & Leites 1949:13; Graber 1976:23-24.
- 277 Graber 1976:289-292, 312-320; Fredriksson 1974:50; Andersson-Furberg 1977:164; Stevenson 1944:210; Evers 1982:50-51; Marc-Wogau 1968:143.
- 278 Graber 1976:29, 56, 30.
- 279 Graber 1976:45.
- 280 Lasswell & Leites 1949:20, 22, 26, 38; Graber 1976:182; George & George 1998:153.
- 281 Graber 1976:87, 206.
- 282 Vedung 1971:50; Vedung 1977:62; Levine 1963:27; Johannesson 1983:20, 25; Andersson-Furberg 1973:73; Graber 1976:59; Hellspång-Söderberg 1976:60; Vedung 1982:185,187,190; Hare 1964:2, 4; Levine 1963:27; Hare 1964:79, 91; Copi 1972:45, 47.
- 283 Hermerén 1972:206, 215-216; Hare 1964:43, 45; Vedung 1982:202; Vedung 1971:50; Marc-Wogau 1968:112; Hare 1964:29; Stevenson 1963:215; Levine 1963:27; Copi 1972:47.
- 284 Hare 1964:164, 155, 159; Vedung 1977:163; Nowell-Smith 1954:185-186; Stevenson 1944:27, 32, 36; Andersson-Furberg 1977:12, 124, 142.

- 285 Hellspong-Söderberg 1976:170-171; Graber 1976:60.
286 Fredriksson 1974:7, 17; Copi 1972:48.
287 Fredriksson 1974:92.
288 Bryder 1979:57; Simonsson 1962:19.
289 Copi 1972:52; Nowell-Smith 1954:68, 98, 145, 148; Regnéll 1965:43, 47. Krippendorff 1981:26; Nordberg 1968:89; Stevenson 1944:12, 244; Stenelo 1984:44; Malmberg 1976:18; Ryding 1980:10; Bryder 1985:37, 43; Hedman 1979:15; Graber 1976:102, 113; Svegfors 1991:23.
290 Vedung 1977:175; Vedung 1982:191; Furberg 1982:92-93, 191; Regnéll 1971:112; Naess 1971:13-29; Söderfeldt 1972:133-134; Black 1968:98; Nohrstedt 1986:41-42.
291 Smith 1988:12, 36; George & George 1998:155.
292 MacLean 1988:73.
293 Shlaim 1988:229.
294 Smith 1988:19, 28.
295 George 1969:201-202; George 1979:102.
296 Jervis 1985:18.
297 Jervis 1976:7; George 1979:104.
298 Jervis 1976:29.
299 Jervis 1976:203, 308, 380.
300 Smith 1988:12.
301 Jervis 1976:319-321.
302 Jervis 1976:324, 329.
303 Jervis 1976:409-410.
304 Jervis 1985:1.
305 Jervis 1985:33.
306 Jervis 1976:235; Jervis 1985:22.
307 Jervis 1976:188, 191, 412.
308 Jervis 1976:187.
309 Jervis 1976:195-196, 288.
310 Jervis 1976:382.
311 Elster 1983:36.
312 Hedlund 1993:77.
313 Jervis 1976:291, 295, 367.

Kapitel 4

- 314 Deutscher Bundestag, 41. Sitzung, 1.10 1958, s 2392.
315 Brandt 1961a:199; intervju med Brandt i The Observer 19.4 1959; Brandt 1969:26.
316 samtal med Brandt i SWF 16.12 1958, s 2; PLB nr 124, 12.6 1961, s 1.
317 PLB nr 94, 27.4 1960, s 2; PLB nr 200, 8.10 1962, s 3.
318 Vorwärts 6.1 1961; Vorwärts 12.9 1962.

- 319 PLB nr 277, 28.11 1958, s 2; Brandt 1964:38; Brandt 1976:85; Schwarz 1983:93; PLB 29.5 1960, s 2.
- 320 PLB nr 61, 20.3 1961, s 4; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.
- 321 PLB nr 177, 16.8 1961, s 4; PLB nr 248, 10.11 1961, s 1; PLB nr 175, 14.8 1961, s 3; Brandt 1964:68, 73, 77; Brandt 1976:10.
- 322 PLB nr 15, 22.1 1963, s 1; Brandt 1964:18, 72; Brandt 1965:38.
- 323 PLB nr 174, 1.9 1962, s 3; Vorwärts 5.9 1962; Brandt 1965:34-35.
- 324 Berliner Stimme 1.9 1962, s 3; Brandt 1964:72.
- 325 tal av Brandt 14.1 1949, i SPD-Mitteilungen Febr. 1949, s 8; Sozialdemokrat 17.6 1949, s 2; Berliner Stadtblatt 12.4 1950; Berliner Stimme 17.1 1953, s 1; 14. LP, 2. Tagung, 22.6 1957, s 20; se även Bark 1972:456.
- 326 SPD Parteitage 21-25.11 1960, s 664; intervju med Brandt i Der Spiegel 4.2 1959, ss 20-21 och i Süddeutsche Zeitung 5.12 1958; Brandt 1976:26; Brandt 1989:162-163; Prowe 1973:15.
- 327 19. LP, 1. Tagung, 7.4 1962, s 7.
- 328 intervju med Brandt i Die Tat 14.1 1959; Brandt 1959a:323; PLB nr 92, 22.4 1959, s 2; PLB nr 112, 16.5 1959, s 1.
- 329 Brandt 1959b:172-173; Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn; intervjuer med Brandt i Münchener Merkur 15.4 1959, SPD-Pressedienst 3.7 1959 och Süddeutsche Zeitung 22.8 1959; Brandt 1984:13.
- 330 PLB nr 92, 22.4 1959, s 4; PLB nr 100, 1.5 1959 s 4-5.
- 331 PLB nr 170, 25.7 1959, s 2; Brandt 1960:227; Brandt 1988:38.
- 332 Abgh. III-19, 8.9 1959, s 266; se även Adenauer 1968:19.
- 333 Brandt 1960b:3; PLB nr 215, 29.10 1962, s 2. 19. LP, 1. Tagung, 7.4 1962, s 7; PLB nr 219, 2.11 1962, s 2; SPD Parteitage 26-30.5 1962:84.
- 334 Berliner Stadtblatt 18.6 1950, s 2; Abgh. II-69, 17.10 1957, s 464; 16. LP, 23.5 1959, s 30; PLB 28.9 1956 s 2; PLB nr 61, 13.3 1958, s 5; Brandt 1960:222; Brandt 1962:203. Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn.
- 335 intervju med Brandt i Die Welt (Essen) 16.12 1958; Abgh. III-19, 8.9 1959, s 264; Brandt 1976:19.
- 336 PLB nr 276, 27.11 1958, s 3; Brandt 1960a:26.
- 337 PLB nr 123, 1.6 1959, s 3; Abgh. III-60, 20.4 1961, s 117; Samtal med Brandt 11.6 1985.
- 338 PLB nr 61, 13.3 1958, s 6; PLB nr 82, 26.4 1963, s 4; PLB nr 15, 22.1 1963, s 1; Berliner Stimme 17.3 1962; Brandt 1976:17; 1959 förde Brandt ett svävande språk angående Berlins fyrmaktsstatus och var kanske inte intresserad av en interimslösning eller en tremaktsgaranti för Väst-Berlin. Gotto 1974:58, 75; Krone 1974:155.
- 339 Vorwärts 13.2 1963, s 1 och 15.5 1963; PLB 6.2 1958, s 5; PLB nr 92, 22.4 1959, s 3.
- 340 Berliner Stimme 1.9 1962, s 3; intervju med Brandt i Deutsches Fernsehen, 8.10 1962, s 3.
- 341 18. LP, ausserord. Tagung, 2.12 1961, s 19; Berliner Stimme 5.7 1960, s 2; Brandt 1959a:323.
- 342 PLB nr 219, 2.11 1962, s 2; intervju med Brandt i Der Abend 5.3 1962; Brandt 1964:140-141; Brandt 1976:38.
- 343 Abgh. III-53, 19.1 1961, s 16; intervju med Brandt i Deutsches Fernsehen från NBC 13.3 1961, (utskrift och översättning) s 1-2.
- 344 Berliner Stadtblatt 4.3 1951, s 2. 18. LP, ausserord. Tagung, 2.12 1961, s 16; PLB nr 94, 14.5 1962, s 2; Brandt 1963:12; Brandt 1964:111; Brandt 1965:84.

- 345 18. LP, ausserord. Tagung, 2.12 1961, s 15; Brandt 1964:78; Brandt 1965:24; Brandt 1973:91; Brandt 1976:10–13, 23; Brandt 1989:10. Ett försök att förhindra upprättandet av muren hade inneburit en krigsrisk, anser Brandt; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985; Se även Schlesinger 1965:402.
- 346 intervju med Brandt i Saturday Evening Post 1959, s 64; 16. LP, 23.5 1959, s 26; PLB nr 122, 26.3 1963, s 1; SPD-Parteitage 26–30.5 1962, s 80; PLB nr 185, 24.8 1961, s 6; Brandt 1964:191.
- 347 PLB 24.10 1960, s 3; PLB nr 30, 5.2 1959, s 7; Berliner Stimme 31.12 1963, s 1; PLB nr 200, 8.10 1962, s 1; PLB nr 219, 2.12 1962, s 1; Berliner Stimme 22.12 1962, s 1; PLB nr 230, 19.11 1962, s 8.
- 348 tal av Brandt 14.1 1949, s 8, i SPD-Pressemittteilungen; PLB nr 61, 20.3 1961, s 3; PLB nr 54, 15.3 1962, s 1; Brandt 1960:226; Brandt 1976:384.
- 349 Berliner Stadtblatt 12.5 1950, s 2; Brandt 1960a:22; Brandt 1960:169–170, 201.
- 350 19. LP, 1. Tagung, 7.4 1962, s 7; Berliner Stimme 14.4 1962, s 10; Deutscher Bundestag, 167. Sitzung, 18.8 1961, s 9776; PLB nr 175, 14.8 1961, s 3; PLB nr 177, 16.8 1961, s 4; PLB nr 174, 1.9 1962, s 3; 18. LP, ausserord. Tagung, 2.12 1961, s 116; Brandt 1964:68–69; Brandt 1989:10–11, 60, 501.
- 351 PLB nr 200, 8.10 1962, s 2; Abgh. IV-14, 5.9 1963, s 312; Berliner Stimme 28.9 1963, s 1; Brandt 1964:68.
- 352 PLB nr 279, 1.12 1958, s 1; PLB 6.1 1961, s 1; PLB nr 76, 16.4 1962, 1; PLB nr 89, 11.5 1962, s 4; I USA lyssnade man mer på Brandt än på Adenauer när det gällde Berlinfrågor. Krone 1974:171.
- 353 PLB nr 201, 4.9 1960, s 2; PLB nr 271, 9.12 1961, s 3; PLB nr 65, 1.4 1963, s 1; Berliner Stimme 31.12 1963.
- 354 Die Welt 9.9 1961; Vorwärts 24.10 1962; Brandt 1964:168.
- 355 Brandt 1949c:281; Berliner Stimme 5.10 1957, s 2.
- 356 Metall 10.12 1958; intervju med Brandt i Bild 11.9 1962.
- 357 PLB nr 168, 24.8 1962, s 3; Berliner Stimme 5.7 1952, s 3; intervju med Brandt i Bild 11.9 1962, s 1 (utskrift) intervju med Brandt i Hessischer Rundfunk 9.9 1962, s 1 (utskrift); Deutscher Bundestag, 69. Sitzung, 24.2 1955, s 3567; PLB nr 46, 5.3 1962, s 2.
- 358 Neuer Vorwärts 13.6 1952, s 4; 20. LP, 1. Tagung, 17–18.5 1963, s 17; PLB nr 46, 24.2 1958, s 2; intervju med Brandt i Deutsches Fernsehen, 13.3 1961, s 6.
- 359 Brandt 1961a:197.
- 360 PLB 10.11 1958, s 2; PLB nr 102, 4.5 1959 s 3; PLB nr 185, 24.8 1961, s 4; PLB 24.11 1958, s 5; Deutscher Bundestag,, 41. Sitzung, 1.10 1958, s 2392; PLB nr 114, 29.5 1961, s 1; Brandt 1964:52.
- 361 Vorwärts 12.9 1962; PLB nr 174, 1.9 1962, s 3; Brandt 1962:151; Brandt 1949c:277; Neue Rhein- Zeitung 3.1 1959; PLB nr 248, 10.11 1961, s 4; Brandt 1961a:197; Brandt 1964:115; Brandt 1989:9.
- 362 Abgh. III-70, 22.9 1961, s 274.
- 363 PLB nr 177, 16.8 1961, s 9; Brandt i ZDF 14.6 1963.
- 364 intervju med Brandt i Süddeutsche Zeitung 14.3 1958; 17. LP, ausserord. Tagung, 1.10 1960, s 4; PLB nr 168, 7.8 1961, s 2; PLB nr 248, 10.11 1961, 2.
- 365 Brandt 1961a:198.

- 366 intervju med Brandt i Frankfurter Rundschau 24.12 1959; PLB nr 137, 12.7 1962, s 1; LP, 1. Tagung, 17-18.5 1963, s 20; PLB nr 65, 1.4 1963, s 2; PLB nr 56, 19.3 1962, s 1; PLB nr 134, 9.7 1962, s 2; Brandt 1976:121.
- 367 PLB 29.11 1958, s 7; Berliner Stimme 7.5 1960, s 1; PLB nr 30, 5.2 1959, s 6; Brandt 1976:22.
- 368 intervju med Brandt i ZDF 14.6 1963, s 2 (utskrift).
- 369 PLB nr 57, 9.3 1959, s 4; PLB 17.6 1961, s 2.
- 370 Abgh. III-8, 10.3 1959, s 64; PLB nr 37, 16.2 1960, s 4; Abgh. III-38, 12.5 1960; s 230; Das Parlament, 11.5 1960; PLB nr 155, 21.7 1961, s 4; PLB 17.6 1961, s 2; Brandt 1962:141.
- 371 Abgh. III-38, 12.5 1960, s 230.
- 372 PLB nr 29, 6.2 1960, s 3; PLB nr 37, 16.2 1960, s 4.
- 373 Berliner Stadtblatt 7.11 1950, s 2; PLB nr 30, 5.2 1959, s 4; Ausserord. LP, 28.12 1958, s 8, 19-20; 16. LP, 23.5 1959, s 27; Brandt 1960c:720; Brandt 1961:35-36; Brandt 1976:107.
- 374 Brandt 1961a:198; PLB nr 36, 19.2 1962, s 4; PLB nr 185, 17.9 1962, s 2; intervju med Brandt i Saturday Evening Post 30.5 1959, s 62; PLB nr 224, 1.10 1960, s 2; Brandt 1976:39.
- 375 Ausserord. LP, 28.12 1958, s 81; Brandt 1976:114; intervju med Brandt i Deutsches Fernsehen 13.3 1961.
- 376 PLB nr 205, 15.10 1962, s 1; PLB nr 228, 16.10 1961, s 1; Brandt 1963:63; PLB nr 271, 9.12 1961, s 3; Berliner Stimme 22.12 1962.
- 377 Berliner Sozialdemokrat 6.1 1950; Berliner Stadtblatt 12.5 1950, s 2.
- 378 PLB nr 79, 7.4 1959, s 3; samtal med Brandt i BBC, 8.1 1959, s 7 (översättning och utskrift); PLB nr 4, 5.1 1962, s 3; Brandt 1962:129.
- 379 Brandt 1962:19-20; PLB nr 30, 5.2 1959, s 6; se även Catudal 1980:210-211.
- 380 PLB nr 14, 21.1 1963, s 3; PLB nr 16, 23.1 1963, s 1; Brandt 1976:111, 113; Brandt 1989:50-54; även 1959 skulle ett möte ägt rum mellan Brandt och Chrustjev. Detta blev dock inte av. se Kreisky 1986:450-451; 1988:9-24; Gotto 1974:58, 77; Krone 1974:172.
- 381 PLB nr 289, 11.12 1957, s 3; Berliner Stimme 31.12 1960, s 2; PLB nr 76, 2.4 1960, s 5.
- 382 intervju med Brandt i Die Tat (Zürich) 14.1 1959; Berliner Stimme 13.12 1958, s 11; PLB nr 9, 12.1 1959, s 1; Berliner Stimme 7.5 1960, s 2.
- 383 intervju med Brandt i ZDF 14.6 1963, s 3 (utskrift); Süddeutsche Zeitung 16.9 1961; PLB nr 238, 28.10 1961, s 2; PLB nr 39, 22.2 1962, s 4; se även Catudal 1980:210-211; Berliner Stimme 15.6 1963, s 1; PLB nr 19, 28.1 1963, s 1.
- 384 PLB nr 79, 7.4 1959, s 3; Die Tat 14.1 1959; intervju med Brandt i Münchener Merkur 15.4 1959; PLB nr 155, 21.7 1961, s 3; Brandt 1964:154-155.
- 385 PLB nr 30, 5.2 1959, s 4; PLB nr 137, 12.7 1962, s 1; Brandt 1961a:197-198; Die Welt 9.9 1961; Brandt 1960:226.
- 386 Manchester Guardian 17.11 1959; Brandt "Gemeinsam auf dem Weg in die Zukunft", SPD:s kongress 7-8.10 1960 i Bad Godesberg i "Junge Generation und Macht", Hannover u.å, s 192; Die Freiheit 9.12 1959; Brandt 1962:18; Deutscher Bundestag, 190. Sitzung, 6.2 1957, s 10849; intervju med Brandt i Die Weltwoche 16.5 1958; PLB nr 46, 5.3 1962, 1.
- 387 Berliner Stimme 24.2 1962; Brandt 1960a:21-22; Brandt 1964:94; Brandt 1989:34.
- 388 PLB nr 278, 30.11 1959, s 2; intervju med Brandt i Münchener Merkur 15.4 1959; LP, 1. Tagung, 17-18.5 1963, s 16-17; intervju med Brandt i The Observer 19.4 1959; Brandt 1960b:2; Brandt 1963:14; Brandt 1965:124.

- 389 samtal med Brandt i BBC 8.1 1959 s 7 (översättning och utskrift); intervju med Brandt i The Observer 19.4 1959; PLB nr 118, 26.5 1959, s 4; Brandt 1960:152.
- 390 PLB nr 30, 5.2 1959, s 6; intervju med Brandt i The Observer 19.4 1959; Brandt 1976:21.
- 391 PLB nr 29, 6.2 1960, s 2; 17. LP, 1. Tagung, 5.3 1960, s 7; Deutscher Bundestag, 6. Sitzung, 6.12 1961, s 57; PLB nr 280, 2.12 1959, s 2; Abgh. IV-13, 3.9 1963 s 283; Brandt 1963:14.
- 392 intervju med Brandt i Deutschlandfunk 28.10 1962 s 1 (utskrift).
- 393 PLB nr 285, 8.12 1959, s 4; Deutscher Bundestag, 6. Sitzung, 6.12 1961, s 57; Berliner Stimme 6.1 1962; Brandt 1961:55-56; Brandt 1963:34; Brandt 1989:23; se även Speier 1961:62.
- 394 PLB 23.6 1958, s 5; PLB nr 276, 27.11 1958, s 2; PLB nr 193, 4.9 1961, s 1; 17. LP, ausserord. Tagung, 1.10 1960, s 4; Brandt 1960:152; Brandt 1963:15, 64; Brandt 1982:436.
- 395 Brandt 1948a:5; Brandt 1949c:280; Brandt 1949a:345; intervju med Brandt i Neue-Rhein-Zeitung 28.4 1958; PLB nr 100, 1.5 1959, s 4.
- 396 Brandt 1949c:281.
- 397 Berliner Sozialdemokrat 6.1 1950; Berliner Stadtblatt 1.4 1951 s 2.
- 398 Sozialdemokrat 23.1 1949; Neue Rhein-Zeitung 3.1 1959.
- 399 PLB nr 61, 13.3 1958, s 8; intervju med Brandt i Hamburger Echo 17.3 1956.
- 400 intervju med Brandt i Der Spiegel 4.2 1959, s 20.
- 401 PLB nr 258, 5.11 1958, s 8; PLB nr 107, 5.6 1963, s 7.
- 402 Deutscher Bundestag, 240. Sitzung, 3.12 1952, s 11127; 14. LP, 2. Tagung, 22.6 1957, s 19.
- 403 15. LP, 1. Tagung, 13.4 1958, s 7-8; intervju med Brandt i Hessischer Rundfunk, 9.9 1962, s 4; Brandt 1976:124.
- 404 Neuer Vorwärts 24.7 1953, s 4; Vorwärts 21.3 1962, s 1; Berliner Stimme 6.8 1960, s 5; Brandt 1969:111.
- 405 PLB nr 248, 10.11 1961, s 2; PLB nr 135, 15.7 1963 s 19; Brandt 1964:102-103; Brandt 1965:19; Brandt 1976:18-19, 43; Brandt 1989:265; se även Strauss 1989:402, 405.
- 406 Parteitage in Köln 26-30.5 1962, s 82-83; Brandt 1962:216-217, 222; Brandt 1964:60,76-77; Brandt 1976:14-15; Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn. Brandt 1989:56-57; Samma uppfattning hos Iklé 1982:46; Zolling-Bahnsen 1967:87.
- 407 PLB nr 175, 14.8 1961, s 3; Brandt 1962:152; Brandt 1976:101; Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn.
- 408 Berliner Stadtblatt 16.12 1950, s 2; Berliner Stimme 8.8 1951, s 3 och 16.5 1953 s 3; intervju med Brandt i Der Spiegel 4.2 1959, s 20; Brandt 1960:177.
- 409 14. LP, 5. Tagung, 12.1 1958, s 41.
- 410 Abgh. I-22, 3.8 1951, s 606; Brandt 1951:409; PLB nr 285, 8.12 1959, s 4; 18. LP, ausserord. Tagung, 2.12 1961, s 19; intervju med Brandt i The Observer 19.4 1959; Brandt 1960:230; Brandt 1962:119; Brandt 1969:96, 111; Brandt 1970:137; Brandt 1971:104,167, 294, 326, 518, 537; Brandt 1982:441.
- 411 Neuer Stadtblatt 29.3 1950; Neuer Vorwärts 15.6 1951, s 5; Berliner Stadtblatt 7.4 1951, s 2; Berliner Stimme 8.8 1951, s 3; Neuer Vorwärts 14.11 1952, s 5; Brandt 1960:180.
- 412 Vorwärts 28.3 1962 s 1 och 5.9 1962; Brandt 1971:113.
- 413 intervju med Brandt i Die Freie Presse 10.10 1960; Vorwärts 24.11 1960; PLB nr 17, 23.1 1960, s 2; PLB nr 234, 26.11 1962, s 2.

- 414 Neuer Vorwärts 17.10 1952, s 4; Deutscher Bundestag, 244. Sitzung, 11.12 1952, s 11627; Abgh. I-64, 19.2 1953, s 129; insändare av Brandt i Der Spiegel 27.2 1957; Brandt 1957b:77; Brandt 1960:170-172.
- 415 Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn.
- 416 Berliner Stimme 17.1 1953, s 1; Abgh. I-64, 19.2 1953, s 129-130.
- 417 Abgh. I-64, 19.2 1953, s 140; intervju med Brandt i Berliner Morgenpost 27.1 1963
- 418 Berliner Stadtblatt 11.5 1950 s 2. Berliner Stimme 8.8 1951 s 3 och 1.12 1956 s 1.
- 419 Berliner Stadtblatt 28.11 1950, s 2; Brandt 1949:29; Berliner Stimme 1.12 1956 s 1 och 4.1 1958 s 2; Brandt 1953:16; Brandt 1957:47; Brandt 1963:14.
- 420 Brandt 1960:6.
- 421 PLB nr 24, 4.2 1963, s 2; Brandt 1963:10; Brandt 1989:56.
- 422 Brandt 1948b:324; Berliner Stadtblatt, Wahlzeitung 1950; Deutscher Bundestag, 260. Sitzung, 16.4 1953, s 12637; Brandt 1976:128; Brandt 1976a:362; Brandt 1986:57.
- 423 Abgh. III-28, 11.1 1960, s 44; PLB nr 215, 30.9 1961, s 4; Abgh. IV-13, 3.9 1963, s 246; Brandt 1948a:5; Berliner Stadtblatt 4.4 1951, s 2; Brandt 1960:235; Brandt 1961:11; Brandt 1963:95; Brandt 1964:98; Brandt 1986:120.
- 424 Deutscher Bundestag, 51. Sitzung, 24.3 1950, s 1853; Brandt 1953:5; PLB nr 637, 9.9 1957, s 3; PLB nr 118, 17.6 1962, s 1.
- 425 intervju med Brandt i Deutschlandfunk 28.10 1962, s 4-5.
- 426 PLB nr 124, 12.6 1961, s 2-3.
- 427 Berliner Stadtblatt 1.10 1950, s 2; se även Bark 1972:462.
- 428 PLB nr 201, 4.9 1960, s 2.
- 429 Abgh. III-70, 22.9 1961, s 274; PLB nr 239, 30.10 1961, s 1; PLB nr 239, 30.10 1961, s 1; Deutscher Bundestag, 167. Sitzung, 18.8 1961, s 9775; Brandt 1965:18.
- 430 Abgh. III-66, 13.8 1961, s 251, 253; PLB nr 248, 10.11 1961, s 1; Brandt 1962a:10; 18. LP, ausserord. Tagung, 2.12 1961, s 11; Brandt 1962:164; Brandt 1963:10-11.
- 431 PLB nr 118, 17.6 1962, s 2.
- 432 Deutscher Bundestag, 217. Sitzung, 10.6 1952, s 9498; Neuer Vorwärts 13.6 1952, s 4; Abgh. II-95, 20.11 1958, s 672-673.
- 433 PLB nr 276, 27.11 1958, s1 och nr 277, 28.11 1958, s 1 och 29.11 1958, s 6-7; intervju med Brandt i Süd-deutsche Zeitung, 5.12 1958; intervju med Brandt i Saturday Evening Post 30.5 1959, s 64.
- 434 PLB nr 137, 17.6 1958, s 2 och 8.10 1958, s 3.
- 435 PLB nr 136, 16.6 1958, s 1-3 och nr 137, 17.6 1958, s 4; Berliner Stimme 5.7 1958, s 1 och 14.9 1963, s 1; intervju med Brandt i ZDF, 13.8 1963, s 1 (utskrift).
- 436 intervju med Brandt i Der Spiegel 10.1 1962, s 31; Abgh. IV-21, 18.12 1963, s 520; Brandt 1965:31.
- 437 Berliner Stadtblatt 2.9 1950, s 2; intervju med Brandt i The Observer 19.4 1959; Vorwärts 11.10 1961, s 1 och 13.2 1963, s 1; PLB 1.11 1958, s 5 och nr 201, 4.9 1960, s 3 och nr 177, 16.8 1961, s 4; 18. LP, ausserord. Tagung, 2.12 1961, s 20; Brandt 1960:74; Brandt 1964:70; En förklaring till det hårda språkbruk Brandt använder är troligen de omdömen som östsidan fällde om honom. Han karaktäriseras i östtysk press som en "Ami-Agent, schamloser Heuchler, übelster Verräter". Brandt 1976a:191; Bark 1972:464; se även Donner 1966:202; Cate 1980:254-255, 308;

- 438 16. LP, 23.5 1959, s 27; PLB 17.6 1961, s 4; PLB nr 14, 21.1 1963, s 1 och nr 15, 22.1 1963, s 1; Brandt i RIAS 9.6 1963 s 3 (utskrift); PLB nr 134, 9.7 1962 s 2; Berliner Stimme 31.12 1963, s 1.
- 439 Abgh. III-70, 22.9 1961, s 274; 18. LP, ausserord. Tagung, 2.12 1961, s 8; PLB nr 132, 5.7 1962, s 2; se även McDermott 1963:40; Brandt skall ha myntat begreppet "skammens mur", se Galante 1965:86.
- 440 Abgh. III-91, 3.7 1962, s 208 och i IV-4, 18.3 1963, s 21; PLB nr 24, 4.2 1963, s 2; Brandt 1986:53.
- 441 PLB nr 248, 10.11 1961, s 1; Brandt 1962a:10; PLB nr 19, 28.1 1963, s1; Brandt 1963:94, 99; Brandt 1965:19-20, 22; Brandt 1976:103; Brandt 1989:502-503.
- 442 Berliner Sozialdemokrat 1.1 1950, s 2 och 17.1 1950; Berliner Stadtblatt 21.4 1950.
- 443 12. LP, 21-22.5 1955, s 185; PLB nr 249, 13.11 1961, 2. PLB nr 158, 11.7 1959, s 2; Vorwärts 11.10 1961.
- 444 Sozialdemokrat 28.9 1948; Vorwärts 24.11 1960; Brandt 1960:159; Brandt 1982:433.
- 445 Berliner Stimme 31.12 1960, s 2; Brandt "Die Lehren von Prag", 12.3 1948, s 13 (stencil); 16. LP, 23.5 1959, s 30; Brandt 1960b:2; Brandt använde befolkningens missnöje över Berlins definitiva delning som ett påtryckningsmedel mot västmakterna. Karlsson 1963:119-120.
- 446 Sozialdemokrat 10.6 1949, s 2; PLB 8.10 1958, s 3; PLB nr 200, 8.10 1962, s 3; PLB nr 64, 19.3 1960, s 3; PLB nr 79, 6.4 1960, s 1; Brandt 1976:38.
- 447 Metall 10.12 1958.
- 448 Tal av Brandt i USA 29.5 1960, s 5 (översättning); intervju med Brandt i Der Spiegel 10.1 1962, s 30; Abgh. III-90, 26.6 1962, s 181; partidag i Bad Godesberg 15-16.2 1964, s 62 och i Karlsruhe 23-27.11 1964, s 149; se även Speier 1961:77; Brandt 1965:28-29, 32, 131; Brandt 1968:23; Brandt 1970:116, 129; Brandt 1976:104, 107, 117, 147; Brandt 1984:286; Brandt 1989a:1; Brandt 1989:64, 81, 502.
- 449 Brandt 1948:7; Sozialdemokrat 4.11 1949, s 3; ausserord LP, 28.12 1958, s 21; ausserord. LP, 28.12 1958, s 21; PLB nr 300, 27.12 1958, s 2; Brandt 1960:10; Brandt 1964:155.
- 450 intervju med Brandt i BBC 8.1 1959, s 2 (översättning och utskrift) och i The Observer 19.4 1959; Brandt 1960:10; Abgh. III-90, 26.6 1962, s 183; Abgh. IV-4, 18.3 1963, s 15; Deutscher Bundestag, 167. Sitzung, 18.8 1961, s 1774; Brandt 1963:11; Brandt 1976:29; Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn; Brandt 1989:13, 60, 495.
- 451 17. LP, 1. Tagung, 5.3 1960, s 7; Brandt 1960:234, 243; PLB nr 61, 20.3 1961, s 3; Brandt 1961b:10; Brandt 1961:10, 15; PLB nr 232, 22.11 1962; Brandt 1963:31, 42, 96; Brandt 1964:192-193; Brandt 1965:16; Brandt 1974:136; Brandt 1976:17; Brandt 1981:258; Brandt 1984:341; Brandt 1988:46; Brandt 1989:21-22.
- 452 Vorwärts 24.10 1962, s 1; SPD-Pressedienst nr 301, 27.9 1963, s 2; Abgh. IV-2, 8.3 1963, s 6; Vorwärts 24.3 1963, s 7; Brandt "Antwort an Chruschtschow" i Metall 19.12 1959; intervju med Brandt i SWF 27.12 1958, s 2; 18. LP, 1. Tagung, 5.5 1961, s 55; Berliner Stimme 14.4 1956, s 10; Vorwärts 13.2 1963, s 1; Brandt 1960:225; Brandt 1976:40; 10. LP, 3. Tagung, 3.11 1953, s 31; Brandt 1960:163.
- 453 Brandt 1976:173; Brandt 1984:286.

Kapitel 5

454 PLB nr 100, 1.5 1959, s 3; Abgh. III-38, 12.5 1960, s 231; PLB nr 158, 11.7 1959, s 2; Brandt 1964:166.

455 tal av Brandt i SDR 16.6 1959; Brandt 1961b:6; Abgh. IV-4, 18.3 1963, s 20.

456 PLB nr 30, 5.2 1959, s 4; PLB nr 277, 28.11 1958, s 2.

457 intervju med Brandt i The Observer 19.4 1959; Brandt 1959b:173; PLB nr 201, 4.9 1960, s 3.

458 samtal med Brandt i Deutsches Fernsehen 8.10 1962, s 6 utskrift; intervjuer med Brandt i Münchener Merkur 15.4 1959 och i Die Tat 14.1 1959, s 1; Brandt 1964:106.

459 PLB nr 177, 16.8 1961, s 8; PLB nr 248, 10.11 1961, s 2; PLB nr 185, 17.9 1962, s 2. PLB nr 253, 11.1 1956, s 2; Abgh. III-93, 6.9 1962, s 263; intervju med Brandt i Bild 11.9 1962; samtal med Brandt i Deutsches Fernsehen, 8.10 1962, s 3 (utskrift) Vorwärts 5.9 1962; Brandt 1964:153.

460 Brandt 1964:73, 88; Brandt 1976:29; Dokumente 1967:479-80; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985; se även Smith 1971:167.

461 Sozialdemokrat 15.1 1949; Berliner Stadtblatt 10.5 1950; Deutscher Bundestag, 69. Sitzung, 24.2 1955, s 3567.

462 intervju med Brandt i Deutschlandfunk 28.10 1962, 5-6; Brandt 1964:105.

463 intervju med Brandt i SFB, 9.11 1962, s 2; Brandt 1973:23.

464 Berliner Stadtblatt 12.4 1950; Deutscher Bundestag, 167. Sitzung, 18.8 1961, s 9776.

465 PLB nr 61, 13.3 1958, s 7; Berliner Stimme 15.2 1958, s 1; 16. LP, 23.5 1959, s 28; Brandt 1961:27, 34; Brandt 1965:50; Brandt 1984:13; Brandt 1986a:167; Brandt 1989:11; Brandt hade samma uppfattning redan 1956, se Prowe 1973:239; se även Cate 1980:79; McDermott 1963:26.

466 PLB nr 230, 19.11 1962, s 1; Vorwärts 28.11 1962; Brandt 1976:97.

467 PLB nr 112, 16.5 1959, s 1; PLB nr 231, 5.10 1959, s 2; 18. LP, ausserord. Tagung, 2.12 1961, s 12.

468 intervjuer med Brandt i Süddeutsche Zeitung 5.12 1958 och i Der Spiegel 4.2 1959, s 22; Brandt 1989:35.

469 PLB nr 82, 9.4 1958, s 4; PLB 1.4 1958, s 3; samtal med Brandt i Südwestfunk, 29.11 1958, s 1 (utskrift).

470 Brandt 1959a:323; Abgh. III-17, 25.6 1959, s 226; Brandt 1965:35-36.

471 Berliner Stimme 2.12 1961; PLB nr 248, 10.11 1961, s 4; Vorwärts 11.10 1961; Berliner Stimme 14. 7 1962; intervju med Brandt i Der Spiegel 4.2 1959, s 18; samtal med Brandt i BBC, 8.1 1959, s 9 (utskrift); intervju med Brandt i SPD-Pressedienst 3.7 1959, s 3; se även Schmitz 1978:175.

472 Brandt 1959b:173; 17. LP, I Tagung, 5.3 1960, s 16; PLB nr 61, 20.3 1961, s 3; PLB 17.6 1961, s 3.

473 PLB nr 195, 1.10 1962, s 3; intervju med Brandt i Der Spiegel 10.1 1962, s 30; PLB nr 248, 10.11 1961, s. 4; Brandt 1961b:199.

474 Brandt 1949b:30.

- 475 Abgh. III-90, 26.6 1962, s 187; Brandt 1964:47, 59, 79.
- 476 SPD Parteitage 26-30.5 1962, s 83; intervju med Brandt i Berliner Morgenpost 27.1 1963, s 6; Brandt 1964:100.
- 477 Berliner Stimme 28.11 1953, s 7; 15. LP, 1. Tagung, 19.4 1958, s 379; Abgh. IV-4, 18.3 1963, s 21; Vorwärts 13.2 1963, s 1; i Die Freiheit 9.12 1959.
- 478 Berliner Stimme 8.8 1951, s 3; Abgh. III-19, 8.9 1959, s 268; PLB nr 245, 21.10 1959, s 5.
- 479 Neuer Vorwärts 4.7 1952, s 1; PLB nr 177, 16.8 1961, s 9; PLB nr 124, 12.6 1961, s 3; Berliner Stimme 4.4 1962.
- 480 15. LP, 1. Tagung, 13.4 1958, s 6; Berliner Stimme 31.12 1960, s 2 och 15.2 1958, s 1; intervju med Brandt i Der Spiegel 4.2 1959, s 22; PLB nr 134, 15.6 1959, s 4; PLB nr 57, 9.3 1959, s 4; Berliner Stimme 22.7 1961; Brandt 1964:36-37, 59; se även Speier 1961:52.
- 481 PLB nr 177, 16.8 1961, s 4,9; Deutscher Bundestag, 167. Sitzung, 18.8 1961, 9776; Abgh. III-66, 13.8 1961, s 253; Brandt 1964:73-75, 87; Brandt 1976:29-31; Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn; Brandt 1989:11, 60. Samma uppfattning hos Albertz 1966:82; se även Smith 1971:167; Prowe 1985.
- 482 Brandt 1959b:172; Deutscher Bundestag, 6. Sitzung, 6.12 1961, s 57; PLB nr 89, 7.5 1962, s 4.
- 483 19. LP, 1. Tagung, 7.4 1962, s 7; Vorwärts 5.9 1962; Brandt 1964:67; se även Prowe 1973:15; Brandt 1989:162.
- 484 PLB nr 174, 1.9 1962, s 3.
- 485 intervju med Brandt i Frankfurter Rundschau 24.12 1959. Vorwärts 17.10 1962, s 1.
- 486 intervju med Brandt i Deutschlandfunk 28.10 1962, s 6. PLB nr 82, 9.4 1958, s 3; PLB nr 245, 21.10 1959, s 5; Brandt 1959b:170; Brandt 1969:95-96, 109, 119; Brandt 1971:113; Brandt 1973:21.
- 487 Brandt 1957a:362; Abgh. III-8, 10.3 1959, s 64; Berliner Stimme 31.12 1962, s 2; PLB nr 137, 12.7 1962, s 1; Brandt 1960c:721; ausserord. LP, 28.12 1958, s 27; Deutscher Bundestag, 6. Sitzung, 6.12 1961, s 55; Brandt 1962c:39; Brandt 1965:48.
- 488 12. LP, 21-22.5 1955, s 189; se även Bark 1972:484.
- 489 PLB nr 26, 5.2 1962, s 3; PLB nr 124, 12.6 1961, s 3; PLB 17.6 1961, s 2; Brandt 1961a:199.
- 490 PLB nr 224, 1.10 1960, s 3; Das Parlament 11.5 1960.
- 491 intervju med Brandt i Saturday Evening Post 30.5 1959, s 64; Deutscher Bundestag, 67. Sitzung, 19.3 1959, s 3575; intervju med Brandt i Süddeutsche Zeitung 5.12 1958; Brandt 1959:323.
- 492 Berliner Stimme 7.5 1960, s 1; PLB nr 224, 1.10 1960, s 3; intervju med Brandt i Deutsches Fernsehen 13.3 1961, s 6 (utskrift); 17. LP, 1. Tagung, 5.3 1960, s 12; Brandt 1961b:14.
- 493 PLB nr 276, 27.11 1958, s 4; PLB nr 277, 28.11 1958, 2.
- 494 PLB nr 109, 23.5 1961, s 2; PLB nr 140, 3.7 1961, s 2.
- 495 intervju med Brandt i Hamburger Echo 17.3 1956; Brandt 1971:104, 294, 397, 518.
- 496 Neuer Vorwärts 4.4 1952, s 1; PLB nr 18, 23.1 1961, s 4; Berliner Stimme 24.3 1962.
- 497 PLB nr 46, 24.2 1958, s 4; PLB nr 14, 21.1 1963, s 1-2; PLB nr 168, 7.8 1961, s 2.
- 498 Abgh. I-33, 3.1 1952, s 13 och I-37 14.2 1952 s 10.
- 499 Vorwärts 24.3 1961; Berliner Stimme 22.7 1961, s 1; radiotal av Brandt 14.8 1961 i Tatsachen-Argumente nr 21, augusti 1961, s 14; Brandt 1976:44.

500 Neuer Vorwärts 4.7 1952, s 1.

501 Brandt "Zehn Jahre Mauer in Berlin-13. August 1961-13. August 1971" i Der Stern 12.8 1971, s 45; referat av Brandts presskonferens i Der Tagesspiegel 8.7 1961 i Dokumente zur Deutschlandpolitik IV-6 (1961) s 1199; Der Stern 12.8 1971, s 45; 18. LP, ausserord. Tagung, 2.12 1961, s 12; Brandt 1963:69; se även Hildebrandt 1987:100.

502 Der Stern 12.8 1971, s 45; Brandt 1964:65; Brandt 1976:14; Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn. Brandt 1989:56; se även Zolling-Bahnsen 1967:98.

503 SPD-Mitteilungen nr 292, 25.9 1963, s 8; Brandt 1965:52; Brandt 1970:86.

504 Sozialdemokrat 15.1 1949 och 4.11 1949, s 3; Neuer Vorwärts 27.7 1951, s 5; Berliner Stimme 8.8 1951, s 3; Neuer Vorwärts 16.7 1954, s 4.

505 Sozialdemokrat 16.10 1949, s 2; Berliner Stadtblatt 23.6 1950, s 2; 8. LP, 3. Tagung, 11.1 1952, s 6; Deutscher Bundestag, 69. Sitzung, 24.2 1955, s 3567; 14. LP, 4. Tagung, 30.9 1957, s 19; Deutscher Bundestag, 190. Sitzung, 6.2 1957, s 10819; PLB nr 278, 30.11 1959, s 5; Brandt 1957:75, 181.

506 Deutscher Bundestag, 189. Sitzung, 6.2 1952, s 8050; Neuer Vorwärts 14.11 1952, s 5; Vorwärts 28.3 1962, s 1; Brandt 1957:59.

507 Neuer Vorwärts 15.4 1954, s 5; Deutscher Bundestag, 25. Sitzung, 9.4 1954, s 989 och 28. Sitzung 6.5 1954, s 1254.

508 intervju med Brandt i SWF 27.6 1959, s 1-2 (utskrift) och i Bayerischer Rundfunk 4.3 1960 s 1 (utskrift); Berliner Stimme 1.9 1962, s 3.

509 9. LP, 1. Tagung, 24-25.5 1952, s 8; Deutscher Bundestag, 272. Sitzung, 17.6 1953, s 13482; Abgh. I-102, 3.6 1954, s 416 och II-37 7.6 1956, s 321; Brandt 1957b:77.

510 Neuer Vorwärts 24.7 1953, s 4; Brandt 1957:30, 33, 36, 38-39, 45;

511 Sozialdemokrat 28.9 1949, s 2; Samma uppfattning i en intervju med Brandt 11.6 1985 i Bonn. Berliner Stimme 12.7 1952, s 3; Abgh. I-87, 7.12 1953, s 826 och I-112, 4.11 1954, s 791; Brandt 1957:46.

512 Berliner Stimme 29.12 1956, s 1; Abgh. II-33, 17.4 1956, s 240 och II-74, 19.12 1957, s 598; Brandt 1957:48; se även Schulz 1962:366.

513 Brandt 1960a:23; Berliner Stimme 22.12 1962, s 1; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.

514 Brandt 1976:13-14, 25. Seebacher 2004:346.

515 PLB nr 46, 24.2 1958, s 4; Abgh. IV-14, 5.9 1963, s 313; Brandt 1965:125.

516 Brandt 1949d:8; Brandt 1949c:280; Brandt 1949a:347; Berliner Sozialdemokrat 2.3 1950.

517 16. LP, 23.5 1959, s 28; Abgh. IV-14, 5.9 1963, s 309; intervju med Brandt i Das Abend 31.1 1963; Brandt 1976:104.

518 Berliner Stadtblatt 21.3 1950 och 11.2 1951 s 2; Berliner Stimme 2.8 1958, s 1.

519 intervju med Brandt i Der Spiegel 10.1 1962, s 30.

520 Berliner Stimme 28.11 1953, s 7; 11. LP, 1. Tagung, 8-9.5 1954, s 234; 11. LP, 2. Tagung, 12.6 1954, s 17.

521 PLB nr 276, 27.11 1958, s 4 och nr 200, 3.9 1960, s 1; Brandt 1971:537

522 PLB nr 164, 20.8 1962, s 2.

523 PLB nr 15, 22.1 1963, s 1; Brandt 1969:164; Brandt 1973:22.

524 Brandt 1953:19; Berliner Stimme 3.9 1955, s 6; PLB nr 326, 16.4 1956, s 2; Brandt 1971:521, 537; se även Bark 1972:481.

- 525 Abgh. III-90, 26.6 1962, s 181,187; PLB nr 8, 10.1 1962, s 1; Brandt 1971:294; Brandt 1976:102.
- 526 Berliner Stimme 3.9 1955, s 6; PLB nr 258, 5.11 1958, s 8.
- 527 Deutscher Bundestag, 6. Sitzung, 6.12 1961, s 58; Abgh. III-91, 3.7 1962, s 208; PLB nr 39, 22.2 1962, s 4; Brandt 1962:192; Brandt 1964:98; Brandt 1965:125.
- 528 Sozialdemokrat 20.8 1948; Berliner Stimme 26.1 1952, s 1; Deutscher Bundestag, 189. Sitzung, 6.2 1952, s 8050; Abgh. II-1, 11.1 1955, s 3; se även Bark 1972:140.
- 529 PLB nr 128, 8.6 1959, s 3; Brandt 1964:156.
- 530 Brandt 1949a:349; Berliner Stimme 29.3 1952, s 2; PLB nr 128, 8.6 1959, s 3.
- 531 Brandt 1959b:170; SPD-Pressedienst nr 151, 25.5 1960, s 1; PLB nr 93, 30.4 1961, s 1; PLB nr 164, 20.8 1962, s 4; Vorwärts 15.5 1963; Brandt 1971:521; Brandt 1988:38.
- 532 PLB 24.11 1958, s 5; intervju med Brandt i Hessischer Rundfunk 9.9 1962, s 1; PLB nr 101, 27.5 1963, s 2; SPD-Pressedienst nr 67, 4.3 1960, s 1.
- 533 Sozialdemokrat 4.1 1949; 8. LP, 3. Tagung, 11.1 1952, s 13; Vorwärts 28.2 1958, s 14 och 19.2 1960, s 1; tal av Brandt i USA 29.5 1960 i AFN s 3 (översättning och utskrift); Deutscher Bundestag, 6. Sitzung, 6.12 1961, s 58; PLB nr 135, 15.7 1963, s 12; Brandt 1963:37-38.
- 534 Abgh. IV-90, 26.6 1962, s 181,187; 19. LP, 1. Tagung, 7.4 1962, s 12; Brandt 1989:502.
- 535 Brandt 1976:101; Brandt 1981a:9.
- 536 Brandt 1989:495.
- 537 16. LP, 23.5 1959, s 35-36; Abgh. III-70, 22.9 1961, s 275; PLB nr 175, 14.8 1961, s 3; nr 46, 5.3 1962, s 2; Brandt 1976:107.
- 538 PLB nr 219, 2.11 1962, s 1-2; intervju med Brandt i Deutsches Fernsehen 8.10 1962, s 8; Brandt 1960:169.
- 539 Sozialdemokrat 4.1 1949; Vorwärts 16.6 1960, s 4; PLB nr 93, 30.4 1961, s 1; Vorwärts 12.9 1962; Abgh. IV-13, 3.9 1963, s 249; PLB nr 120, 24.6 1963, s 2; Brandt 1989:13.
- 540 Berliner Stimme 3.10 1953, s 2; Abgh. IV-14, 5.9 1963, s 313; Brandt 1989:20.
- 541 Abgh. I-64, 19.2 1953, s 129; Vorwärts 16.6 1960, s 4; PLB 24.10 1960, s 3 och nr 170, 25.7 1959, s 2 och nr 249, 13.11 1961, s 2; Vorwärts 5.9 1962, s 1; intervju med Brandt i Süddeutsche Zeitung 14.3 1958; Brandt 1963:13, 15; Brandt 1972b:71; Brandt 1976:39.
- 542 Abgh. II-69, 17.10 1957, s 465; 14. LP, 5. Tagung, 12.1 1958, s 37; PLB nr 16, 23.1 1963, s 1 och nr 247, 13.12 1962, s 4; Brandt 1964:146; Brandt 1965:129; Brandt 1968a:486; Brandt 1971:104, 481; Brandt 1972b:59; Brandt 1973:13-14; Brandt 1976:39.
- 543 Hermann-Milburn 1977; Bryder 1982:1-8; Graber 1976:198-199; George 1969.
- 544 George 1969; se även Leites 1951, Holsti 1977.
- 545 Ned Ashby 1970; George 1979:100-101.
- 546 Ashby 1970: 35-55. George 1979:100-101.
- 547 ibid s 56-57.
- 548 ibid s 61-64.
- 549 ibid s 67-71; se även Hofmann 1988:18.
- 550 ibid s 82-84.
- 551 ibid s 76-77.
- 552 ibid s 87-88.
- 553 ibid s 94-97.

Kapitel 6

554 Brandt 1946:19, 365; Brandt 1947:31; Berliner Stadtblatt 29.4 1951, s 1; Willy Brandt "Die Lehren von Prag", mars 1948, s13 (stencil); Berliner Stadtblatt 2.4 1950. Brandt 1954a:230; Brandt 1957a:365; Brandt 1963:47-48; Brandt 1968:7; Brandt 1981a:IX; Brandt 1982:360; Jag har i fotnoterna lagt till källhänvisningar till material av Brandt efter 1974, i första hand memoarer, för att påvisa kontinuitet i hans åsikter. Detta påpekas inte i den löpande texten eftersom det skulle bli för många upprepningar och tynga framställningen. Jag avstår från den semantiska tvådelningen eftersom det inte skulle vara meningsfullt på en kort introduktion. Den principen har tillämpats att fotnoterna för varje stycke texten har samlats under en fotnot sist i varje stycke. Första referensen hänförs till första meningen osv.

555 Brandt 1944:231; Brandt 1946:21,156-157,165, 202, 289, 318, 350; Brandt 1947:15; Das Sozialistische Jahrhundert 31.8 1948, 295; PLB nr 54, 15.3 1962 s 1; Brandt 1971:294; Brandt 1976a:3O2; Brandt 1982:412; Brandt 1986:54; Brandt 1989:158, 255.

556 PLB nr 100, 1.5 1959, s 3-4; PLB nr 82, 26.4 1963, s 4; Brandt 1960:228; Brandt 1961:53; Brandt 1963:89; Brandt 1965:14; Brandt 1989:36.

557 PLB nr 326, 16.4 1956, s 1; PLB 5.6 1956, s 1; Brandt 1957a:357; Brandt 1960:230; Brandt 1974:148; Brandt 1989:37; På en del PLB saknas nummer i originalet.

558 PLB nr 82, 9.4 1958, s 1-5; Brandt 1960a:22; Brandt 1963:76-77.

559 Brandt 1961a:207; Abgh. IV-4 18.3 1963, s 20; Brandt 1964:161; Brandt 1989:37.

560 PLB nr 54, 15.3 1962, s 1; Brandt 1976:221; Brandt 1976a:354, 357.

561 PLB nr 215, 29.10 1962, s 2; Berliner Stimme 22.12 1962.

562 Abgh. IV-14, 5.9 1963, s 311; Abgh. IV-14, 5.9 1963, s 312; se även Hahn 1973:862 och Bahr 1996:111-192.

563 Abgh. IV-5, 25.3 1963, s 69; Abgh. IV-13, 3.9 1963 s 246.

564 Brandt 1968:24, 26, 51; Brandt 1971:537.

565 Abgh. IV-12, 4.7 1963, s 194. SPD-Pressdienst nr 292, 25.9 1963, s 2; se även Kennedy 1966. Brandt1964:180,183; Brandt 1965:54, 58; Brandt 1970:85; Brandt 1984:16.

566 Brandt 1976:56-57; För en kort bakgrund om Bahrs roll i sammanhanget se även Hahn 1973:863; Schmitz 1978:169, 197.

567 PLB nr 135, 15.7 1963, s 8-15; En del av dessa åsikter har Brandt redan i februari 1959, se Kettlein 1959:72; Brandt 1961:34; Brandt 1962:31,146; Brandt 1963:83-84; Brandt 1964:39, 204-205, 222; Brandt 1965:108; Brandt 1969:15, 20; Brandt 1976:77-80; Brandt 1984:13; Brandt 1986a:42; Brandt 1989:67-68,70-71, 75, 431; se även Kennedy 1966:153-154; Pfetsch 1981a:87-88; Francisco 1986:16-17; Schulz 1986:73.

568 Bahr 1996:155.

569 Brandt 1968:13, 20, 22-23, 32, 95, 111; Brandt 1968:13, 20; Brandt 1970:76; Brandt 1971:282; Brandt 1986a:167.

570 Vorwärts 29.4 1955, s 3; Berliner Stimme 5.3 1955, s 5; anförande av Brandt i WDR 12.10 1957, s 1; PLB nr 82, 9.4 1958, s 5; Brandt 1989:26. Brandts tal i radio och TV finns i kopierade utskrifter hos författaren. Originalen förvaras i förbundsdagens pressarkiv.

571 Neuer Vorwärts 4.7 1952, s 1; PLB nr 349, 17.5 1956, s1.

572 Berliner Stadtblatt 24.3 1950; Brandt 1951:591; Deutscher Bundestag,189. Sitzung, 6.2 1952, s 8050; Brandt 1965:14; Brandt 1989:153.

- 573 Deutscher Bundestag, 28. Sitzung, 6.5 1954, s 1254; Berliner Stimme 5.3 1955, s 5; PLB 4.10 1958, s 6.
- 574 14. LP 5. Tagung, 12.1 1958, s 43; Abgh. III-38, 12.5 1960, s 230; Brandt 1957a:365; Brandt 1960:17.
- 575 Brandt besvarar lyssnarfrågor i Bayerischer Rundfunk 8.6 1962, s 1.
- 576 Brandt 1989:487.
- 577 Mahncke 1973:257.
- 578 PLB nr 19, 28.1 1963, s 1; PLB nr 195, 1.10 1962, s 2; Vorwärts 4.12 1963, s 1.
- 579 Brandt 1948a:4; Brandt 1948b:324; Vorwärts 24.5 1961, s 1; Brandt 1960:7; Brandt 1962:67; Brandt 1982:300.
- 580 Sozialdemokrat 5.7 1948, s 2; Berliner Stimme 20.10 1962 s 2.
- 581 17. LP, 1. Tagung, 5.3 1960, s 8; PLB nr 115, 21.5 1960, s 4; 19. LP, 1. Tagung, 7.4 1962, s 15.
- 582 Brandt 1958:297; Neuer Vorwärts 13.6 1952, s 4; Vorwärts 24.11 1960.
- 583 Brandt 1955a:12; PLB nr 61, 13.3 1958, s 3; Brandt 1958a:10; Brandt 1960:191; Brandt 1963:9.
- 584 Brandt 1961b:9; Brandt 1962a:1; PLB nr 82, 26.4 1963, s 2; Brandt 1976:16, 128.
- 585 Abgh. III-90, 26.6 1962, s 183; PLB nr 228, 16.10 1961, s 1.
- 586 Brandt 1946:290, 362; PLB nr 135, 15.7 1963, ss 9–10,18; Brandt 1976:41 Brandt 1989:156.
- 587 Brandt 1949a:348; se även PLB 28.9 1956, s 2; Berliner Stadtblatt 12.5 1950, s 2; Brandt 1960:167; Brandt 1962:112; se även Keiderling 1982:411; Brandt 1989:23.
- 588 Brandt 1949b:30; Brandt 1949a:348; Heuss-Brandt: Wider den Antisemitismus. Berlin 1952, s 16 (antologi); Neuer Vorwärts 17.10 1952, s 4; Deutscher Bundestag, 51. Sitzung, 24.3 1950, s 1853; Hamburger Echo 14.2 1950; 18. LP, ausserord. Tagung, 2.12 1961, s 14; Brandt 1960:12; Brandt 1962:219; Brandt 1989:64.
- 589 Berliner Stimme 1.5 1954, s 2; Vorwärts 14.10 1955; PLB nr 61, 20.31961, ss 2–3; Veckojournalen nr 33 1962, s 34; Brandt 1964:102; Brandt 1965:117; se även Bark 1972:489.
- 590 Abgh. III-70, 22.9 1961, s 271; se även PLB nr 82, 26.4 1963, s 2; Brandt 1961b:9.
- 591 Brandt 1973:22; Brandt 1981a:IX; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985; Brandt 1986:52; Brandt 1976:30; Brandt 1989:24, 56, 82.
- 592 Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.
- 593 Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn; Brandt 1970:35; Brandt 1982:434; Brandt 1989:24.
- 594 Willy Brandt i "Meet the press", NBC, sänd i Deutsches Fernsehen 13.3 1961, ss 1–2, (utskrift); samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985; se även Grewe 1979:405–406; 652.
- 595 Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.
- 596 Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.
- 597 Bender 1986:153; Kissinger 1979:100,146, 407; Bergquist 1988:36,136; Fritsch-Bournazel 1986:57; Brandt 1969:151; Brandt 1971:517, 395; Brandt 1972a:62; Brandt 1973:25; Brandt 1974:503; Brandt 1976:191–192, 257, 385; Keithly 1986:66–67,109; Om besöket i Reykjavik säger Brandt: "Beim Deutschland-Essen in der isländischen Hauptstadt entwickelte ich einige Grundideen, die später im Viermächteabkommen über Berlin und in Abmachungen zwischen den beiden deutschen Staaten ihren Niederschlag finden sollten." Brandt 1976:192, 249; Brandt 1989:179, 229.
- 598 Keithly 1986:68; Strauss 1989:155; Kissinger 1979:407, 533, 800.

- 599 Brandt 1968:82; Brandt 1969:35, 37; Brandt 1970:17,108; Brandt 1971:182, 514; Brandt 1976:440.
- 600 Brandt 1968:51; Brandt 1969:155; Brandt 1970:139; Brandt 1971:536, 518, 523; Brandt 1976:389, 433, 515; Brandt 1984:130; Keithly 1986:74.
- 601 Brandt 1968:75,153, 124, 131, 133, 143, 209; Brandt 1969:35, 94; Brandt 1971:127; Brandt 1973:21; Brandt 1971:452; Brandt 1989:177.
- 602 Brandt 1968:51; Brandt 1971:326, 397, 482, 518.
- 603 Brandt 1976:575.
- 604 Samtal med Brandt 11.6 1985. i Bonn.
- 605 Brandt 1973:217; Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn; Brandt 1989:233.
- 606 Brandt 1973:397, 507,167; Brandt 1976:442.
- 607 Brandt 1968:82; Brandt 1970:35,131; Brandt 1972b:113; Brandt 1976:121, 388-389; Brandt 1989:73.
- 608 Intervju med Brandt i Vecko-journalen nr 33, 1962, s 35; PLB nr 100, 1.5 1959, s 3; Brandt 1969:26,184; Brandt 1971:284.
- 609 Brandt 1973:345, 237 409, 23; Brandt 1972a:59.
- 610 Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.
- 611 Brandt 1969:155; Brandt 1989:162.
- 612 Brandt 1981a:IX; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985; Brandt 1964:67; Brandt 1976:12-13,16, 28.
- 613 Brandt 1969:155; Brandt 1976:24-25; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.
- 614 Brandt 1964:172-173, 212; Brandt 1973:91; Brandt 1976:37, 95-96; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985; se även Schwarz 1985:59.
- 615 Brandt 1976:18-19; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.
- 616 Brandt 1969:40-41; Brandt 1970:19; Brandt 1971:521.
- 617 Deutscher Bundestag, 167. Sitzung, 18.8 1961, 9776; PLB nr 205, 15.10 1962 s 1; Berliner Stimme 5.7 1952, s 3; PLB nr 267, 15.11 1958, s 1; Brandt 1964:41, 115; Brandt 1969:67; Brandt 1976:96.
- 618 Brandt 1969:95-96, 109, 119; Brandt 1971:113; Brandt 1973:21.
- 619 PLB nr 174, 1.9 1962, s 2; Brandt 1949c:281; PLB nr 160, 19.8 1963, s 3; Brandt 1963:12; Brandt 1965:47; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985; Brandt 1989:13, 65, 488.
- 620 Brandt 1976:29-31; Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn; Brandt 1989:11, 60; Samma uppfattning hos Alberz 1966:82; Se även Smith 1971:167; Prowe 1985.
- 621 Brandt 1973:142, 497; Brandt 1989:63.
- 622 Brandt 1969:26.
- 623 Brandt 1971:15, 103, 521.
- 624 Abgh. III-27, 7.1 1960, s 17.
- 625 Berliner Stimme 3.9 1955, s 6; Abgh. III-27, 7.1 1960, s 17; Berliner Stimme 6.9 1958, s 3; intervju med Brandt i Der Spiegel nr 1-2 10.1 1962, s 33; Brandt 1969:26.
- 626 ausserord. LP, 28.12 1958, s 28; intervju med Brandt i Die Welt 16.12 1958; PLB nr 174, 1.9 1962, s 3; intervju med Brandt i Bild 11.9 1962; PLB nr 174, 1.9 1962, s 3; Brandt 1971:15,103, 521.

627 Brandt 1957a:362; Abgh. III-8, 10.3 1959, s 64; Berliner Stimme 31.12 1962, s 2; PLB nr 137, 12.7 1962, s 1; Brandt 1960c:721; ausserord. LP, 28.12 1958, s 27; Deutscher Bundestag, 6. Sitzung, 6.12 1961, s 55; Brandt 1962c:39; Brandt 1965:48; Brandt 1969:43; Brandt 1971:308; Brandts syn på Sovjet grundläggs redan på 30-talet och under andra världskriget. Lehmann 1979:269; Windelen 1972:59-66; se även Brandt 1988:40.

628 Brandt 1973:23, 25, 256; Brandt 1976:516.

629 Brandt 1976:41, 43.

630 Brandt 1970:99,118; Brandt 1973:26,134; Brandt 1976:396, 510, 512.

631 Brandt 1970:102, 121-123, 126,130; Brandt 1976:518; Brandt 1989:177, 206, 234-236; En del av Brandts östpolitik kan spåras till hans egen emigrationstid. Lehmann 1976:269; Windelen 1972:59-66.

632 Brandt 1973:135; Brandt 1971:308, 312; Brandt 1971:336, 341, 447-448, 553; Brandt 1976:400, 442, 465, 513; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985; Brandt 1989:37, 76, 204.

633 PLB nr 115, 21.5 1960, s 2; PLB nr 215, 29.10 1962, s 3; Brandt 1969:160-161; Brandt 1976:244.

634 Schmidt 2001:37-38.

635 Schmidt 2001:43, 46.

636 Merseburger 2002:8.

Kapitel 7

637 Brandt 1976:101; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.

638 PLB nr 135, 15.7 1963, s 8-9, 19; Brandt 1962:68; Brandt 1976:53.

639 Brandt 1971:154; Brandt 1964:109; Brandt 1989:77, 169.

640 Brandt 1968:57; Brandt 1973:102, 135, 493.

641 Brandt 1972a:59-60; Brandt 1972b:236; Brandt 1973:21-24, 523; Brandt 1974:149-150; Brandt 1976:516; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.

642 Brandt 1972a:59-60; Brandt 1972b:236; Brandt 1973:21-24, 523; Brandt 1974:149-150; Brandt 1976:516; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.

643 Brandt 1976:222.

644 Brandt 1971:113, 186-187, 404.

645 Vorwärts 28.3 1962, s 1 och 5.9 1962; Brandt 1971:113.

646 Abgh. I -22, 3.8 1951, s 606; Brandt 1951:409; PLB nr 285, 8.12 1959, s 4; 18. LP, ausserord. Tagung, 2.12 1961, s 19; intervju med Brandt iThe Observer 19.4 1959; Brandt 1960:230; Brandt 1962:119; Brandt 1969:96, 111; Brandt 1970:137; Brandt 1971:104, 167, 294, 326, 518, 537; Brandt 1982:441.

647 Brandt 1973:21-24.

648 Brandt 1973:370.

649 Berliner Stimme 7.5 1960, s 2; Das Parlament 11.5 1960; Deutscher Bundestag, 167. Sitzung, 18.8 1961, s 9776; PLB nr 4, 5.1 1962, s 3; Brandt 1964:105; Brandt 1970:138; Brandt 1971:113, 119, 224, 297.

650 Brandt 1969:164, 229; Brandt 1971:160; Brandt 1973:497.

- 651 Brandt 1971:283; Brandt 1973:135, 503; Brandt 1976:315-316; Brandt 1989:224-225.
652 PLB nr 276, 27.11 1958, s 4 och 200, 3.9 1960, s 1; Brandt 1971:537.
653 PLB nr 15, 22.1 1963, s 1; Brandt 1969:164; Brandt 1973:22.
654 Brandt 1953:19; Berliner Stimme 3.9 1955, s 6; PLB nr 326, 16.4 1956, s 2; Brandt 1971:521, 537; se även Bark 1972:481.
655 Abgh. III-90, 26.6 1962, s 181, 187; PLB nr 8, 10.1 1962, s 1; Brandt 1971:294; Brandt 1976:102.
656 intervju med Brandt i Der Abend 5.3 1962; Brandt 1971:518.
657 Brandt 1982:145.
658 Brev från Brandt till författaren 4.3 1992.

Kapitel 8

- 659 Brandt 1959b:170; SPD-Pressdienst nr 151, 25.5 1960, s 1; PLB nr 93, 30.4 1961, s 1; PLB nr 164, 20.8 1962, s 4; Vorwärts 15.5 1963; Brandt 1971:521; Brandt 1988:38.
660 Brandt 1976:17.
661 Vorwärts 24.10 1962, s 1; SPD-Pressdienst nr 301, 27.9 1963, s 2; Abgh. IV-2 8.3 1963, s 6; Vorwärts 24.3 1963, s 7; Brandt "Antwort an Chruschtschow" i Metall 19.12 1959; intervju med Brandt i SWF 27.12 1958, s 2; 18. LP, 1. Tagung 5.5 1961, s 55; Berliner Stimme 14.4 1956, s 10; Vorwärts 13.2 1963, s 1; Brandt 1960:225; Brandt 1976:40; 10. LP, 3. Tagung, 3.11 1953, s 31; Brandt 1960:163.
662 Brandt 1971:383, 439; Brandt 1989:18.
663 Brandt 1989:13, 68-69.
664 Brandt 1971:113, 481; Brandt 1972b:157; Brandt 1973:21-23, 100; Brandt 1976:514; Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.
665 Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985.
666 Bahr 1996:164.
667 Samtal 11.6 1985 med Brandt i Bonn; Brandt 1989:155, 231, 492.
668 Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn; Brandt 1963:13; Brandt 1964:31, 51; Brandt 1976:74, 82, 102; Brandt 1989:64.
669 Brandt 1976:219; Brandt 1986:52; Brandt 1989:17.
670 Brandt 1989:283.
671 Samtal med Brandt i Bonn 11.6 1985. Brandt 1971:109; Brandt 1973:92; Brandt 1989:499.
672 Abgh. I-64, 19.2 1953, s 129; Vorwärts 16.6 1960, s 4; PLB 24.10 1960, s 3 och nr 170, 25.7 1959, s 2 och nr 249, 13.11 1961, s 2; Vorwärts 5.9 1962, s 1; intervju med Brandt i Süddeutsche Zeitung 14.3 1958; Brandt 1963:13, 15; Brandt 1972b:71; Brandt 1976:39.
673 Brandt 1976:52.
674 Abgh. II-69, 17.10 1957, s 465. 14. LP, 5. Tagung, 12.1 1958, s 37; PLB nr 16, 23.1 1963, s 1 och nr 247, 13.12 1962, s 4; Brandt 1964:146; Brandt 1965:129; Brandt 1968a:486; Brandt 1971:104, 481; Brandt 1972b:59; Brandt 1973:13-14; Brandt 1976:39.
675 Brandt 1954:19; PLB nr 61, 13.3 1958, s 4; Abgh. III-90, 26.6 1962, s 187; PLB 1.9 1962, s 3; Brandt 1971:294, 518, 521; Brandt 1986:48-49; Brandt 1989:13.

- 676 Brandt 1970:134,136; Brandt 1971:481; Brandt 1972a:38; Brandt 1973:13; Brandt 1971:294, 537, 138; Brandt 1976:222; Brandt 1989:167, 171; Keithly 1986:131, 160.
- 677 Brandt 1984:330.
- 678 Brandt 1972a:58, 62; Brandt 1973:22, 25; Brandt 1974:470.
- 679 Brandt 1989:231.
- 680 Brandt 1973:21, 25, 141, 409, 520; Brandt 1986:148-149; Samtal med Brandt 11.6 1985 i Bonn. Brandt 1989:231.
- 681 Merseburger 2002:345.
- 682 Skriftlig intervju med Brandt och en kompletterande muntlig med honom i Bonn 11.6 1985.
- 683 Neustadt-May 1986:236, 244, xv, 2, 136, 244, 195. May 1973:ix-xi.
- 684 Neustadt-May 1986:28, 236-237.
- 685 Neustadt-May 1986:4, 91-92, 251. Jervis 1976:218. May 1973:ix.
- 686 May 1973:172, 190.
- 687 May 1973:xi.
- 688 Jervis 1976:217, 219, 222. Neustadt-May 1986:91. May 1973:x.
- 689 Brandt 1969:111; Brandt 1971:35, 38, 297, 397.
- 690 Merseburger 2002:493.
- 691 Seebacher 2004:7.
- 692 *ibid.* s 160.
- 693 Brandt 1963:42; Brandt 1973: 90-92; 345, 42; Brandt 1974:107; Brandt 1984:286; Brandt 1989:13,83, 238, 356, 435; Brandt 1963:52; Brandt 1969:111; Brandt 1971:38; Brandt 1972b:146.
- 694 Brandt 1963:42; Brandt 1971:130, 326; Brandt 1973:216; Brandt 1974:132; Brandt 1976:166, 433; Brandt 1989:13-14; 168, 262.
- 695 Brandt 1971:301; Brandt 1973:25, 216; Se även Keithly 1986:2-3, 7.
- 696 Merseburger 2002:118; Se även Schmidt 2001:28.
- 697 Brandt 1989:16, 64.
- 698 Seebacher 2004:289, 346.
- 699 Schmidt 2001:40, 98, 102.
- 700 Bender 1986:162; Brandt 1968:11, 31, 56, 81; Brandt 1970:13, 154; Brandt 1971:29; Brandt 1976:456; Brandt 1984:208; Brandt 1989a:7; Dessa åsikter hade Brandt redan 1946. Se Brandt 1976a: 56, 8, 61;
- Brandt 1946:366; Brandt 1988:40; Se även Kissinger 1982:142;
- 701 Bahr 1996:155.
- 702 Merseburger 2002:502.
- 703 *ibid.* 2002:615-616, 623.

Kapitel 10

704 Im Laufe meines Gesprächs mit Brandt im Jahre 1985 frage ich: "Haben Sie Ihre Grundauffassungen in einigen Punkten seit Ihrer Berlinzeit geändert?" Brandt antwortet: "Meine Grundauffassungen haben sich nicht geändert. Aber mein Denkapparat ist – wovon man sich durch Reden und Texte überzeugen kann – nicht eingerostet." Während meines mündlichen Interviews mit Brandt im Jahre 1985 frage ich, ob er in seinem Denken von Kontinuität geprägt ist. Er antwortet: "Im grossen und ganzen – Meinungsumschwünge sind selbstverständlich für einen aktiven Politiker, natürlich hat er selber seine eigenen Gefühlsbewegungen und nimmt Rücksicht auf Emotionen in seinen Mitmenschen – er folgt einer durchgehenden, kontinuierlichen Linie mit Höhen und Tiefen des Gemütes."

705 George 1969; siehe auch Leites 1951, Holsti 1977.

706 Ned Ahsby 1970.

707 *ibid.* ss 35-55.

708 *ibid.* ss 56-57.

709 *ibid.* ss 61-64.

710 *ibid.* ss 67-71. siehe auch Hofmann 1988:18.

711 *ibid.* ss 76-77.

712 *ibid.* ss 82-84.

713 *ibid.* 87-88.

714 *ibid.* 94-97.

Käll- och litteraturförteckning

Brandt-material

Otryckt källmaterial

Presse- und Informationsamt des Landes Berlin 1956-1963 (PLB) Die Verhandlungen des Landesparteitages der SPD, Landesverband Berlin 1948-1963 (LP)

Die Lehren von Prag, 12. März 1948 i Berlin (stencil)

Författaren har en omfattande skriftlig och en kompletterande muntlig intervju med Willy Brandt i Bonn 11.6 1985

Tryckt källmaterial

Die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands, 1959-1966

Stenographische Berichte des Abgeordnetenhauses von Berlin 1951-1963 (Abgh)

Stenographische Berichte des Deutschen Bundestages 1949-1961

Der Sozialdemokrat 1948-1949

Das Sozialistische Jahrhundert 1948-1949

Berliner Sozialdemokrat 1948-1949

Berliner Stadtblatt 1950-1951

Neuer Vorwärts 1951-1954

Vorwärts 1955-1963

Berliner Stimme 1951-1963

Uppsatser och broschyrer

Brandt, Willy (1943): "Krigs-och fredsmål". uo och uå. (av Observer = W.B.)

— (1944): "Zur Nachkriegspolitik der deutschen Sozialisten." Arbetarnes Tryckeri.Stockholm 1944

— (1947): "De tyska delstaterna" i *Världspolitikens dagsfrågor* nr 6 1947

- (1948a): "Worum geht es in Berlin?" Hannover uå (1948)
- (1948b): "Die SPD vor der Verantwortung" i *Das Sozialistische Jahrhundert* September 1948, ss 323-324
- (1949a): "Bundesrepublik und Ostzone" i *Das Sozialistische Jahrhundert* nr 9 1949, ss 344-349
- (1949b): "Berlin og Bonn" i *Tidens Ekko* nr 7 1949, Bergen
- (1949c): "Ist die Ostzone abgeschrieben?" i *Das Sozialistische Jahrhundert* nr 7 1949, ss 276-282
- (1949d): "Die weltpolitische Lage und die Aufgaben der SPD." Berlin 1949
- (1951) : "Berlin und Bonn" i *Gewerkschaftliche Monatshefte* nr 8 1951, ss 409-414
- (1951a): "Was geschieth am Tage X ?" i *Gewerkschaftliche Monatshefte* nr 11 1951, ss 591-595
- (1954) : "Arbeiter und Nation." uo och uå (1954)
- (1954a): "Tysk utrikespolitik efter EDC:s sammanbrott" i *Utrikespolitik* nr 6 1954, ss 224-231
- (1955) : "Was können wir zur Wiedervereinigung Deutschlands tun?" Hamburg 1955
- (1957a): "Voraussetzungen des Ringens um die deutsche Einheit" i *Aussenpolitik* nr 6 juni 1957, ss 357-366
- (1957b): "Västtyskland inför valen" i *Utrikespolitik* nr 2 1957, ss 66-67
- (1958) : "The east-west problem as seen from Berlin" i *International Affairs* nr 3 juli 1958, ss 297-304
- (1958a): "Das ganze Deutschland muss es sein" i *Leitfaden für die Vertriebenen-Flüchtlings- und Kriegsgeschädigten- Ausschüsse Heft* 7-12, juli-december 1958, ss 8-12
- (1959a): "Principles must be upheld. No objection to negotiations." i *Vital Speeches of the Day*, march 15 1959, no 11, ss 322-324
- (1959b): "Keine isolierte Scheinlösung der Berlin-Frage!" i *Die Neue Gesellschaft* nr 3 1959, ss 167-174
- (1960a): "Focal Point Berlin . The Struggle for the Unity of Germany and Freedom of Europe" i Ernst Lemmer – Editor in chief – Berlin at the Crossroads of Europe – at the Crossroads of the World. Berlin 1960, ss 21-27
- (1960b): "Berliner Zwischenbilanz" i *Gewerkschaftliche Monatshefte* Januar 1960, nr 1, ss 1-5
- (1960c): "Aussenpolitische Kontinuität mit neuen Akzenten" i *Aussenpolitik* nr 11 1960, ss 717-723
- (1961a): "The Means Short of War" i *Foreign Affairs* vol 39, Janauar 1961, no 2, ss 196-207
- (1961b): "The Berlin Problem." Calcutta 1961.
- (1962a): "17. Juni im Schatten der Mauer" i Kuratorium Unteilbares Deutschland 1962, ss 3

- (1962b): "Berlin grüsst den Weltkongress" i *Gewerkschaftliche Monatshefte* juli 1962, nr 7, ss 387-388
- (1962c): "Was wollte Ernst Reuter wirklich?" i *Der Monat* nr 170, November 1962, ss 38-40
- (1963a): "Die Behandlung der deutschen Frage" in der Welt i Kuratorium Unteilbares Deutschland 1963, ss 11-13
- (1964a): "Gemeinschaftsideale und nationale Interessen in der deutschen Aussenpolitik" i *Europa-Archiv* nr 12 1964, ss 419-426
- (1968a): "German Policy toward the East" i *Foreign Affairs* vol 46, April 1968, no 3, ss 476-486
- (1972a): "Neubeginn durch Realismus." I Heyen 1972, ss 58-64
- (1976b): "Vorwort." I Beck-Schoeller 1976, ss 5-9
- (1981a): "Zum Geleit" i Haupt 1981 s IX
- (1983) : "Einleitung." I Beck 1983, ss 18-22
- (1986b): "Aus dem Bewusstsein verdrängt. Vom deutschen Umgang mit Widerstandskämpfern und Emigranten." I Albrecht m fl 1986, ss 270-280
- (1988) : "Ich gebe zu bedenken..." i *Der Spiegel* nr 45, 7.11 1988, ss 38-46
- (1989a): "Rede auf dem Programm-Parteitag Berlin 18.12-20.12 1989," i Presseservice der SPD, ss 1-11 (stencil)

Böcker

Brandt, Willy. *Berliner Ausgabe*. Band I-X. Herausgegeben im Auftrage der Bundeskanzler-Willy-Brandt-Stiftung von Helga Grebing, Gregor Schöllgen und Heinrich August Winckler. Berlin 1999

Brandt, Willy. (1944): *Efter segern. Diskussionen om krigs- och fredsmålen*. Bonniers Stockholm 1944

- (1946): *Förbrytare och andra tyskar*. Bonniers. Stockholm 1946
- (1953): *Västtyskland. Den tyska förbundsrepublikken*. KF:s Bokförlag. Stockholm 1953
- (1957): *Von Bonn nach Berlin. Eine Dokumentation zur Hauptstadtfrage*. In Zusammenarbeit mit Otto Uhlitz und Horst Korber. Arani. Berlin-Grünwald 1957
- Brandt, Willy und Löwenthal, Richard. (1957a): *Ernst Reuter. Ein Leben für die Freiheit. Eine politische Biographie*. Kindler. München 1957
- (1960): *Min väg till Berlin*. Bonniers. Stockholm 1960
- (1961): *Plädoyer für die Zukunft. Zwölf Beiträge zu deutschen Fragen*. Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt am Main 1961
- (1962): *Mit Herz und Hand. Ein Mann in der Bewährung*. Verlag für Literatur und Zeitgeschehen. Hannover 1962
- (1963): *Koexistenz – Zwang zum Wagnis*. DVA. Stuttgart 1963

- (1964): *Begegnungen mit Kennedy*. Kindler. München 1964
- (1965): *Brandt-Reden 1961-1965*. Ausgewählt und eingeleitet von Hermann Bortfeldt. Verlag Wissenschaft und Politik. Köln 1965
- (1968): *Aussenpolitik-Deutschlandpolitik-Europapolitik. Grundsätzliche Erklärungen während des ersten Jahres im Auswärtigen Amt*. Berlin Verlag. Berlin 1968
- (1969): *Reden und Interviews 1968-1969*. Bonn 1969
- (1970): *Fredspolitik i Europa*. Med förord av Olof Palme. Prisma. Stockholm 1970
- (1971, 1973): *Bundeskanzler Brandt, Reden und Interviews*. Bde. I-II. Hrsg. vom Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. Bonn uå (1971, 1973)
- (1972): *Der Wille zum Frieden. Perspektiven der Politik*. Vorwort Golo Mann. 2. Auflage. Hoffmann und Campe. Hamburg 1972
- (1972b): *Bundestagsreden*. Herausgegeben von Helmut Schmidt. Verlag az studio. Bonn 1972
- (1974): *Über den Tag hinaus. Eine Zwischenbilanz*. Hoffmann und Campe. Hamburg 1974
- (1976): *Begegnungen und Einsichten. Die Jahre 1960-1975*. Hoffmann und Campe. Hamburg 1976
- (1976a): *Draussen. Schriften während der Emigration*. Herausgegeben von Günter Struve. 2. Auflage. Verlag J.H.W. Dietz. Berlin-Bonn-Bad Godesberg 1976 Fetscher, Iring (Hg). *Geschichte als Auftrag*. Willy Brandts Reden zur Geschichte der Arbeiterbewegung. Verlag J.H.W. Dietz. Berlin-Bonn 1981 (Citeras Brandt 1981)
- (1982): *Links und frei. Mein Weg 1930-1950*. Hoffmann und Campe. Hamburg 1982
- (1984): *...auf der Zinne der Partei...* Parteitagsreden 1960 bis 1983. Herausgegeben von Werner Krause und Wolfgang Gröf. Verlag J.H.W. Dietz. Berlin-Bonn 1984
- (1986): *"...wir sind nicht zu Helden geboren"*. Ein Gespräch Über Deutschland mit Birgit Kraatz. Diogenes. Zürich 1986
- (1986a): *Arms and Hunger*. Pantheon Books. New York 1986
- (1987): *Menschenrechte misshandelt und missbraucht*. rororo aktuell Essay. Rowohlt. Reinbek bei Hamburg 1987
- (1989): *Erinnerungen*. 3. erweiterte Auflage. Propyläen. Frankfurt am Main 1989
- (1993): *Die Spiegel-Gespräche 1959-1992*. Herausgegeben von Erich Böhme und Klaus Wirtgen. Vorwort von Rudolf Augstein. Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart 1993

Dokument

Dokumente zur Berlin-Frage 1944-1966 mit einem Vorwort des Regierenden Bürgermeisters von Berlin. Herausgegeben vom Forschungsinstitut der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik e. V., Bonn in Zusammenarbeit mit dem Senat von Berlin. Dritte durchgesehene und erweiterte Auflage. R. Oldenbourg Verlag. München 1967. (Citeras Dokumente 1967)

Dokumente zur Deutschlandpolitik. IV. Reihe. Herausgegeben vom Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen. Alfred Metzner Verlag. Frankfurt am Main 1971 (Citeras Deutschlandpolitik IV-)

Die Verfassung von Berlin und das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland mit einer Einführung zur Verfassung von Berlin und ergänzenden Dokumenten. 11. Auflage. Landeszentrale für politische Bildungsarbeit. Berlin 1978

Litteratur

Adenauer, Konrad. *Erinnerungen 1945-1953*. DVA. Stuttgart 1965

Adenauer, Konrad. *Erinnerungen 1959-1963*. Fragmente. DVA. Stuttgart 1968

Adenauer-Studien. Herausgegeben von Rudolf Morsey und Konrad Repgen, III: *Untersuchungen und Dokumente zur Ostpolitik und Biographie*. Mit Beiträgen von Klaus Gotto, Heinrich Krone, Hans Georg Lehmann, Rudolf Morsey, Jürgen Schwarz, Wolfgang Stump und Werner Weidenfeld. Matthias-Grünwald-Verlag. Mainz 1974. Citeras Adenauer III

Abbrassimow, Pjotr. *Westberlin gestern und heute*. Staatsverlag der DDR. Berlin 1981

Adomeit, Hannes. *Die Sowjetmacht in internationalen Krisen und Konflikten: Verhaltensmuster, Handlungsprinzipien, Bestimmungsfaktoren*, mit einem Vorwort von Richard Löwenthal. Internationale Politik und Sicherheit; Band 11. Nomos Verlagsgesellschaft. Baden-Baden 1983

Ahlin, Per – Bergstrand, Per. *Den godhjärtade buffeln*. En bok om Carl Lidbom. Juristförlaget. Stockholm 1997

Albertz, Heinrich. *War die Mauer zu verhindern?* I Der Spiegel nr 44 1966, ss 72-85

Albertz, Heinrich. *Aus einem besetzten Land*. Ein Gespräch. I Hammer 1981, ss 250-254

Albertz, Heinrich. *Blumen für Stukenbrok*. Biographisches. Rowohlt 980. Reinbek bei Hamburg 1983

Albrecht, R., Brandt, W., Giordano, R., Klessmann, Ch., Peukert, D.J.K., Roon, G. van, u. a. *Widerstand und Exil. 1933-1945*. Campus. Frankfurt-New York 1986

Allardt, Helmut. *Politik vor und hinter den Kulissen. Erfahrungen eines Diplomaten zwischen Ost und West*. Econ Verlag. Düsseldorf-Wien 1979

Allardt, Helmut. *Moskauer Tagebuch. Beobachtungen, Notizen, Erlebnisse*. Ullstein Sachbuch. Frankfurt-Main-Berlin-Wien 1980

Allison, Graham T. *Essence of Decision. Explaining the Cuban Missile Crisis*. Little, Brown and Company. Boston 1971

Alston, William P. "Emotive Meaning." I Paul Edwards, Editor in Chief, *The Encyclopedia of Philosophy*. Volume one. Macmillan. New York 1972

Ambrose, Stephen. *Rise to Globalism. American Foreign Policy since 1938*. Third Revised Edition. Penguin Books. Harmondsworth 1983

- Andersson, Jan – Furberg, Mats. *Politik och propaganda. Om röstvärvandets semantik*. Aldus. Lund 1973
- Andersson, Jan – Furberg, Mats. *Språk och påverkan. Om argumentationens semantik*. Aldus. Lund 1977
- Andrén, Gunnar – Pontara, Giuliano – Tännsjö, Torbjörn. "Filosofi och samhälle." Studier i praktisk filosofi No 1. Filosofiska institutionen, Stockholms universitet. Doxa 1978
- Andrén, Gunnar. "Att skildra verkligheten som den verkligen är." I Andrén – Pontara – Tännsjö 1978, ss 10-28
- Ardagh, John. *Germany and the Germans*. Penguin Books. London 1988
- Arndt, Claus. *Die Verträge von Moskau und Warschau. Politische, Verfassungsrechtliche und völkerrechtliche Aspekte*. Verlag Neue Gesellschaft. Bonn 1982
- Arnold-Forster, Mark. *The Siege of Berlin*. Collins. London 1979
- Aron, Raymond. *Frieden und Krieg. Eine Theorie der Staatenwelt*. Mit einem Geleitwort zur Neuausgabe von Richard Löwenthal. S. Fischer Verlag. Frankfurt am Main 1986
- Aronson, Torbjörn. *Konservatism och demokrati. En rekonstruktion av fem svenska högerledares styrelsedoktriner*. Norstedts. Lund 1990
- Ashby, Ned. *Schumacher and Brandt: The Divergent Operational Codes of Two German Socialist Leaders*. Stencil. Political Science Departement, Stanford University. Revised September 1970
- Ashkenasi, Abraham. *Reformpartei und Aussenpolitik. Die Aussenpolitik der SPD Berlin-Bonn*. Westdeutscher Verlag. Köln und Opladen. 1968
- Axelrod, Robert (Ed). *Structure of Decision. The Cognitive Maps of Political Elites*. Princeton University Press. New Jersey 1976
- Bahr, Egon. "Interview. Eine schmerzhaft Demonstration der Wirklichkeit." I Pet-schull 1981, ss 204-209
- Bahr, Egon. *Zu meiner Zeit*. Karl Blessings Verlag. München 1996
- Balfour, Michael. *West Germany. A Contemporary History*. Crom & Helm. London-Canberra 1982
- Balfour, Michael. *Withstanding Hitler in Germany 1933-1945*. Routledge. London and New York 1988
- Baring, Arnulf in Zusammenarbeit mit Manfred Görtemaker. *Machtwechsel. Die Ära Brandt-Scheel*. Deutsche Verlagsanstalt. Stuttgart 1983
- Bark, Dennis L. *Die Berlin-Frage 1949-1955. Verhandlungsgrundlagen und Eindämmungspolitik*. Mit einem Vorwort von Hans Herzfeld. Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin. Band 36. Walter de Gruyter. Berlin-New York 1972
- Bark, Dennis L. *Agreement on Berlin. A Study of the 1970-1972 Quadripartite Negotiations*. American Enterprise Institute for Public Policy Research. Washington 1974
- Barry, Brian. *Political Argument*. Reprint The Humanities Press. New York 1976

- Barzel, Rainer. *Auf dem Drahtseil*. Droemer-Knaur. München-Zürich 1978
- Baumeister, Dieter. Der offenkundige Nutzen des Berlin-Abkommens nach zehn Jahren Vertragsdauer. I Zieger 1983, ss 13-25
- Beck, Dorothea-Schoeller, Wilfried F. (Hrsg). *Julius Leber – Schriften, Reden, Briefe*. Mit einem Vorwort von Willy Brandt und einer Gedenkrede von Golo Mann. Verlag Annedore Leber. München 1976
- Beck, Dorothea. *Julius Leber. Sozialdemokrat zwischen Reform und Widerstand*. Einleitung von Willy Brandt. Vorwort von Hans Mommsen. Siedler. Berlin 1983
- Belezki, V. N. *Die Politik der Sowjetunion in den deutschen Angelegenheiten in der Nachkriegszeit 1945-1976*. Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin 1977
- Bender, Peter. *Die Ostpolitik Willy Brandts oder Die Kunst des Selbstverständlichen*. rororo aktuell. Rowohlt. Reinbek bei Hamburg 1972
- Bender, Peter. *Neue Ostpolitik. Vom Mauerbau bis zum Moskauer Vertrag*. Deutsche Geschichte der neuesten Zeit vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart. dtv 4528. München 1986
- Bender, Peter. *Wenn es West-Berlin nicht gäbe*. Siedler. Berlin 1987
- Benz, Wolfgang – Graml, Hermann (Hrsg). *Aspekte deutscher Aussenpolitik im 20. Jahrhundert*. Aufsätze Hans Rothfels zum Gedächtnis. Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. Sondernummer. DVA. Stuttgart 1976
- Benz, Wolfgang, *Die Gründung der Bundesrepublik. Von der Bizone zum souveränen Staat*. dtv 4523. München 1984
- Benz, Wolfgang. *Von der Besatzungsherrschaft zur Bundesrepublik. Stationen einer Staatsgründung 1946-1949*. Fischer Taschenbuch Verlag 4311. Frankfurt am Main 1985
- Benz, Wolfgang. Potsdam. *Besatzungsherrschaft und Neuaufbau im Vier-Zonen- Deutschland*. Geschichte der neuesten Zeit vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart. dtv. 4522. München 1986
- Berkandt, Jan Peter. *Willy Brandt. Schicksalsweg eines deutschen Politikers*. Verlag für Literatur und Zeitgeschichte. Hannover 1961
- Berlin- Brennpunkt deutschen Schicksals*. Vorträge gehalten im Sommer-Semester 1959. Mit einem Geleitwort von Willy Brandt. Colloquim Verlag. Berlin 1960. Citeras Berlin 1960.
- Berlin-Bibliographie* (Bis 1960) In der Senatsbibliothek Berlin bearbeitet von Hans Zopf und Gerd Heinrich unter Verwendung des von Ministerialrat I. R. Dr. Waldemar Kuhn gesammelten Materials. Mit einem Vorwort von Hans Herzfeld und Rainald Stromeyer. Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin. Band 15. Walter de Gruyter & Co. Berlin 1965
- Berlin-Bibliographie* (1961-1966) In der Senatsbibliothek Berlin, bearbeitet von Ursula Scholz und Rainald Stromeyer unter Mitwirkung von Edith Scholz. Mit einem Vorwort von Hans Herzfeld und Rainald Stromeyer. Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin. Band 43. Walter de Gruyter. Berlin-New York 1973. Serien fortsattes med en ny Berlin-Bibliographie 1984 som omfatter 1967-1977.

- Bergquist, Mats. *Maktbalans och avskräckning*. Norstedts. Stockholm 1988
- Besson, Waldemar. *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik. Erfahrungen und Masstäbe*. R. Piper & Co. Verlag. München 1970
- Bilddokumentation zur Geschichte der Internationale und der SI-Präsidentschaft Willy Brandts. Friedrich-Ebert-Stiftung. Bonn 1992
- Binder, David. *The Other German. Willy Brandts Life & Times*. The New Republic Book Company. Washington 1975
- Birrenbach, Kurt. *Meine Sondermissionen. Rückblick auf zwei Jahrzehnte bundesdeutscher Aussenpolitik*. Econ Verlag. Düsseldorf Wien 1984
- Bjöl, Erling. *Världshistorien efter 1945. 1. Den internationella politiken*. Bonniers. Stockholm 1975
- Bjöl, Erling. *Världshistorien efter 1945. 2. De rika länderna*. Bonniers. Stockholm 1975
- Bjöl, Erling. *Världshistorien efter 1945. 3. Revolutionens och svältens värld*. Bonniers. Stockholm 1981
- Björklund, Stefan. *Politisk teori*. Stockholm 1968
- Björklund, Stefan. *Den uppenbara lösningen. Om möjligheten till en objektiv ståndpunkt i politiska värdefrågor*. Aldus-Bonniers. Stockholm 1977
- Black, Max. *Language and Philosophy. Studies in Method*. Cornell UP. New York 1949
- Black, Max. *The Labyrinth of Language*. Pall Mall Press London 1968
- Blankenhorn, Herbert. *Verständnis und Verständigung. Blätter eines politischen Tagebuchs 1949 bis 1979*. Propyläen. Frankfurt-Main-Berlin-Wien 1980
- Blumenwitz, Dieter. "Der Begriff der 'Bindungen zwischen den Westsektoren Berlins und der Bundesrepublik Deutschland'". I Zieger 1983, ss 77-102
- Bohlen, Charles E. *Witness to History 1929-1969*. W.W. Norton. New York 1973
- Bolesch, Hermann Otto und Dieter Leicht. *Der lange Marsch des Willy Brandt. Ein Porträt des deutschen Bundeskanzlers*. Tübingen-Basel 1970
- Boréus, Kristina. *Högervåg. Nyliberalism och kampen om språket i svensk offentlig debatt 1969-1989*. Tiden. Stockholm 1994
- Borkowski, Dieter. *Erich Honecker. Statthalter Moskaus oder deutscher Patriot? Eine Biographie*. C. Bertelsmann. München 1987
- Bracher, Karl Dietrich. *Europa in der Krise. Innengeschichte und Welt-Politik seit 1917*. Propyläen. Frankfurt am Main-Berlin-Wien 1979
- Bracher, Karl Dietrich – Jäger, Wolfgang – Link, Werner. *Republik im Wandel 1969-1974. Die Ära Brandt. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Band 5-I*. DVA. Stuttgart 1986
- Braunmühl, Claudia von. *Kalter Krieg und friedliche Koexistenz. Die Aussen-Politik der SPD in der Grossen Koalition*. edition suhrkamp 625. Frankfurt am Main 1973
- Braunthal, Gerhard. "Willy Brandt: Politician and Statesman". I Feit 1978, ss 183-266
- Braunthal, Gerard. *The West German Social Democrats, 1969-1982. Profile of a Party in Power*. Westview Press. Boulder 1983

- Brecht, Arnold. *Political Theory. The Foundations of Twentieth-Century Political Thought*. Princeton. New Jersey 1969
- Bremer, Jörg. *Die sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands (SAP). Untergrund und Exil 1933-1945*. Campus Verlag. Frankfurt-New York 1978
- Brodin, Katarina. *Finlands utrikespolitiska doktrin. En innehållsanalys av Paasikivis och Kekkonens utrikespolitiska uttalanden åren 1944-1968*. Läromedelsförlaget. Stockholm 1971
- Bryder, Tom. "Methodological Problems of Actor-Reliability in Policy Predictions on the Basis of Personal Data". I Hedman 1979, ss 47-60
- Bryder, Tom. *A Preface to the Psychological Study of Political Leaders*. Meddelanden från Ekonomisk-Statsvetenskapliga Fakulteten vid Åbo Akademi. Serie A:177. Åbo 1982
- Bryder, Tom. *Innehållsanalys som idé och metod*. Meddelanden från stiftelsen för Åbo Akademi. Åbo 1985
- Bryder, Tom. *Machiavelli and Modern Political Analysis*. Forlaget Politiske Studier. Köbenhavn 1990
- Calleo, David. *The German Problem Reconsidered. Germany and the World Order, 1870 to the Present*. Cambridge University Press. Cambridge-London-New York-Melbourne 1978
- Carr, Jonathan. *Helmut Schmidt*. Knaur 2354. München 1987
- Carr, William. "German Social Democracy since 1945." I Fletcher 1987, ss 193-203
- Cassirer, Peter. *Stilistik & stilanalys*. Biblioteksförlaget. Malmö 1986
- Cate, Curtis. *Riss durch Berlin. Der 13 August 1961*. Albrecht Knaus. Hamburg 1980
- Catudal, Honoré M. "Exclaves." I *Cahiers de Geographie de Quebec*, vol 18, no 43, avril 1974, ss 107-135
- Catudal, Honoré M. Jr. *The Diplomacy of the Quadripartite Agreement on Berlin. A New Era in East-West Politics*. Political Studies Nr. 12. Berlin Verlag. Berlin 1978
- Catudal, Honoré M. Jr. (a) *A Balance Sheet of the Quadripartite Agreement on Berlin. Evaluation and Documentation*. Political Studies Nr. 13. Berlin Verlag. Berlin 1978
- Catudal, Honoré M. Jr. *Kennedy and the Berlin Wall Crisis. A Case Study in U.S. Decision Making*. Political Studies Nr. 17. Berlin Verlag. Berlin 1980
- Childs, David. *The GDR: Moscow's German Ally*. George Allen & Umwin. Boston Sydney 1983
- Clay, Lucius D. *Decision in Germany*. Doubleday & Company. New York 1950
- Copi, Irving M. *Introduction to Logic*. Macmillan. New York 1972
- Cornides, Wilhelm. *Die Weltmächte und Deutschland. Geschichte der jüngsten Vergangenheit 1945-1955*. Rainer Wunderlich Verlag. Tübingen 1957
- Craig, Gordon A. – George, Alexander L. *Force and Statecraft. Diplomatic Problems of Our Time*. Oxford University Press. New York-Oxford 1983
- Craig, Gordon A. *The Germans*. Penguin Books. Harmondsworth 1984

- Cramer, Dettmar. *Gefragt: Egon Bahr*. Dagmar Zirngibl-Verlag. Bornheim 1975
- Dalama, Alfons. *Hintergründe der Berlin-Krise*. Condor-Taschenbuch. Karlsruhe 1962
- Davison, W. Phillips. *The Berlin Blockade. A Study in Cold War Politics*. Reprint Edition 1980 (1958) by Arno Press. New York 1980
- DDR-Handbuch*. Wissenschaftliche Leitung: Peter Christian Ludz unter Mitwirkung von Johannes Kuppe. 2. Völlig Überarbeitete und erweiterte Auflage. Herausgegeben vom Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen. Verlag Wissenschaft und Politik. Köln 1979
- Dean, Jonathan. "The Quadripartite Agreement on Berlin in the Context of Past and Future East-West Relations." I Merritt-Merritt 1985, ss 79-85
- Dean, Jonathan. "Berlin in a Divided Germany: An Evolving International Regime." I George-Farley-Dallin 1988, ss 83-105
- DePorte, A. W. *Europe between the Superpowers. The Enduring Balance*. Yale University Press. New Haven and London 1979
- Dippel, Carsten. "Die Mauer und der kalte Krieg." I *Deutschland Archiv* 5/2001 ss 853-856
- Dollinger, Hans. *Willy! Willy! Der Weg des Menschen und Politikers Willy Brandt. Eine biographische Dokumentation*. Heyne. München 1970
- Donner, Jörn. *Rapport från Berlin*. Wahlström och Widstrand. Stockholm 1966
- Drath, Viola Herms. *Willy Brandt. Prisoner of His Past*. Chilton Book Company. Radnor 1975
- Drechsler, Hanno. *Die Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands (SAPD). Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung am Ende der Weimarer Republik*. Verlag Anton Hain. Mesenheim am Glan 1965
- Drummond, Gordon D. *The German Social Democrats in Opposition, 1949-1960*. University Of Oklahoma Press. Norman 1982
- Dulles, Eleanor Lansing. *Berlin und die Amerikaner*. Verlag Wissenschaft und Politik. Köln 1967
- Dulles, Eleanor Lansing. *The Wall: A Tragedy in Three Acts*. Studies in International Affairs No. 9. University of South Carolina Press. Columbia 1972
- Dönhoff, Marion Gräfin. *Von Gestern nach Übermorgen. Zur Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*. dtv Zeitgeschichte 10316. München 1986
- Dönhoff, Marion Gräfin. *Weit ist der Weg nach Osten. Berichte und Betrachtungen aus fünf Jahrzehnten*. Erweiterte Ausgabe. dtv 10971. München 1988
- Ehmke, Horst – Koppe, Karlheinz – Wehner, Herbert. (Hrsg.) *Zwanzig Jahre Ostpolitik. Bilanz und Perspektiven*. Verlag Neue Gesellschaft. Bonn 1986
- Ehnmark, Anders. *Maktens hemligheter. En essä om Machiavelli*. Norstedts. Malmö 1986
- Ehnmark, Anders. *Slottet. En essä om Alexis de Tocqueville*. Norstedts. Malmö 1990
- Eisenhower, David. *Eisenhower: At War, 1943-1945*. Random House. New York 1986
- Elgström, Ole. *Aktiv utrikespolitik. En jämförelse mellan svensk och dansk parlamentarisk utrikesdebatt 1962-1978*. Studentlitteratur. Lund 1982

- Eliasson, Jan intervjuas av Dag Sebastian Ahlander om svensk utrikespolitik och diplomati. I *Internationella Studier* nr 1 1988, ss 24-29
- Elmbrant, Björn. *Palme*. Författarförlaget Fischer & Rye. Borås 1989
- Elmbrant, Björn. *Fälldin*. Bokförlaget T. Fischer & Co. Borås 1991
- Elster, Jon. *Sour Grapes. Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge University Press. Cambridge 1983
- Engert, Jürgen. "Berlin between East and West: Lessons for a Confused World." I Merritt-Merritt 1985, ss 149-166
- Evers, Jan. *Att analysera argument*. Liber. Stockholm 1982
- Falkowski, Lawrence S. (ed). *Psychological Models in International Politics*. Westview Press. Boulder 1979
- Fallaci, Oriana. *Interview with History*. Liveright. New York 1976
- Feis, Herbert. *Churchill Roosevelt Stalin. The War They Waged and the Peace They Sought*. Princeton University Press. Princeton 1957
- Feis, Herbert. *Between War and Peace. The Potsdam Conference*. Princeton University Press. Princeton 1960
- Feit, Edward. *Governments and Leaders. An Approach to Comparative Politics*. Houghton Mifflin Copany. Boston 1978
- Fijalkowski, Jürgen. Peter Hauck, Axel Holst, Gerd-Heinrich Kemper, Alf Mintzel. *Berlin – Hauptstadtanspruch und Westintegration*. Westdeutscher Verlag. Köln und Opladen 1967
- Fletcher, Roger (Ed). *Bernstein to Brandt. A Short History of German Social Democracy*. Edward Arnold. London 1987
- Francisco, Ronald A. – Merritt, Richard L. (Ed). *Berlin between Two Worlds*. Westview Press. Boulder and London 1986
- Francisco, Ronald A. "Introduction: Divided Berlin in Postwar Politics." I Francisco-Merritt 1986, ss 1-26
- Franklin, William. "Zonal Boundaries and Access to Berlin." I *World Politics* vol 16, 1963, ss 1-31
- Franzén, Nils-Olof. *Hjalmar Branting och hans tid*. Bonniers. Kristianstad 1985
- Frederik, Hans. *Die Kandidaten*. München-Inning uå (1961)
- Fredriksson, Gunnar. *Det politiska språket*. BOC. Lund 1974
- Fries, Martin. "Inledning." I Axel Hägerström 1966, ss 7-33
- Friesen, Hans von. *Tyskland och stormakterna. Tysklandsfrågans utveckling efter det andra världskriget*. Tema. Rabén & Sjögren. Stockholm 1973
- Fritsch-Bournazel, Renata. *Die Sowjetunion und die deutsche Teilung*. Westdeutscher Verlag. Opladen 1979
- Fritsch-Bournazel, Renata. "Paris, Moscow and the Berlin Problem." I Francisco-Merritt 1986, ss 49-59
- Furberg, Mats. *Säga, förstå, tolka. Till yttrandets och textens problem*. Doxa 1982

- Gaddis, John Lewis. *The United States and the Origins of the Cold War 1941- 1947*. Columbia UP. New York 1972
- Galante, Pierre with Jack Miller. *The Berlin Wall*. Arthur Baker. London 1965
- Gatzke, Hans W. *Germany and the United Press. A "Special Relationship?"* Harvard University Press. Cambridge – London 1980
- Gerhardt, Gunther. *Das Krisenmanagement der Vereinigten Staaten während der Berliner Blockade (1948-1949). Intentionen, Strategien und Wirkungen*. Duncker & Humblot. Berlin 1984
- Geschichte der Aussenpolitik der Deutschen Demokratischen Republik*. Abriss. Dietz Verlag. Berlin 1968. Citeras Geschichte 1968
- Geschichte der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*. Abriss. Dietz Verlag. Berlin 1978. Citeras Geschichte 1978
- Geschichte der sowjetischen Aussenpolitik 1945-1976*. Staatsverlag der DDR. Berlin 1978. Citeras Geschichte 1978b
- Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin 1984. Citeras Geschichte 1984
- Geschichte der Aussenpolitik der DDR*. Abriss. Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin 1985. Citeras Geschichte 1985.
- George, Alexander L. "Quantitative and Qualitative Approaches to Content Analysis." I Pool 1959, ss 7-32
- George, Alexander L. "The Operationel Code: A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision Making." I *International Studies Quaterly*, vol 13, No 2, 1969
- George, Alexander L. *Propaganda Analysis. A Study of Inferences Made from Nazi Propaganda in World War II*. Reprint. Greenwood. Westport 1973
- George, Alexander L. – Smoke, Richard. *Deterrence in American Foreign Policy: Theory and Practice*. Columbia UP. New York 1974
- George, Alexander L. "The Causal Nexus between Cognitive Beliefs and Decision-Making Behaviour: The "Operational Code" Belief System." I Falkowski 1979, ss 95-123
- George, Alexander L. *Presidential Decision Making in Foreign Policy: The Effective Use of Information and Advice*. Westview Press. Boulder 1980
- George, Alexander L. (Ed). *Managing U.S.-Soviet Rivalry: Problems of Crisis Prevention*. Westview Press. Boulder 1983
- George, Alexander L. – Farley, Philip J. – Dallin, Alexander. (Ed). *U.S.-Soviet Security Cooperation. Achievments, Failures, Lessons*. Oxford University Press. Cambridge – London 1980
- George, Alexander L. and George, Juliette L. *Presidential Personality and Performance*. Westview Press. Boulder 1998
- Gerlach, Heribert. *Die Berlinpolitik der Kennedyadministration. Eine Fallstudie zum aussenpolitischen Verhalten der Kennedy-Regierung in der Berlinkrise 1961*. Haag-Herchen. Frankfurt-Main 1977

- Germer, Karl J. *Von Grotewohl bis Brandt. Ein dokumentarischer Bericht über die SPD in den ersten Nachkriegsjahren*. Verlag politisches Archiv. Augsburg 1974
- Giewerc, Izydor. *Regeringen och Vietnamfrågan*. Stencil Statsvetenskapliga Institutionen, Lunds Universitet 1976
- Glaser, Hermann. (Hrsg) *Die Mauer fiel, die Mauer steht. Ein deutsches Lesebuch 1989-1999*. dtv 1990. München 1999
- Gottlieb, Manuel. *The German Peace Settlement and the Berlin Crisis*. Paine-Whitman. New York 1960
- Gotto, Klaus. "Adenauers Deutschland- und Ostpolitik. 1954-1963." I Adenauer III 1974, ss 3-91
- Graber, Doris A. *Verbal Behaviour and Politics*. University of Illinois Press. Urbana 1976
- Graf, William David. *The German Left since 1945. Socialism and Social Democracy in the German Federal Republic*. The Oleander Press 1976
- Green, Philip. "Method and Substance in the Arms Debate." I *World Politics* 16, July 1964, ss 642-667
- Greenstein, Fred I. *Personality and Politics. Problems of Evidence, Inference, and Conceptualization*. W W Norton. New York 1975
- Greenstein, Fred I. "Foreword." I George & George 1998: ix-xii
- Grewe, Wilhelm G. Rückblenden. *Aufzeichnungen eines Augenzeugen deutscher Aussenpolitik von Adenauer bis Schmidt*. Propyläen Verlag. Frankfurt-Main-Berlin-Wien 1979
- Griffith, William E. *Ostpolitik der Bundesrepublik Deutschland*. Vorwort von Richard Löwenthal. Klett-Cotta. Stuttgart 1981
- Griffith, William E. *The Superpowers and Regional Tensions. The USSR the United States and Europe*. Lexington Books. Lexington-Toronto 1983
- Griffith, William E. "The United States and Berlin." I Francisco-Merritt 1986 ss 29-37
- Gross, Johannes. (Hrsg). *Macht und Moral. Willy Brandt zum 75. Geburtstag*. Propyläen. Frankfurt am Main 1989
- Grosser, Alfred. *Das Bündnis. Die westeuropäischen Länder und die USA seit dem Krieg*. Aus dem französischen von Felix Mager. Carl Hanser Verlag. München Wien 1978
- Grosser, Alfred. *Das Deutschland im Westen. Eine Bilanz nach 40 Jahren*. Carl Hanser Verlag. München-Wien 1986
- Grosser, Alfred. *Geschichte Deutschlands seit 1945. Eine Bilanz*. 13. Auflage. dtv 1007. München 1987
- Gustafsson, Kerstin. *Västtysklands officiella Utrikespolitiska doktrin. En analys av Brandts och Scheels uttalanden åren 1970-1971*. Forskningsrapport UI - 72 - 5. Stockholm 1972
- Gustafsson, Rune. *Syntes och design. Den intellektuelle politikern som konstnär*. Studentlitteratur. Lund 2001

- Guthman, Edwin O. – Shulman, Jeffrey. *Robert Kennedy In His Own Words. The Unpublished Recollections Of The Kennedy Years*. Bantam Press. London-New York-Toronto-Sydney-Aukland 1988
- Hacke, Christian. *Die Ära Nixon-Kissinger 1969-1974. Konservative Reform der Weltpolitik*. Klett-Cotta. Stuttgart 1983
- Hacke, Christian. *Von Kennedy bis Reagan. Grundzüge der amerikanischen Aussenpolitik 1960-1984*. Klett-Cotta. Stuttgart 1984
- Hacke, Christian. *Weltmacht wider Willen. Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland*. Klett-Cotta. Stuttgart 1988
- Hacker, Jens. *Die Rechtslage Berlins. Die Wandlungen in der sowjetischen Rechtsauffassung*. Herausgegeben vom Bundesministerium für gesamtdeutsche Fragen. Bonn und Berlin 1964
- Hacker, Jens. "Die aussenpolitische Resonanz des Berlin-Abkommens." I Zieger 1983, ss 217-252
- Haffner, Sebastian. *Anmerkungen zu Hitler*. Kindler. München 1978
- Haffner, Sebastian. *Von Bismarck zu Hitler*. Kindler. München 1987
- Haftendorn, Helga. *Sicherheit und Stabilität. Aussenbeziehungen der Bundesrepublik zwischen Ölkrise und NATO-Doppelbeschluss*. Geschichte der neuesten Zeit. dtv 4530. München 1986.
- Haftendorn, Helga. "Wurzeln der Ost- und Entspannungspolitik der Sozial-Liberalen Koalition." I Ehmke-Koppe-Wehner 1986, ss 17-28. (1986a)
- Haftendorn, Helga. *Sicherheit und Entspannung. Zur Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1955-1982*. 2. Auflage. Nomos Verlagsgesellschaft. Baden-Baden 1986b
- Hahn, Walter F. "West Germanys Ostpolitik: The Grand Design of Egon Bahr." I *Orbis* vol 16 No 4, Winter 1973, ss 859-879
- Halldén, Sören. *Behövs det förflutna? En bok om det gånfulla vardagslivet*. Liber Förlag. Stockholm 1983
- Halldén, Sören. *Nyffikenhetens redskap. En bok om kritiskt tänkande inom vetenskapen och utanför*. Studentlitteratur. Lund 1980
- Halliday, Fred. *The Making of the Second Cold War*. Verso. London 1984
- Hammer, Manfred – Abenstein, Edelgard – Danisch, Daniel – Deinert, Wolf – Diehl, Helmut – Pohl, Sieghard. (Hrsg.). *Das Mauerbuch. Texte und Bilder aus Deutschland von 1945 bis heute*. Oberbaumverlag. Berlin 1981
- Hanrieder, Wolfram F. *West German Foreign Policy 1949-1963. International Pressure and Domestic Response*. Stanford University Press. Stanford 1967
- Hanrieder, Wolfram F. *Fragmente der Macht. Die Aussenpolitik der Bundesrepublik*. R. Piper & Co. Verlag. München 1981
- Hanrieder, Wolfram F. (Ed). *Helmut Schmidt. Perspectives on Politics*. Westview Press. Boulder 1982
- Hanrieder, Wolfram F. "Introduction." I Hanrieder 1982, ss 1-12
- Hare, R.M. *The Language of Morals*. Oxford UP. London 1964

- Harpprecht, Klaus. Willy Brandt. *Porträt und Selbstporträt*. Kindler Verlag. München 1970
- Harpprecht, Klaus. Willy Brandt. I Sternberg 1985, ss 419–434
- Hassner, Pierre. "Soviet Policy in Western Europe: The East European Factor." I Terry 1984, ss 285–314
- Haupt, Michael. Die Berliner Mauer. *Vorgeschichte – Bau – Folgen. Literaturbericht und Bibliographie zum 20. Jahrestag des 13. August 1961 mit einem Geleitwort von Willy Brandt*. Bernard & Graefe Verlag München 1981
- Hedenius, Ingemar. *Om rätt och moral*. Wahlström & Widstrand. Stockholm 1965
- Hedman, Lowe. (red) *Utveckling av innehållsanalytisk metod*. Rapport från ett symposium 1979-03-14-1979-03-16 i Rättvik. Sociologiska Institutionen. Uppsala universitet 1979
- Hedquist, Rolf. *Emotivt språk. En studie i dagstidningars ledare*. Umeå UB. Umeå 1978
- Heidelmeyer, Wolfgang. *Grundbedingungen der Lage des Landes Berlin*. Berliner Forum nr 4 1969
- Helldén, Arne. *Ernst Wigforss. En idébiografi om socialdemokratis kultur- och samhälls-ideal*. Carlssons. Malmö 1990
- Heller, Deane and David. *The Berlin Wall*. Fredrick Muller. London 1964
- Hellevik, Ottar. *Forskningsmetode i sosiologi og statsvetenskap*. Universitetsforlaget. Oslo 1980
- Hellspong, Lennart – Söderberg, Barbro. *Grepp om språket*. Studentlitteratur. Lund 1976
- Hellström, Lennart. *Varför föll muren? Orsaker till och resultat av Tysklands återförening*. (manuskript) 2001
- Heradstveit, Daniel – Björge, Tore. *Politisk kommunikasjon: Introduksjon til semiotikk og retorikk*. Tano. Oslo 1987
- Herles, Helmut. *Machtverlust oder Das Ende der Ära Brandt*. Seewald Verlag. Stuttgart 1983
- Hermann, Charles F. – Kegley, Charles W. – Rosenau, James N. (Ed). *New Directions in the Study of Foreign Policy*. HarperCollins Academic London 1991
- Hermann, Margaret G. (Ed) with Thomas W Milburn. *A Psychological Examination of Political Leaders*. The Free Press. London 1977
- Hermann, Lutz. *Willy Brandt. Ein politisches Porträt*. EuroBuch Verlag. Freudenstadt 1969
- Hermerén, Göran. *Värdering och objektivitet*. Studentlitteratur. Lund 1972
- Herzfeld, Hans. "Die Spaltung Berlins 1948." I Berlin 1960, ss 42–54
- Herzfeld, Hans. *Berlin in der Weltpolitik 1945-1970. Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin*. Band 38. Walter de Gruyter. Berlin-New York 1973
- Heyen, Rolf (Hrsg) *Die Entkrampfung Berlins oder eine Stadt geht zur Tagesordnung über*. rororo aktuell. Rowohlt. Reinbek bei Hamburg 1972

- Hildebrandt, Reinhard. *Kampf um Weltmacht. Berlin als Brennpunkt des Ost-West-Konflikts*. Westdeutscher Verlag. Opladen 1987
- Hillenbrand, Martin J. (Hrsg) *Die Zukunft Berlins*. Ullstein. Frankfurt-Main-Berlin-Wien 1981
- Hillenbrand, Martin J. "Berlin: Politische Situation, Sicherheit und symbolische Bedeutung." I Hillenbrand 1981, ss 13-56
- Hillgruber, Andreas. *Deutsche Geschichte 1945-1982. Die "deutsche Frage" in der Welt-politik*. Vierte, erweiterte Auflage. Verlag W. Kohlhammer. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1983
- Hofmann, Gunter. *Willy Brandt – Porträt eines Aufklärers aus Deutschland*. Rowohlt. Reinbek bei Hamburg 1988
- Holsti, Ole R. *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. Addison-Wesley. Menlo Park 1969
- Holsti, Ole. "Foreign Policy Formation Viewed Cognitively." I Axelrod 1976 ss 18-54
 Holsti, Ole R. *The "Operational Code" as an approach to the Analysis of Belief Systems: Final Report to the National Science Foundation Grant No. SOC75-15368*. Stencil. Duke University 1977
- Honecker, Erich. *Aus Meinem Leben*. Dietz Verlag. Berlin 1981
- Hubatsch, Walther (Ed). *The German Question. A Documentary*. Herder Book Center. New York 1967
- Huldt, Bo – Misgeld, Klaus (Red). *Socialdemokratin och svensk utrikespolitik. Från Branting till Palme*. MH Publishing. Göteborg 1990
- Hübner, Emil – Rohlf, Horst-Hennek. *Jahrbuch der Bundesrepublik Deutschland 1988-1989*. Beck-dtv 3288. München 1988
- Hynd, John B. *Willy Brandt. A Pictorial Biography*. Lincolns-Praeger. London 1966
- Hägerström, Axel. *Socialfilosofiska uppsatser*. Bonniers. Stockholm 1966
- Iklé, Fred Charles. *How Nations Negotiate*. Klaus Reprint. Millwood. New York 1982
- Isaksson, Anders. *Per Albin. I-IV*. Wahlström & Widstrand. Stockholm 1985-2000
- Jacobsen, Hans-Adolf – Leptin, Gert – Scheuner, Ulrich – Schulz, Eberhard. (Hrsg). *Drei Jahrzehnte Aussenpolitik der DDR. Bestimmungsfaktoren, Instrumente, Aktionsfelder*. 2. Auflage. R. Oldenbourg Verlag. München Wien 1980
- Jaenecke, Heinrich. *Die deutsche Teilung. Von der Potsdamer Konferenz bis zum Grundvertrag*. Ullstein Buch Zeitgeschichte 33051. Frankfurt am Main-Berlin-Wien 1979
- Jacobson, Max. *Den finländska paradoxen. Linjer i Finlands utrikespolitik 1953-1965*. Norstedts. Stockholm 1982
- Jareborg, Nils. *Värderingar*. Norstedts. Lund 1975
- Jerlin, Yvonne. *Willy Brandt – Die Stockholmer Jahre 1940-1945*. Stencil – Seminararbeit am Deutschen Institut der Universität. Stockholm 1970
- Jerneck, Magnus. *Kritik som utrikespolitiskt medel. En studie av de amerikanska reaktionerna på den svenska Vietnamkritiken*. Dialogos. Malmö 1983

- Jerneck, Magnus. "Olof Palme – en internationell propagandist." I Huldt- Misgeld 1990, ss 121-140
- Jervis, Robert. *Perception and Misperception in International Politics*. Princeton University Press. New Jersey 1976
- Jervis, Robert – Lebow, Richard Ned – Stein, Janice Gross. *Psychology and Deterrence*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore 1985
- Jervis, Robert. "Introduction: Approach and Assumptions." I Jervis – Lebow – Stein 1985, ss 1-12
- Jervis, Robert. "Perceiving and Coping with Threat." I Jervis – Lebow – Stein 1985, ss 13-33
- Johannesson, Kurt. *Svensk retorik. Från Stockholms blodbad till Almedalen*. Norstedts. Malmö 1983
- Johansson, Leif. *Forskning om politik. En studie av doktorsavhandlingar i statskunskap 1890-1975*. Delrapport 6 inom UHÄ-projektet Forskarutbildningens resultat 1890-1975. Lund 1980
- Jäger, Wolfgang. "Die Innenpolitik der sozial-liberalen Koalition 1969-1974." I Bracher-Jäger-Link, ss 15-160
- Jönsson, Christer (Ed). *Cognitive Dynamics and International Politics*. Frances Pinter Publisher. London 1982
- Jönsson, Nine Christine – Lindblom, Paul. *Politik och kärlek. En bok om Gustav Möller och Else Kleen*. Tiden. Kristianstad 1987
- Kaplan, Robert D. *Warrior Politics. Why Leadership demands a pagan ethos*. Random House. New York 2002
- Karlsson, Sune. *Arvet efter Adenauer. Västtyskland i dag*. Rabén & Sjögren. Örebro 1963
- Kassman, Charles. *Arne Geijer och hans tid. 1910-1956*. Tiden. Eskilstuna 1989
- Kassman, Charles. *Arne Geijer och hans tid. 1957-1979*. Tiden. Kristianstad 1991
- Kegel, Gerhard. *Ein Vierteljahrhundert danach. Das Potsdamer Abkommen und was aus ihm geworden ist*. Staatsverlag der DDR. Berlin 1970
- Keiderling, Gerhard – Stulz, Percy. *Berlin 1945-1968. Zur Geschichte der Hauptstadt der DDR und der selbstständigen politischen Einheit Westberlin*. Dietz Verlag. Berlin 1970
- Keiderling, Gerhard. *Die Berliner Krise 1948-49. Zur imperialistischen Strategie des kalten Krieges gegen den Sozialismus und der Spaltung Deutschlands*. Das Europäische Buch. Westberlin 1982
- Keiderling, Gerhard. *Berlin 1945-1986. Geschichte der Hauptstadt der DDR*. Dietz Verlag. Berlin 1987
- Keithly, David M. *Breakthrough in the Ostpolitik. The Quadripartite Agreement*. Westview Press. Boulder-London 1986
- Kellerman, Barbara Louise. *Willy Brandt: Portrait of the Leader as Young Politician*. A Dissertation, Yale University. Authorized facsimile, University Microfilms International. May 1975

- Kellerman, Barbara. "Mentoring in Political Life: The Case of Willy Brandt." I *The American Political Science Review*, vol 72, No 2, June 1978 ss 422-433
- Kennan, George F. *Memoirs 1925-1950*. Little, Brown And Company. Boston-Toronto 1967
- Kennan, George F. *Memoirs 1950-1963*. Reprint. Pantheon Books. New York 1983
- Kennedy, John F. *Fredens strategi*. Tredje upplagan. Aldus-Bonniers. Stockholm 1966
- Kennedy, John F. *Glanz und Bürde. Mit allen von Präsident Kennedy in Deutschland gehaltenen Reden*. Herausgegeben von Allan Nevins. Vorwort von Präsident Johnson. Droemer Knaur. München-Zürich 1966
- Kennedy, Paul. *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500-2000*. Random House. New York 1987
- Kern, Erich. *Willy Brandt – Schein und Wirklichkeit. Eine Dokumentation*. Rosenheim 1973
- Kettlein, Rudolf. *Willy Brandt ruft die Welt. Ein dokumentarischer Bericht*. Arani Verlag. Berlin-Grunewald 1959
- Kewenig, Wilhelm A. *Entwicklungslinien des völker- und staatsrechtlichen Status von Berlin*. Walter de Gruyter. Berlin-New York 1984
- Khrushchev Remembers. The Last Testament*. Translated and Edited by Strobe Talbott. With a Foreword by Edward Crankshaw and an Introduction by Jerrold L. Schechter. André Deutsch. London 1974. Citeras Khrushchev 1974
- Kissinger, Henry A. *The Troubled Partnership. A Re-appraisal of the Atlantic Alliance*. Mc Graw-Hill Book Company. New York-London-Toronto 1965
- Kissinger, Henry. *The White House Years*. Weidenfeld and Nicholson and Michael Joseph. London 1979
- Kissinger, Henry. *Years of Upheaval*. Little, Brown and Company. Boston Toronto 1982
- Klassenkampf Tradition Sozialismus. Von den Anfängen der Geschichte des deutschen Volkes bis zur Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft in der Deutschen Demokratischen Republik*. Grundriss. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin 1974. Citeras Klassenkampf 1974
- Kleist, Peter. *Wer ist Willy Brandt? Eine Antwort in Selbstzeugnissen*. Hannover 1970
- Klotzbach, Kurt. *Der Weg zur Staatspartei. Programmatik, praktische Politik und Organisation der deutschen Sozialdemokratie 1945 bis 1965*. Verlag J.H.W. Dietz Nachf. Berlin-Bonn 1982
- Koch, Peter. *Willy Brandt. Eine politische Biographie*. Wissenschaftliche Mitarbeit Klaus Körner. Ullstein. Berlin – Frankfurt-Main 1988
- Konrad Adenauer und seine Zeit. Politik und Persönlichkeit des ersten Bundeskanzlers. Bd. 1: Beiträge von Weg- und Zeitgenossen*. Hrsg. v. Dieter Blumenwitz, Klaus Gotto, Hans Maier, Konrad Repgen u. Hans- Peter Schwarz. Stuttgart 1976. Citeras Konrad I.
- Konrad Adenauer und seine Zeit. Politik und Persönlichkeit des ersten Bundeskanzlers. Bd. 2: Beiträge der Wissenschaft*. Hrsg. v. Dieter Blumenwitz, Klaus Gotto, Hans Maier, Konrad Repgen u. Hans-Peter Schwarz. Stuttgart 1976. Citeras Konrad II

- Kratz, Anita. *Ingvar Carlsson. Erlanders siste pojke*. Bonnier Alba. Falun 1996
- Kreisky, Bruno. *Zwischen den Zeiten. Erinnerungen aus fünf Jahrzehnten*. Siedler. Berlin 1986
- Kreisky, Bruno. *Im Strom der Politik. Erfahrungen eines Europäers*. Siedler. Berlin 1988
- Kreutzer, Heinz. "West-Berlin – Stadt und Land." I Berlin 1960, ss 55-78
- Krippendorff, Klaus. *Content Analysis. An Introduction to its Methodology*. Sage Publications. Beverly Hills-London 1980
- Kroll, Hans. *Botschafter in Belgrad, Tokio und Moskau 1953-1962*. dtv 547. München 1969
- Krone, Heinrich. "Aufzeichnungen zur Deutschland- und Ostpolitik 1954-1969." I Adenauer III 1974, ss 134-201
- Kuper, Ernst. *Frieden durch Konfrontation und Kooperation. Die Einstellung von Gerhard Schröder und Willi Brandt zur Entspannungspolitik*. Sozialwissenschaftliche Studien Heft 14. Gustav Fischer Verlag. Stuttgart 1974
- Köhler, Henning. "Geschichtspolitik?" I *Merkur*, Heft 1, 41. Jahrgang, Januar 1987, ss 73-77
- Lager, Fritjof. *Berlinmuren*. BOC. Uddevalla 1968
- Lagerberg, Dagmar. *Kontext och funktion. Bidrag till innehållsanalysens teori och metod*. Uppsala 1975
- Larsson, Sven-Erik. *Bertil Ohlin. Ekonom och politiker*. Atlantis. Stockholm 1998
- Laqueur, Walter. *Tyskland idag. En personlig rapport*. Svenska Dagbladet. Borås 1987
- Lasswell, Harold D., Leites, Nathan and Associates. *Language of Politics. Studies in Quantitative Semantics*. George W. Stewart Publisher. New York 1949
- Lehmann, Hans Georg. *In Acht und Bann. Politische Emigration, NS- Ausbürgerung und Wiedergutmachung am Beispiel Willy Brandts*. Verlag CH Beck. München 1976
- Lehmann, Hans Georg. *Der Oder-Neisse-Konflikt*. Verlag C.H.Beck München 1979
- Lehmann, Hans Georg. "Helmut Schmidt: A Biographical Political Profile." I Hanrieder 1982, ss 227-236
- Lehmann, Hans Georg. *Chronik der Bundesrepublik Deutschland 1945-49 bis 1983*. C. H. Beck. München 1983
- Leites, Nathan. *The Operational Code of the Politburo*. McGraw-Hill Book Company. New York-Toronto-London 1951
- Levine, Robert A. *The Arms Debate*. Harvard UP. Cambridge 1963
- Lindskog, Lars. *Inga Thorsson. Sveriges radios förlag*. Stockholm 1991
- Lindlau, Dagobert (Hrsg). *Dieser Mann Brandt ... Gedanken über einen Politiker von 35 Wissenschaftlern, Künstlern und Schriftstellern*. Kindler. München 1972
- Link, Werner. "Aussen- und Deutschlandpolitik in der Ära Brandt 1969-1974." I Bracher-Jäger-Link 1986, ss 163-282
- Lippmann, Heinz. *Honecker and the New Politics of Europe*. The Macmillan Company New York 1972

- Little, Richard – Smith, Steve. (Ed) *Belief Systems and International Relations*. Basil Blackwell. Oxford 1988
- Lorenz, Einhart. *Willy Brandt in Norwegen. Die Jahre des Exils 1933 bis 1940*. Neuer Malik Verlag. Kiel 1989
- Loth, Wilfried. *Die Teilung der Welt. Geschichte des Kalten Krieges 1941-1955*. dtv 4012. München 1980
- Ludz, Peter C. *Die DDR zwischen Ost und West. Politische Analysen von 1961 bis 1976*. Verlag C.H. Beck. Becksche Schwarze Reihe, Band 154. 3. unveränderte Auflage. München 1977
- Lundquist, Lennart. *Means and goals of political decentralization*. Studentlitteratur. Malmö 1972
- Lundquist, Lennart. *The Party and the Masses. An interorganizational analysis of Lenin's Model for the Bolshevik Revolutionary Movement*. Almquist & Wiksell International. Stockholm 1982
- Lundquist, Lennart. "Aktörer och strukturer." I *Statsvetenskaplig Tidskrift* nr 1 1984, ss 1-22
- Lundquist, Lennart. "Ledarskapet och följarna." I *Statsvetenskaplig Tidskrift* nr 3 1989, ss 149-171
- Lyttkens, Lorenz. *Den disciplinerade människan. Om social kontroll och långsiktiga värderingsförskjutningar*. Liber. Stockholm 1985
- Löfgren, Svante. *Rapport Bonn*. Pan-Norstedts. Stockholm 1968
- Lönnroth, Erik. "Det biografiska synsättet." I *Historisk Tidskrift* nr 3 1986, ss 289-297
- Löwenthal, Richard – Schwarz, Hans-Peter (Hrsg). *Die zweite Republik. 25 Jahre Bundesrepublik Deutschland – eine Bilanz*. Seewald Verlag. Stuttgart 1974
- Löwenthal, Richard. "Vorwort." I Adomeit 1983 ss 11-15
- Löwenthal, Richard. "The German Question Transformed." I *Foreign Affairs* Vol. 63, No. 2. 1984, ss 303-315
- Löwenthal, Richard. "Geleitwort zur Neuauflage." I Aron 1986, ss 1-13
- Mahncke, Dieter. *Berlin im geteilten Deutschland*. Schriften des Forschungsinstitut der deutschen Gesellschaft für auswärtige Politik. Band 34. R. Oldenbourg Verlag. München 1973
- Mahncke, Dieter. "Das Berlin-problem." I Schwarz 1976, ss 657-664
- Mahncke, Dieter. "From the Wall to the Quadripartite Agreement: Some Underlying Trends." I Merritt-Merritt 1985, ss 98-104
- Malmberg, Bertil. *Språket och människan. Tankar om språk och språkforskning*. Aldus. Lund 1976
- Mammach, Klaus. *Widerstand 1933-1939. Geschichte der deutschen anti-faschistischen Widerstandsbewegung im Inland und in der Emigration*. Pahl-Rugenstein. Kleine Bibliothek 316. Berlin 1984
- Mammach, Klaus. *Widerstand 1939-1945. Geschichte der deutschen anti-faschistischen Widerstandsbewegung im Inland und in der Emigration*. Pahl-Rugenstein. Kleine Bibliothek 417. Berlin 1987

- Mampel, Siegfried. *Der Sowjetsektor von Berlin. Eine Analyse seines äusseren und inneren Status*. Alfred Metzner Verlag, Frankfurt am Main-Berlin 1963
- Mampel, Siegfried – Thalheim, Karl C. *Die DDR – Partner oder Satellit der Sowjetunion?* Gesellschaft für Deutschlandforschung. Jahrbuch 1979. Politica Verlag. München 1980
- Mampel, Siegfried. "Der Status von Berlin (Ost)." I Zieger 1983, ss 121-146
- Mann, Golo. "Vorwort." I Willy Brandt 1972, ss 11-20
- Marc-Wogau, Konrad. *Logik – vetenskapsteori – argumentationsanalys*. Liber. Örebro 1968
- May, Ernest R. *"Lessons" of the Past. The Use and Misuse of History in American Foreign Policy*. Oxford University Press. New York 1973
- McAdams, James A. *East Germany and Detente. Building Authority after the Wall*. Cambridge University Press. London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney 1985
- McDermott, Geoffrey. *Berlin: Success of a Mission*. André Deutsch. London 1963
- McNamara, Robert S. *Katastrofen snubblande nära. Att övervinna första seklet av kärnvapen-åldern*. Bonniers. Kristianstad 1987
- McNeal, Robert H. *Stalin – Man and Ruler*. New York University Press. New York 1988
- Medvedev, Roy. *Khrushchev*. Anchor Press-Doubleday. Garden City-New York 1983
- Mee, Jr., Charles L. *The Marshall Plan. The Launching of the Pax Americana*. Simon And Schuster. New York 1984
- Mee, Charles L. *Die Potsdamer Konferenz 1945. Die Teilung der Beute*. Wilhelm Heyne Verlag. München 1985
- Meissner, Boris. "Die völkerrechtliche Beziehungen zwischen der DDR und der Sowjetunion auf dem Hintergrund der Bündnisverträge." I Mampel-Thalheim 1980, ss 143-185
- Merkel, Peter H. *German Foreign Policies, West & East. On the Threshold of a New European Era*. ABC-Clio. Santa Barbara-Oxford 1974
- Merseburger, Peter. *Willy Brandt 1913-1992. Visionär und Realist*. Deutsche Verlags-Anstalt. Stuttgart München 2002
- Merritt, Richard L. – Merritt, Anna J. *Living with the Wall. West Berlin, 1961-1985*. Duke University Press. 1985
- Merritt, Richard L. "A Transformed Crisis: The Berlin Wall." I Merritt-Merritt 1985, ss 3-36
- Merritt, Richard L. "Puzzling about the Wall." I Merritt-Merritt 1985, ss 42-53. Citeras Merritt 1985a.
- Merten, Klaus. *Inhaltsanalyse. Einführung in Theorie, Methode und Praxis*. Westdeutscher Verlag. Opladen 1983
- Miller, Susanne. *Die SPD vor und nach Godesberg*. Verlag Neue Gesellschaft. 3. erweiterte Auflage. Bonn 1978

- Misgeld, Klaus. *Die "Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten" in Stockholm 1942-1945. Zur sozialistischen Friedensdiskussion während des zweiten Weltkrieges.* Studia Historica Upsaliensia 79. Almqvist & Wiksell International. Uppsala 1976
- Misgeld, Klaus. *Sozialdemokratie und Aussenpolitik in Schweden. Sozialistische Internationale, Europapolitik und die Deutschlandpolitik 1945-1955.* Campus. Frankfurt-New York 1984
- Moraw, Frank. *Die Parole der "Einheit" und die Sozialdemokratie. Zur parteiorganisatorischen und gesellschaftspolitischen Orientierung der SPD in der Periode der Illegalität und in der ersten Phase der Nachkriegszeit 1933-1948.* Schriftenreihe des Forschungsinstituts der Friedrich-Ebert-Stiftung. Band 94. Verlag Neue Gesellschaft. Bonn-Bad Godesberg 1973
- Moreton, Edwina N. *East Germany and the Warsaw Alliance: The Politics of Detente.* Westview Press. Boulder 1978
- Moreton, Edwina (Ed). *Germany between East and West.* Cambridge University Press. London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney 1987
- Morris, Eric. *Blockade. Berlin and the Cold War.* Hamish Hamilton. London 1973
- Mortensen, Claire. ... *da war auch ein Mädchen.* München-Inning uå (1961)
- Murphy, Robert. *Diplomat among Warriors.* Collins. London 1964
- Müller, Konrad R. – Schreiber, Hermann. *Willy Brandt – Ein Essay.* Albrecht Knaus Verlag. Hamburg 1978
- Müssener, Helmut. *Exil in Schweden. Politische und kulturelle Emigration nach 1933.* Carl Hanser Verlag. München 1974
- Myrdal, Gunnar. *Objektivitetsproblemet i samhällsforskningen.* Rabén & Sjögren. Uddevalla 1968
- Möller, Yngve. *Östen Undén. En biografi.* Norstedts. Stockholm 1986
- Möller, Yngve. *Richard Sandler. Folkbildare Utrikesminister.* Norstedts. Södertälje 1990
- Möller, Yngve. *Per Edvin Sköld – humanist och samhällsbyggare.* Tiden Athena. Falun 1996
- Möller, Tommy. *Mellan ljusblå och mörkblå. Gunnar Heckscher som högerledare.* SNS Förlag. Stockholm 2004
- Naess, Arne. *Empirisk semantik.* Läromedelsförlagen. Stockholm 1971
- Nagel, Ernest. *The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation.* Routledge & Kegan Paul. London 1961
- Nauber, Horst. *Das Parlament von Berlin. Struktur und Arbeitsweise des Abgeordnetenhauses von Berlin.* Landeszentrale für politische Bildungsarbeit. Berlin 1975
- Nawrocki, Joachim. *Brennpunkt Berlin. Politische und wirtschaftliche Realitäten.* Verlag Wissenschaft und Politik. Köln 1971
- Nelson, Daniel J. *Wartime Origins of the Berlin Dilemma.* The University of Alabama Press. Alabama 1978
- Neustadt, Richard E. – May, Ernest R. *Thinking in Time. The Uses of History for Decision-Makers.* The Free Press. New York 1986

- Niklasson, Tomas. "Ljusare än verkligheten" – Olof Palmes tredjevärlden-doktrin. Stencil Statsvetenskapliga Institutionen, Lunds Universitet 1988
- Nilsson, Ann-Sofie. *Political Uses of International Law*. Dialogos. Lund 1987
- Nilsson, Mats. *Bengt Westerberg*. Ekerlids Förlag. Stockholm 1995
- Nilsson, Torsten. *Lag eller näve*. Tidens förlag. Kristianstad 1980
- Ninkovich, Frank. *Germany and the United States. The Transformation of the German Question since 1945*. Twayne Publishers. Boston 1988
- Nixon, Richard. *Memoiren*. Ellenberg Verlag. Köln 1978
- Noack, Paul. *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland*. Zweite, überarbeitete und erweiterte Auflage. Verlag W. Kohlhammer. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1981
- Nogee, Joseph – Donaldson, Robert H. *Soviet Foreign Policy since World War II*. Pergamon Press. New York-Oxford-Toronto-Sydney-Paris-Frankfurt 1981
- Nohrstedt, Stig Arne. *Tredje världen i nyheterna: en fallstudie av tretton utländska tidningars rapportering från inbördeskriget i Nigeria 1967-1970*. Almquist & Wiksell International. Uppsala 1986
- Nolte, Ernst. *Deutschland und der Kalte Krieg*. Zweite, neu bearbeitete Auflage. Klett-Cotta. Stuttgart 1985
- Nordberg, Bengt. *Recensenter och läsare. Stil- och ordstudier i några lyrikrecensioner*. Studentlitteratur. Lund 1968
- Nowell-Smith, P.H. *Ethics. A Study of the Words and Concepts That We Use for Answering Practical Questions, Making Decisions, Advising, Warning and Appraising*. Penguin Books. London 1954
- O'Donovan, Patrick. *A Man Called Willy Brandt. Willy Brandt Chancellor of West Germany Talks to Lord Chalfont about His Life and Times*. Stencil. TV-program i BBC 1.12 1970
- Olander, Håkan. *Knut, den store lille mannen*. Hjalmarsson & Högberg. Stockholm 2004
- Oredsson, Sverker. "Argumentanalys, R. A. Levine och de svenska järnvägarna." I *Historisk Tidskrift* 1971, ss 363-380
- Paterson, William E. *The SPD and European Intergration*. Saxon House. Glasgow 1974
- Patton, Michael Quinn. *Qualitative Evaluation Methods*. Sage Publications. Beverly Hills-London 1980
- Penkovskiy, Oleg. *The Penkovskiy Papers*. Ballantine Books. New York 1982
- Petschull, Jürgen. *August 1961. Zwölf Tage Zwischen Krieg Und Frieden*. Ein Sternbuch. Verlag Gruner & Jahr Ag. Hamburg 1981
- Pfetsch, Frank R. *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik 1949-1980*. Wilhelm Fink Verlag. München 1980
- Pfetsch, Frank R. *Einführung in die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Eine systematisch-theoretische Grundlegung*. Westdeutscher Verlag. Opladen 1981
- Phillips, Ann L. *Soviet Policy toward East Germany Reconsidered. The Postwar Decade*. Greenwood Press. New York-Westport-London 1986

- Plock, Ernest D. *The Basic Treaty and the Evolution of East-West German Relations*. Westview Press. Boulder and London 1986
- Polak, Jiri. *Dependence Patterns in the Soviet Bloc. The Case of Romania and East Germany*. Studentlitteratur. Lund 1986
- Pool, Ithiel de Sola. *Trends in Content Analysis*. University of Illinois Press. Urbana 1959
- Prittie, Terence. *Willy Brandt. Biographie*. Goverts Krüger Stahlberg. Frankfurt am Main 1973
- Prowe, Diethelm. *Weltstadt in Krisen. Berlin 1949-1958*. Walter de Gruyter. Berlin-New York 1973
- Prowe, Diethelm. "Die Anfänge der Brandtschen Ostpolitik in Berlin 1961-1963. Eine Untersuchung zur Endphase des Kalten Krieges." I Benz-Graml 1976 ss 249-286
- Prowe, Diethelm. "Der Brief Kennedys an Brandt vom 18. August 1961. Eine zentrale Quelle zur Berliner Mauer und der Entstehung der Brandtschen Ostpolitik." I *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Heft 2, 1985, ss 373-383
- Pruitt, Dean G. – Snyder, Richard C. *Theory and Research on the Causes of War*. Prentice Hall. Englewood, Cliffs, N. J. 1974
- Raschke, Joakim. *Innerparteiliche Opposition. Die Linke in der Berliner SPD*. Hoffmann und Campe. Hamburg 1974
- Regnéll, Hans. "Om analys av värdeutsagor." I *Vetenskaps -Societeten i Lund. Årsbok* 1965. CWK Gleerup. Lund 1965
- Regnéll, Hans. *Semantik. Filosofiska och språkvetenskapliga grundfrågor inom betydelse-läran*. Läromedelsförlagen. Stockholm 1971
- Regnéll, Hans. *Att beskriva och förklara. Vad det kan innebära inom olika forskningsom-råden*. Doxa. Avesta 1982
- Righter, William. *Logic and Criticism*. Routledge and Kegan Paul. London 1963
- Reif, Hans. "Berlin – Brennpunkt deutschen Schicksals." I Berlin 1960, ss 131-142
- Reimann, Viktor. Bruno Kreisky. *Das Porträt eines Staatsmanns*. Verlag FritzMolden. Wien-München-Zürich 1972
- Rexin, Manfred. "Es geschah nicht erst am 13. August." I Hammer 1981, ss 65-81
- Riklin, Alois. *Das Berlinproblem. Historisch-politische völkerrechtliche Darstellung des Viermächtestatus*. Verlag Wissenschaft und Politik Köln 1964
- Rosen, Edgar R. "Die Berlin-Frage in amerikanischer Sicht." I Berlin 1960, ss 117-130
- Rothstein, Bo. "Aktör-Strukturansatsen: Ett metodologiskt dilemma." I *Statsvetenskaplig Tidskrift* nr 1 1988, ss 27-40
- Ruin, Olof. *Mellan samlingsregering och tvåpartisystem. Den svenska regeringsfrågan 1945-1960*. Bonniers. Stockholm 1968
- Ruin, Olof. *I välfärdsstatens tjänst. Tage Erlander 1946-1969*. Tiden. Stockholm 1986
- Ruin, Olof. "Att skriva om en central politiker. Tage Erlander 1946-1969." I *Arbetsar-historia*. Meddelanden från Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek nr 42-årg 11 – nr 2 1987 ss 25-28

- Rühle, Jürgen – Holzweissig, Gunter. *13. August 1961. Die Mauer von Berlin*. Edition Deutschland Archiv im Verlag Wissenschaft und Politik. Köln 1981
- Ryan, Cornelius. *Slutstriden. Slaget om Berlin 16 april – 2 maj 1945*. Bonniers. Stockholm 1968
- Ryding, Erik. *Påståenden och uppmaningar*. Doxa. Lund 1975
- Ryding, Erik. *Att luras utan att ljuga*. Doxa. Lund 1980
- Sannerstedt, Anders. *Fri konkurrens eller politisk styrning? 1963 års trafikpolitiska beslut – debatten om innehåll, tillämpning och effekter*. Studentlitteratur. Lund 1979
- Sandblom, Clas-Göran. *Ingemund. Cykelarbetaren som blev talman*. Förlaget Utsikten. Kriterionstad 1994
- Scheel, Klaus (Hrsg) *Die Befreiung Berlins 1945. Eine Dokumentation*. 2., Überarbeitete und erweiterte Auflage. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin 1985
- Schick, Jack M. *The Berlin Crisis 1958-1962*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia 1971
- Schiedermaier, Hartmut. "Die Tragweite der Feststellung in dem Berlin-Abkommen, dass die Westsektoren 'continue not to be a constituent part of the Federal Republic of Germany and not to be governed by it'." I Zieger 1983, ss 61-76
- Schlesinger, Jr. Arthur M. *A Thousand Days. John F. Kennedy in the White House*. Houghton Mifflin Company. Boston 1965
- Schmid, Carlo. *Erinnerungen*. Scherz. Bern-München-Wien 1980
- Schmid, Günther. *Entscheidung in Bonn. Die Entstehung der Ost- und Deutschlandpolitik 1969-1970*. Bibliothek Wissenschaft und Politik Band 21. Verlag Wissenschaft und Politik. Köln 1979
- Schmidt, Helmut. *Menschen und Mächte*. Siedler Verlag. Berlin 1987
- Schmitz, Kurt Thomas. *Deutsche Einheit und Europäische Integration. Der Sozialdemokratische Beitrag zur Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland unter besonderer Berücksichtigung des programmatischen Wandels einer Oppositionspartei*. Verlag Neue Gesellschaft. Bonn 1978
- Scholl, Heinz. *Willy Brandt – Mythos und Realität. Die authentische Geschichte eines Berufssozialisten*. Euskirchen 1973
- Scholz, Günther. *Herbert Wehner*. Econ Verlag. Düsseldorf-Wien 1986
- Schreiber, Hermann – Sven Simon. *Willy Brandt. Anatomie einer Veränderung*. Düsseldorf-Wien 1970
- Schröder, Dieter. *Die ausländischen Vertretungen in Berlin*. Nomos Verlags-Gesellschaft. Baden-Baden 1983
- Schröder, Karsten. *Egon Bahr*. Verlag Arthur Moewig. Gütersloh 1988
- Schrörs, Hans. *Was will Willy Brandt?* Essen 1961
- Schulz, Eberhard. "West Berlin-GRD Relations: A West German Perspective." I Francisco-Merritt 1986, ss 63-81
- Schulz, Klaus-Peter. *Berlin zwischen Freiheit und Diktatur*. Ernst Staneck Verlag. Berlin 1962

- Schulz, Klaus-Peter. *Auftakt zum Kalten Krieg. Der Freiheitskampf der SPD in Berlin 1945-46*. Colloquim Verlag, Berlin 1965
- Schütz, Klaus. "The Wall and West Berlins Development." I Merritt-Merritt 1985, ss 37-42
- Schwarz, Hans-Peter. (Hrsg) *Handbuch der deutschen Aussenpolitik*. R. Piper & Co. Verlag. München-Zürich 1976
- Schwarz, Hans-Peter. *Vom Reich zur Bundesrepublik. Deutschland im Widerstreit der aussenpolitischen Konzeptionen in den Jahren der Besatzungsherrschaft 1945-1949*. Klett-Cotta. 2. erweiterte Auflage. Stuttgart 1980
- Schwarz, Hans-Peter. *Die Ära Adenauer. Epochenwechsel 1957-1963. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland; Band 3*. DVA. Stuttgart 1983
- Schwarz, Hans-Peter (Hrsg) *Berlinkrise und Mauerbau. Rhöndorfer Gespräche Band 6*. Bouvier Verlag. Bonn 1985
- Schwarz, Hans-Peter. *Adenauer. Der Aufstieg: 1876-1952*. DVA. Stuttgart 1986
- Schwarz, Hans-Peter. *Adenauer. Der Staatsmann: 1952-1967*. DVA Stuttgart 1991
- Schwarz, Stephan. (red) *Kunskaps- och begreppsproblem i framtidsstudier*. FOA. Stockholm 1975
- Schwarz, Stephan. "Om råd och kritik i beslutsprocesser." I Schwarz (red), 1975, ss 185-216
- Schweitzer, Carl Christoph. (Hrsg) *Die deutsche Nation. Aussagen von Bismarck bis Honecker*. Dokumentation. Band 15. Verlag Wissenschaft und Politik. 2.Auflage. Köln 1979
- Schöllgen, Gregor. *Willy Brandt. Die Biographie*. Propyläen Verlag, Berlin-München 2001
- Seebacher-Brandt, Brigitte. *Ollenhauer: Biedermann und Patriot*. Vorwort von Ernst Nolte. Siedler. Berlin 1984
- Seebacher, Brigitte. *Willy Brandt*. Piper. München 2004
- Seidelmann, Reimund. *Die Entspannungspolitik der Bundesrepublik Deutschland Entstehungsursachen, Konzepte und Perspektiven*. Campus Forschung Band 266. Campus Verlag. Frankfurt-New York 1982
- Shapiro, Michael J. *Language and Political Understanding. The Politics of Discursive Practices*. Yale University Press. New Haven and London 1984
- Shapiro, Michael J. (Ed). (a). *Language and Politics*. Basil Blackwell. London 1984
- Shell, Kurt L. "Berlin and the German Problem." I *World Politics* vol 16, 1963, ss 137-146
- Shell, Kurt L. *Bedrohung und Bewährung. Führung und Bevölkerung in der Berlin-Krise*. Westdeutscher Verlag. Köln-Opladen 1965
- Shevchenko, Arkady N. *Breaking with Moscow*. Alfred A. Knopf. New York 1985
- Shlaim, Avi. *The United States and the Berlin Blockade, 1948-1949. A Study in Crisis Decision-Making*. University of California Press. Berkely-Los Angeles-London 1983
- Siegerist, Joachim. *Willy Brandt – das Ende einer Legende*. Verlag Moritz Deter GmbH. Bremen 1988

- Simmons, Michael. *Berlin – Dispossessed City*. Hamish Hamilton. London 1988
- Simonsson, Tord. *Kyrkomötet argumenterar. Kritisk analys av argumenttyper i diskussionerna vid 1957 och 1958 års kyrkomöten om "Kvinnans behörighet till prästerlig tjänst"*. CWK Gleerup. Lund 1963
- Sjögren, Per. *Walter Ulbricht*. Forsbergs. Malmö 1966
- Sjögren, Per. *Välstånd och stöveltramp. Västtyskland från Adenauer till Brandt*. Bonniers. Stockholm 1970
- Skrzypczak, Henry. "Recension av Willy Brandts bok 'Die Partei der Freiheit'" Bonn 1974. I *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz* nr 4 1974, ss 512-516
- Slusser, Robert M. *The Berlin Crisis of 1961. Soviet-American Relations and the Struggle for Power in the Kremlin, June-November 1961*. The John Hopkins University Press. Baltimore and London 1973
- Smith, Jean E. *Der Weg ins Dilemma. Preisgabe und Verteidigung der Stadt Berlin*. Propyläen Verlag. Berlin 1965
- Smith, Jean Edward. *Germany beyond the Wall. People, Politics and Prosperity*. Little, Brown and Company. Boston-Toronto 1969
- Snyder, Glenn H. – Diesing, Paul. *Conflict among Nations. Bargaining, Decision Making, and System Structure in International Crisis*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey 1977
- Snyder, Richard C. – Bruck, W. H. – Sapin, Burton. *Foreign Policy Decision - Making*. The Free Press. New York 1962
- Soell, Hartmut. *Fritz Erler Eine Politische Biographie*. Internationale Bibliothek Band 100-101. Verlag Dietz. Berlin-Bonn-Bad Godesberg 1976
- Sonthheimer, Kurt. *The Government and Politics of West Germany*. Hutchinson University Library. London 1972
- Sorensen, Theodore C. *Kennedy*. Harper & Row. New York 1965
- Speier, Hans. *Die Bedrohung Berlins. Eine Analyse der Berlin-Krise von 1958 bis heute*. Kiepenheuer & Witsch. Köln-Berlin 1961
- Spittmann, Ilse – Fricke, Karl Wilhelm. *17. Juni 1953. Arbeiteraufstand in der DDR*. Edition Deutschland Archiv. Köln 1982
- Stammer, Otto. "Die Lage Berlins als soziologisch-politisches Problem." I Berlin 1960, ss 79-86
- Staritz, Dietrich. (Hrsg) *Das Parteiensystem der Bundesrepublik. Geschichte -Entstehung – Entwicklung. Eine Einführung*. Leske Verlag – Budrich. UTB 577. Opladen 1976
- Staritz, Dieter. *Die Gründung der DDR. Von der sowjetischen Besatzungsherrschaft zum sozialistischen Staat. Deutsche Geschichte der neuesten Zeit vom 19. Jahrhundert bis zum Gegenwart*. dtv 4524. München 1984
- Staritz, Dietrich. *Geschichte der DDR. 1949-1985*. edition suhrkamp 1260. Neue Folge Band 260. Frankfurt am Main 1985
- Steiniger, Peter A. *Westberlin. Ein Handbuch zur Westberlinfrage*. Kongress Verlag. Berlin 1959

- Stenelo, Lars-Göran. *The International Critic*. Studentlitteratur. Lund 1984
- Stent, Angela. *Wandel durch Handel? Die politisch-wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Sowjetunion*. Bibliothek Wissenschaft und Politik Band 27. Verlag Wissenschaft und Politik. Köln 1983
- Stent, Angela E. "Soviet Policy toward the German Democratic Republic." I Terry 1984, ss 33-60
- Stern, Carola. *Ulbricht. Eine politische Biographie*. ein Ullstein Buch. Verlag Ullstein. Frankfurt-Main-Berlin 1966
- Stern, Carola. *Willy Brandt in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Rowohlt. Reinbek bei Hamburg 1975
- Stern, Fritz. *Dreams and Delusions. The Drama of German History*. Alfred A. Knopf. New York 1987
- Sternburg, Wilhelm von. (Hrsg) *Die deutschen Kanzler: von Bismarck bis Schmidt*. Athenäum. Königstein-Ts. 1985
- Stevenson, Charles L. *Ethics and Language*. Yale UP. London 1944
- Stevenson, Charles L. *Facts and Values. Studies in Ethical Analysis*. Yale UP. London 1963
- Strauss, Franz Josef. *Die Erinnerungen*. Siedler. Berlin 1989
- Struve, Günter. *Kampf um die Mehrheit*. Verlag Wissenschaft und Politik. Köln 1971
- Stützle, Walther. *Kennedy und Adenauer in der Berlin-Krise 1961-1962*. Verlag Neue Gesellschaft. Bonn-Bad Godesberg 1973
- Svegfors, Mats. *Desinformation i små steg*. Rapport nr 2 från Näringslivets Mediatinstitut. Stockholm 1991
- Sydow, Björn von. *Kan vi lita på politikerna? Offentlig och intern politik i socialdemokratins ledning 1955-1960*. Tiden. Stockholm 1978
- Szende, Stefan. *Mellan våld och tolerans. Minnen*. Med företal av Willy Brandt. Tidens förlag. Stockholm 1975
- Söderfeldt, Björn. *Statsvetenskapliga metoder*. Almqvist & Wiksell. Uppsala 1972
- Tanter, Raymond. *Modelling and Managing International Conflicts. The Berlin Crisis*. Sage Publications. Beverly Hills-London 1974
- Terry, Sarah Meiklejohn (Ed). *Soviet Policy in Eastern Europe*. Yale University Press. New Haven and London 1984
- Thomas, Hugh. *Armed Truce. The Beginnings of the Cold War 1945-1946*. Atheneum. New York 1987
- Tuchman, Barbara W. *The March of the Folly. From Troy to Vietnam*. Alfred A. Knopf. New York 1984
- Turner, Jr., Henry Ashby. *The Two Germanies since 1945*. Yale University Press. New Haven and London 1987
- Tusa, Ann & John. *The Berlin Blockade*. Hodder & Stoughton. London 1988
- Uhlitz, Otto. "Der Viermächtestatus und die staatsrechtliche Stellung Berlins". I *Journalismus* Band 2. Düsseldorf 1961, ss 47-69

- Uhlitz, Otto. *Erst Selbstbesinnung – dann Selbstbestimmung*. Stencil. Berlin-(West). 1962
- Uhlitz, Otto. "Völkerrecht und Aussenpolitik – Viermächtestatus und Berlin-Politik." I *Die Öffentliche Verwaltung* nr 15-16 1968, ss 1-9
- Ulam, Adam B. *Expansion And Coexistence. The History of Soviet Foreign Policy, 1917-1967*. Frederick A. Praeger. New York-Washington 1968
- Ulam, Adam B. *Dangerous Relations. The Soviet Union in World Politics, 1972-1982*. Oxford University Press. New York – Oxford 1983
- Vedung, Evert. *Unionsdebatten 1905. En jämförelse mellan argumenteringen i Sverige och Norge*. Almqvist & Wiksell. Kristianstad 1971
- Vedung, Evert. *Det rationella politiska samtalet. Hur politiska budskap tolkas, ordnas och prövas*. Aldus. Stockholm 1977
- Vedung, Evert. *Political Reasoning*. Sage Publications. London 1982
- Vernersson, Folke. *Diskussionen om landstingens faktiska kompetens. En innehållsanalytisk studie av tre huvudmannaskapsfrågor*. CWK Gleerup. Lund 1970
- Vinterhed, Kerstin. *Kärlek i tjugonde seklet – en biografi över Alva och Gunnar Myrdal*. Atlas. Stockholm 2003
- Vogelsang, Thilo. *Das geteilte Deutschland*. 10. Auflage. dtv 4011. München 1980
- Vosske, Heinz. *Walter Ulbricht. Biographischer Abriss*. Dietz Verlag. Berlin 1983
- Was hält die Welt von Willy Brandt? Aussagen internationaler Publizisten und bedeutender Politiker des In- und Auslandes*. Vorwort von Conrad Ahlers. Hoffmann und Campe. Hamburg 1972 (citeras Ahlers 1972)
- Wagner, Wolfgang. "Die sowjetische Drohung mit dem Separatvertrag." I *Europa-Archiv* nr 20 1962, ss 693-702
- Walker, Stephen G. "Role Theory and the Origins of Foreign Policy." I Hermann 1991, ss 269-284.
- Weber, Hermann: *Geschichte der DDR*. DTV 4430. München 1985
- Westerståhl, Jörgen. *Att studera politik. En introduktion*. Tiden. Stockholm 1970
- Wettig, Gerhard. *Die Sowjetunion, die DDR und die Deutschland-Frage 1965-1976. Einvernehmen und Konflikt im sozialistischen Lager*. Verlag Bonn Aktuell. Stuttgart 1977
- Wettig, Gerhard. *Das Vier-Mächte-Abkommen in der Bewährungsprobe. Berlin im Spannungsfeld von Ost und West*. Berlin Verlag. Berlin 1981
- Wettig, Gerhard. *Konflikt und Kooperation zwischen Ost und West. Entspannung in Theorie und Praxis. Aussen- und sicherheitspolitische Analyse*. Osang. Bonn 1981a
- Wetzlaugk, Udo. *Berlin und die deutsche Frage*. Bibliothek Wissenschaft und Politik Band 36. Verlag Wissenschaft und Politik. Köln 1985
- Whetten, Lawrence L. *Germany East and West. Conflicts, Collaboration, and Confrontation*. New York University Press. New York-London 1980
- Windelen, Heinrich. *SOS für Europa*. Zweite Auflage. Seewald Verlag. Stuttgart 1972
- Windsor, Philip. *City on Leave. A History of Berlin 1945-1962*. Chatto Windus. London 1963

- Wittgenstein, Ludwig. *Filosofiska undersökningar*. Bonniers. Stockholm 1978
- Wittmann, Fritz (Hrsg). *Wer ist Willy Brandt? Wer ist Herbert Wehner?* München 1960
- Wolf, Curt. *Willy Brandt. Mann ohne Kompass*. Recklinghausen 1961
- Wright, G.H. von. *Logik, filosofi och språk*. Aldus. Lund 1965
- Wright, G.H. von. *Vetenskapen och förnuftet*. Bonniers. Borgå 1987
- Wulf, Helmut. "Probleme des Transitverkehrs von und nach Berlin (West)." I Zieger 1983, ss 149-162
- Wysozki, V. *Westberlin. Das Europäische Buch*. Moskau 1974
- Wyden, Peter. *Wall. The Inside Story of Divided Berlin*. Simon and Schuster. New York London Toronto Sydney Tokyo 1989
- Zieger, Gottfried. (Hrsg) *Zehn Jahre Berlin-Abkommen 1971-1981. Versuch einer Bilanz*. Symposium 15-16. Oktober 1981. Carl Heymanns Verlag. Köln-Berlin-Bonn-München 1983
- Zivier, Ernst R. *Der Rechtsstatus des Landes Berlin. Eine Untersuchung nach dem Viernächteabkommen vom 3. September 1971*. Dritte, stark überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin Verlag. Berlin 1977
- Zolling, Hermann-Bahnsen, Uwe. *Kalter Winter im August. Die Berlin-Krise 1961-63. Ihre Hintergründe und Folgen*. Gerhard Stalling Verlag. Oldenbourg und Hamburg 1967
- Zündorf, Benno. *Die Ostverträge. Die Verträge von Moskau, Warschau, Prag, das Berlin-Abkommen und die Verträge mit der DDR*. Verlag C.H.Beck. München 1979
- Yergin, Daniel. *Shattered Peace. The Origins of the Cold War and the National Security State*. Houghton Mifflin Company. Boston 1977
- Åsard, Erik. "Politikens talekonst förfaller." I *Tvärsnitt*, nr 1 1990, ss 2-9
- Åsling, Nils G. *Gunnar Hedlund – politikern och industrimannen*. Ekerlids Förlag. Stockholm 1999
- Östergren, Bertil. *Vem är Olof Palme?: ett politiskt porträtt*. Timbro. Stockholm 1984

Lund Political Studies

1. Ruin, Olof, *Kooperativa förbundet 1899–1929. En organisationsstudie*. Stockholm: Rabén & Sjögren 1960.
2. Vallinder, Torbjörn, *I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886–1900*. Stockholm: Natur & Kultur 1962.
3. Petersson, Hans F., *Power and International Order. An Analytical Study of Four Schools of Thought and Their Approaches to the War, the Peace and the Postwar System 1914–1919*. Lund: Gleerups 1964.
4. Westerhult, Bo, *Kronofogde, häradskrivare, länsman. Den svenska fögderiförvaltningen 1810–1917*. Lund: Gleerups 1965.
5. Wieslander, Hans, *I nedrustningens tecken. Intressen och aktiviteter kring försvarsfrågan 1918–1925*. Lund: Gleerups 1966.
6. Söderberg, Olof, *Motororganisationerna i Sverige. Bakgrund, grupperingar, aktiviteter*. Stockholm: Rabén & Sjögren 1966.
7. Sjöblom, Gunnar, *Party Strategies in a Multiparty System*. Lund: Studentlitteratur 1968.
8. Hydén, Göran, TANU Yajenga Nchi. *Political Development in Rural Tanzania*. Lund: Uniskol 1968.
9. Lindeberg, Sven-Ola, *Nödhyjälp och samhällsneutralitet. Svensk arbetslöshetspolitik 1920–1923*. Lund: Uniskol 1968.
10. Westerhult, Bo, *Underdåniga påtryckningar. Fögderitjänstemännens intressebevakning från 1800-talets början till år 1918*. Lund: Gleerups 1969.
11. Bergquist, Mats, *Sverige och EEC. En statsvetenskaplig studie av fyra åsiktsriktningars syn på svensk marknads-politik 1961–62*. Stockholm: Norstedt 1970.
12. Lundquist, Lennart, *Means and Goals of Political Decentralization*. Lund: Studentlitteratur 1972.
13. Bjurulf, Bo, *An Analysis of Some Aspects of the Voting Process*. Lund: Studentlitteratur 1972.
14. Stenelo, Lars-Göran, *Mediation in International Negotiations*. Lund: Studentlitteratur 1972.
15. Lindqvist, Stellan, *Linkages Between Domestic and Foreign Policy. The Record of Ghana 1957–1966*. Lund: 1974.
16. Bjurulf, Bo, *A Dynamic Analysis of Scandinavian Roll-Call Behavior. A Test of a Prediction Model on Ten Minority Situations in Three Countries*. Lund: Studentlitteratur 1974.
17. Hermerén, Henrik, *Regeringsbildningen i flerpartisystem*. Lund: Studentlitteratur 1975.
18. Johannesson, Conny, *Studier över Svenska metallindustriarbetareförbundets förhandlingsorganisation vid förbundsförhandlingar – med samordning*. Lund: Studentlitteratur 1975.
19. Peterson, Carl-Gunnar, *Ungdom och politik. En studie av Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund*. Stockholm: Frihets förlag 1975.

20. Bryder, Tom, *Power and Responsibility. Contending Approaches to Industrial Relations and Decision Making in Britain 1963–1971*. Lund: Gleerups 1975.
21. Jönsson, Christer, *The Soviet Union and the Test Ban: A Study in Soviet Negotiating Behavior*. Lund: Studentlitteratur 1975.
22. Kronvall, Kai, *Politisk masskommunikation i ett flerpartisystem. Sverige – en fallstudie*. Lund: Studentlitteratur 1975.
23. Liljequist, Gunnar, *Distribution av kommunal service*. Lund: Liber 1977.
24. Lartey, George W., *The Fourth Dimension*. Lund 1977.
25. Weston, David, *Realism, Language and Social Theories: Studies in the Relation of the Epistemology of Science and Politics*. Lund: Department of Political Science 1978.
26. Hagström, Bo, *1971 års länsförvaltningsreform: En utvärdering*. Lund: Studentlitteratur 1978.
27. Skogmar, Gunnar, *Atompolitik. Sambandet mellan militärt och civilt utnyttjande av atomenergin i amerikansk utrikespolitik 1945–1973*. Malmö: Stenvalls förlag 1979.
28. Sannerstedt, Anders, *Fri konkurrens eller politisk styrning? 1963 års trafikpolitiska beslut – debatten om innehåll, tillämpning och effekter*. Lund: Studentlitteratur 1979.
29. Lidén, Anders, *Security and Recognition. A Study of Change in Israel's Official Doctrine, 1967–1974*. Lund: Studentlitteratur 1979.
30. Magnusson, Håkan, *Kommunerna och den regionala planeringen. En analys av länsplaneringen och den fysiska riksplaneringen*. Lund: Studentlitteratur 1980.
31. Stenelo, Lars-Göran, *Foreign Policy Predictions*. Lund: Studentlitteratur 1980.
32. Lundell, Bengt (under medverkan av Tomas Bergström), *Kommunerna och MBL: MBL utan avtal*. Helsingborg 1981.
33. Norrving, Bengt, *Kommunerna och bostadsförsörjningen. En analys av bostadsbyggnads-planeringen*. Lund: Gleerups 1981.
34. Linderöth, Sven, *Från konkurrens till monopol. En studie av lokal politisk och ekonomisk journalistik*. Malmö: Dialogos 1981.
35. Forje, John, *The One and Indivisible Cameroon: Political Integration and Socio-economic Development in a Fragmented Society*. Lund: Department of Political Science 1981.
36. Adebo, Tarekegn, *Ideological Trends in the Political Thinking of the Developing Regions: The Case of Sub Saharan Africa*. Lund: Studentlitteratur 1982.
37. Elgström, Ole, *Aktiv utrikespolitik. En jämförelse mellan svensk och dansk utrikesdebatt 1962–1978*. Lund: Studentlitteratur 1982.
38. Lindkvist, Kent, *Program och parti: principprogram och partiideologi inom den kommunistiska rörelsen i Sverige 1917–1972*. Lund: Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia 1982.
39. Bergström, Tomas & Bengt Lundell, *Kommunerna och MBL: Från MBL till MBA*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1982.
40. Hörberg, Thomas, *Prediktion, osäkerhet och risk i internationella förhandlingar. En studie av svenskt förhandlingsbeteende vid förhandlingarna med Sovjetunionen 1940–41 om ett handelsavtal*. Lund: Studentlitteratur 1983.
41. Geraedts, Henry, *The People's Republic of China: Foreign Economic Relations and Technology Acquisition 1972–1981*. Lund: Research Policy Institute 1983.
42. Jerneck, Magnus, *Kritik som utrikespolitiskt medel. En studie av de amerikanska reaktionerna på den svenska Vietnamkritiken*. Lund: Dialogos 1983.

43. Stenelo, Lars-Göran, *The International Critic*. Lund: Studentlitteratur 1984.
44. Bergström, Tomas & Bengt Lundell, *Kommunerna och MBL: Lokalt medbestämmande*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1984.
45. Sjölin, Mats, *Kommunalpolitiken i massmediernas spegel. En studie av dagspressens och lokalradions bevakning av fem kommuner*. Lund: Dialogos 1985.
46. Albinsson, Per, *Skiftningar i blått. Förändringar inom Moderata Samlingspartiets riksorganisation 1960–1985*. Lund: Kommunfakta förlag 1986.
47. Jonsson, Rolf, *De okända förhandlingarna. Statens förhandlingsråd och regeringens MBL-förhandlingar*. Lund: Dialogos 1986.
48. Polak, Jiri, *Dependence Patterns in the Soviet Bloc. The Case of Romania and East Germany*. Lund: Studentlitteratur 1986.
49. Lundell, Bengt, *Kommunerna och MBL*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1986.
50. Rothstein, Bo, *Den socialdemokratiska staten. Reformen och förvaltning inom svensk arbetsmarknads- och skolpolitik*. Lund: Arkiv 1986.
51. Pierre, Jon, *Partikongresser och regeringspolitik. En studie av den socialdemokratiska partikongressens beslutsfattande och inflytande 1948–1978*. Lund: Kommunfakta förlag 1986.
52. Schmidt, Stephan, *Pionjärer, efterföljare och avvaktare. Innovationer och deras spridning bland de svenska primärkommunerna*. Lund: Kommunfakta förlag 1986.
53. Westerlund, Ulf, *Superpower Roles. A Comparative Analysis of United States and Soviet Foreign Policy*. Lund: Department of Political Science 1987.
54. Lundquist, Lennart, *Implementation Steering. An Actor-Structure Approach*. Lund/ Bickley, Bromley: Studentlitteratur/Chartwell-Bratt 1987.
55. Stenelo, Lars-Göran (red.), *Statsvetenskapens mångfald – Festskrift till Nils Stjernquist*. Lund: Lund University Press 1987.
56. Nilsson, Ann-Sofie, *Political Uses of International Law*. Lund: Dialogos 1987.
57. Bergström, Tomas, *Konkurrerande eller kompletterande demokrati? Om företagsdemokrati i de svenska kommunerna*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1988.
58. Lindell, Ulf, *Modern Multilateral Negotiation: The Consensus Rule and Its Implications in International Conferences*. Lund: Department of Political Science 1988.
59. Stenelo, Lars-Göran (red.), *Makten över den decentraliserade skolan*. Lund: Studentlitteratur 1988.
60. Lundquist, Lennart, *Byråkratisk etik*. Lund: Studentlitteratur 1988.
61. Petersson, Harry (red.), *Vem styr förändringar inom sjukvården – Politikerna eller de medicinska professionerna? En studie av sub-specialisering inom ortopedin*. Lund: Kommunfakta förlag 1989.
62. Jonsson, Rolf, *Fackligt inflytande och politisk demokrati. En analys av regeringens MBL-förhandlingar*. Lund: Kommunfakta förlag 1989.
63. Johannesson, Bengt, *Kommunal bostadspolitik. En studie i hinder och möjligheter*. Lund: Kommunfakta förlag 1989.
64. Aronsson, Torbjörn, *Konservatism och demokrati. En rekonstruktion av fem svenska högerledares styrelsedoktriner*. Stockholm: Norstedts 1990.
65. Petersson, Bo, *The Soviet Union and Peacetime Neutrality in Europe. A Study of Soviet Political Language*. Göteborg: MH Publishing 1990.
66. Lundquist, Lennart, *Förvaltning och demokrati*. Stockholm: Norstedts 1991.

67. Højelid, Stefan, *Sovjetbilden i nordisk press. Svenska, norska och finländska reaktioner på sovjetiskt agerande*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1991.
68. Jansson, Per, *Säkerhetspolitikens språk: Myt och metafor i svensk säkerhetspolitisk diskurs 1919–1939*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1991.
69. Johansson, Jörgen, *Offentligt och privat i regionalpolitiken*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1991.
70. Lundquist, Lennart, *Förvaltning, stat och samhälle*. Lund: Studentlitteratur 1992.
71. Håkansson, Anders, *Konsten att vinna ett val. En studie av fram- och tillbakagångar för socialdemokraterna i kommunalvalet 1988*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1992.
72. Ternblad, Klas, *Planering i norm och handling. Studier av en epok av landstingsplanering*. Lund: Wi 1992.
73. Persson, Stefan, *Dödlägen i internationella förhandlingar*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1992.
74. Sannerstedt, Anders, *Förhandlingar i riksdagen*. Lund: Lund University Press 1992.
75. Lundquist, Lennart, *Ämbetsman eller direktör? Förvaltningschefens roll i demokratin*. Stockholm: Norstedts 1993.
76. Gynnerstedt, Kerstin, *Etik i hemtjänst. En studie av förvaltnings- och professionsetik*. Lund: Studentlitteratur 1993.
77. Schartau, Mai-Brith, *The Public Sector Middle Manager: The Puppet who Pulls the Strings?* Lund: Wi 1993.
78. Sjölin, Mats, *Coalition Politics and Parliamentary Power*. Lund: Lund University Press 1993.
79. Stenelo, Lars-Göran & Norrving, Bengt (red.), *Lokal makt*. Lund: Lund University Press 1993.
80. Iwanaga, Kazuki, *Images, Decisions and Consequences in Japan's Foreign Policy*. Lund: Lund University Press 1993.
81. Tita-Ghebdinga, Legala, *African and O.A.U. Diplomacy on Dual Paradigms of Self-Determination 1945–1985*. Lund: Department of Political Science 1993.
82. Lundquist, Lennart, *Statsvetenskaplig förvaltningsanalys. Problem, trender och program*. Lund: Studentlitteratur 1994.
83. Blom, Agneta P., *Kommunalt chefskap – en studie om ansvar, ledarskap och demokrati*. Lund: Dialogos 1994.
84. Agevall, Lena, *Beslutsfattandets rutinisering*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1994.
85. Andersson, Jan A., *Nordiskt samarbete: aktörer, idéer och organisering 1919–1953*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1994.
86. Bengtsson, Hans, *Förskolereformen. En studie i implementering av svensk välfärds-politik 1985–1991*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1995.
87. Uhlin, Anders, *Democracy and Diffusion. Transnational Lesson-Drawing among Indonesian Pro-Democracy Actors*. Lund: Department of Political Science 1995.
88. Kinnvall, Catarina, *Cultural Diffusion and Political Learning. The Democratization of China*. Lund: Department of Political Science 1995.
89. Westlind, Dennis, *The Politics of Popular Identity*. Lund: Lund University Press 1996.
90. Stubbergaard, Ylva, *Stat, kris och demokrati. Lapporörelsens inflytande i Finland 1929–1932*. Lund: Arkiv 1996.
91. Sendabo, Teferi, *Foreign Aid and State Sovereignty: The Ethio-Swedish Aid Co-operation*. Lund: Department of Political Science 1996.
92. Mattson, Ingvar, *Förhandlingsparlamentarism. En jämförande studie av riksdagen och folketinget*. Lund: Lund University Press 1996.

93. Larsson, Per, *Regimförhandlingar på miljöområdet. En studie av förhandlingarna om LRTAP-konventionen*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen 1996.
94. Stenelo, Lars-Göran & Jerneck, Magnus, (red.), *The Bargaining Democracy*. Lund: Lund University Press 1996.
95. McKnight, Utz Lars, *Political Liberalism and the Politics of Race. Beyond Perfectionism and Culture*. Lund: Lund University Press 1996.
96. Steiner, Kristian, *Strategies for International Legitimacy*. Lund: Lund University Press 1996.
97. Lundquist, Lennart, *Fattigvårdsfolket. Ett nätverk i den sociala frågan 1900–1920*. Lund: Lund University Press 1997.
98. Andersson, Ronny, *Medborgarna, politikerna och sjukvården. En studie av attityder och demokrati*. Lund: Studentlitteratur 1997.
99. Kronsell, Annica, *Greening the EU: Power practices, resistances and agenda setting*. Lund: Lund University Press 1997.
100. Thunborg, Annika, *Public and Non-Profit Interaction: U.S. Assistance to Eastern European Media 1989–1995*. Lund: Lund University Press 1997.
101. Johansson, Karl Magnus, *Transnational Party Alliances: Analysing the Hard-Won Alliance Between Conservatives and Christian Democrats in the European Parliament*. Lund: Lund University Press 1997.
102. Badom, Ted Gogote, *Foreign Intervention in International Wars*. Lund: Department of Political Science 1997.
103. Söderholm, Peter, *Global Governance of AIDS: Partnerships with Civil Society*. Lund: Lund University Press 1997.
104. Lundquist, Lennart, *Demokratis väktare. Ämbetsmännen och vårt offentliga etos*. Lund: Studentlitteratur 1998.
105. Gustavsson, Jakob, *The Politics of Foreign Policy Change. Explaining the Swedish Reorientation on EC Membership*. Lund: Lund University Press 1998.
106. Hall, Patrik, *The Social Construction of Nationalism: Sweden as an Example*. Lund: Lund University Press 1998.
107. Sönne, Maria, *Administrative Reforms and the Quest for Foreign Investment in China – The Case of Shenzhen*. Lund: Lund University Press 1999.
108. Aggestam, Karin, *Reframing and Resolving Conflict. Israeli-Palestinian Negotiations 1988–1998*. Lund: Lund University Press 1999.
109. Tallberg, Jonas, *Making States Comply: The European Commission, the European Court of Justice, and the Enforcement of the Internal Market*. Lund: Department of Political Science 1999.
110. Hall, Martin, *Constructing Historical Realism: International Relations as Comparative History*. Lund: Department of Political Science 1999.
111. Spång, Mikael, *Justice and Society: Problems of Reformist Politics*. Lund: Department of Political Science 1999.
112. Svedberg, Erika, *The "Other" Recreated: A Relational Approach to East-West Negotiations*. Lund: Department of Political Science 2000.
113. Ericson, Magnus, *A Realist Stable Peace: Power, Threat and the Development of a Shared Norwegian-Swedish Democratic Security Identity 1905–1940*. Lund: Department of Political Science 2000.
114. Bengtsson, Rikard, *Trust, Threat, and Stable Peace: Swedish Great Power Perceptions 1905–1939*. Lund: Department of Political Science 2000.

115. Stoltz, Pauline, *About Being (T)here and Making a Difference – Black Women and the Paradox of Visibility*. Lund: Department of Political Science 2000.
116. Bäckstrand, Karin, *What Can Nature Withstand? Science, Politics and Discourses in Transboundary Air Pollution Diplomacy*. Lund: Department of Political Science 2001.
117. Lundquist, Lennart, *Medborgardemokratin och eliterna*. Lund: Studentlitteratur 2001.
118. Hedin, Astrid, *The Politics of Social Networks: Interpersonal Trust and Institutional Change in Post-Communist East Germany*. Lund: Department of Political Science 2001.
119. Sundström, Mikael, *Connecting Social Science and Information Technology. Democratic Privacy in the Information Age*. Lund: Department of Political Science 2001.
120. Jönsson, Christer, Jerneck, Magnus & Stenelo, Lars-Göran (red.), *Politik i globaliseringens tid*. Lund: Studentlitteratur 2001.
121. Gustafsson, Rune, *Syntes och design. Den intellektuelle politikern som konstnär*. Lund: Department of Political Science 2001.
122. Danjoux, Olivier, *L'Etat, c'est pas moi. Reframing Citizenship(s) in the Baltic Republics*. Lund: Department of Political Science 2002.
123. Jönsson, Kristina, *Translating Foreign Ideas into Domestic Practices. Pharmaceutical Policies in Laos and Vietnam*. Lund: Department of Political Science 2002.
124. Bengtsson, Marie, *Stat och kommun i makt(o)balans. En studie av flyktingmottagandet*. Lund: Department of Political Science 2002.
125. Björkdahl, Annika, *From Idea to Norm – Promoting Conflict Prevention*. Lund: Department of Political Science 2002.
126. Badersten, Björn, *Medborgardygden – Den europeiska staden och det offentliga rummets etos*. Stockholm: Natur och Kultur 2002.
127. Boussard, Caroline, *Crafting Democracy. Civil Society in Post-Transition Honduras*. Lund: Department of Political Science 2003.
128. Janson, Per, *"Den huvudlösa idén" – Medborgarlön, välfärdspolitik och en blockerad debatt*. Lund: Arkiv 2003.
129. Santesson-Wilson, Peter, *Studier i symbolpolitik*. Lund: Department of Political Science 2003.
130. Johnson, Björn, *Policyspridning som översättning*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen och Arbetslivsinstitutet 2003.
131. Sundström, Mikael, Rosén, Malena & Hall, Martin, *En guide till mellanstatliga organisationer*. Lund: Studentlitteratur 2004.
132. Sjövik, Kristian, *Demokrati bortom nationalstaten?* Lund: Department of Political Science 2004.
133. Hellström, Lennart, *Brandts politiska tänkande. En studie i kontinuiteten i Brandts politiska tänkande*. Lund: □□statsvetenskapliga institutionen 2004.